

ਖਾੜਕੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸਾਖੀ

ਅਣਜਾਣੇ, ਅਣਗੌਲੇ ਸਿਦਕੀ ਅਤੇ ਯੋਧੇ

ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਜੰਗਾਂ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਹਕੀਕਤ
ਵੀ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਓਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ
ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤੀ
ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਫ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ
ਦੀ ਟੀਸੀ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਨਾਂਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਓਹਨਾਂ ਦਾ
ਜਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ
ਦੀ ਘਾਤਤ ਵਿਚ ਕੰਧ ਵਿਚ ਇਟਾਂ ਵਾਂਗ ਲੱਗੇ ਸਿੰਘਾਂ-
ਸਿੰਘਣੀਆਂ, ਬੱਚਿਆਂ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ
ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਅਰਦਾਸ ਅਸਲ
ਵਿਚ ਏਹਨਾਂ ਅਣਗੌਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਬਿਬੇਕਗੜ੍ਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ:

੧. ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ- ਕਿਸਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ-੧
੨. ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ- ਕਿਸਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ-੨
੩. ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ 'ਤੇ ਹੋਏ ਫੌਜੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਵਿੱਥਿਆ
੪. ਤੀਜਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ ਜੂਨ-੧੯੮੪
੫. ਸਿੱਖ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ-੧੯੮੪
੬. ਬੇਅਦਬੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਿਆਂਕਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਮਿਸ਼ਨ
ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਜਾਂਚ ਵੇਰਵਾ ਭਾਗ-੧
੭. ਭਾਖਾ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਖੋਜ ਮਾਤ ਭਾਖਾ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ,
ਗਿਆਨ, ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਬੁਹੇ
੮. ਅੱਖਰ ਗਿਆਨ
੯. ਅੱਖਰ ਪੂਰਨੇ
੧੦. ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਅੰਕ - ੪
੧੧. ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਥ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (੩ ਭਾਗ)
੧੨. ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਅੰਕ - ੫
੧੩. ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ : ਇਸਦਾ ਰੂਹਾਨੀ-ਰਾਜਸੀ ਰੁਤਬਾ
੧੪. ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ ਅੰਕ - ੬

ਖਾੜਕੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸਾਖੀ :
ਅਣਜਾਣੇ, ਅਣਗੌਲੇ ਸਿਦਕੀ ਅਤੇ ਯੋਧੇ

ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਸਿੱਖ ਟਰਵਾਰੀਖ ਅਤੇ ਫਾਜ਼ਨੀਰੀ ਅਧਿਐਨ ਖੁੰਗਾ
ਚਿਬੇਕਗਯ

**KHARKU SANGHARASH DI SAKHI:
ANJAANE, ANGAULE SIDKI ATE YODHE**

by
Daljit Singh

ਸਰਵਰਕ ਅਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ : ਪਰਮ ਸਿੰਘ

© ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or used in any manner without written permission of the copyright owner. Any legal matter will be subject to district court Ludhiana.

ISBN: ੯੭੮-੮੧-੯੫੫੭੩੬-੯-੧

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ - ਜੂਨ ੨੦੨੨
ਦੂਜੀ ਵਾਰ - ਜੂਨ ੨੦੨੨
ਤੀਜੀ ਵਾਰ - ਜੁਲਾਈ ੨੦੨੨
ਚੌਥੀ ਵਾਰ - ਅਗਸਤ ੨੦੨੨
ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ - ਸਤੰਬਰ ੨੦੨੨

ਕੀਮਤ - ੪੯੯/-
\$/€ ੧੫

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਬਿਬੇਕਗਰੁ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

ਦਸਮੇਸ਼ ਅਕੈਡਮੀ ਰੋਡ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਰੋਪੜ, ਪੰਜਾਬ-੧੪੦੧੧੮

✉ info@bibekgarh.com, ☎ +੯੧-੯੯੮੮੮-੬੮੧੮੧

🌐 bibekgarhpublication.com

ਛਾਪਕ

ਪ੍ਰਿਟਵੈਲ

੧੪੬, ਇੰਡਸਟੀਅਲ ਕੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸਮਰਪਿਤ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਨੇ ਧਰਮ ਹੇਤ ਸ਼ੀਸ਼ ਦਿੱਤੇ...

ਤਤਕਰਾ

ਮੁੱਢਲੀ ਬੋਨਤੀ

੧੧

ਪਾਠ ਪਹਿਲਾ

ਅਣਜਾਣੇ ਸਿਦਕੀ ਅਤੇ ਯੋਧੇ

- ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਦਬ ੧੯
- ਗੁਰੂ ਦਾ ਅਦਬ ੨੨
- ਜਪੁ ਨੀਸਾਣੁ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਅਵਾਜ਼ ੨੪
- ਗੁੰਮਨਾਮ ਸਿਦਕੀ ਬੀਬੀ ੧ ੨੯
- ਗੁੰਮਨਾਮ ਸਿਦਕੀ ਬੀਬੀ ੨ ੩੩
- ਬੁਕਰਾਨੇ ਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ੩੭
- ਹੁਕਮ ਦਾ ਅਦਬ: ਸਤਿਬਚਨੀ ਸਿੰਘ ੩੯
- ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ੪੧
- ਸੰਜੀਦਾ ਸਰਪੰਚ ੪੫
- ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਜੰਗਜੂ ਬੀਬੀ ੪੯
- ਜੂਨ ੧੯੮੪ ਦੇ ਅਣਜਾਣੇ ਸਿਦਕੀ ਅਤੇ ਯੋਧੇ ੫੪
- ਬਾਲਟੀ ਵਾਲਾ ਭੁਜੰਗੀ ੫੯
- ਕੌਲ ਪੁਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ੬੦
- ਸਰਕਾਰੀ ਡਾਕਟਰ ੬੧

ਪਾਠ ਦੂਜਾ

ਅਣਗੋਲੇ ਸਿਦਕੀ ਅਤੇ ਯੋਧੇ

- ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਾ ਰਵੀ ੬੫
- ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੱਬੂ ੬੮

● ਮਾਸਟਰ ਜੀ	੭੧
● ਬਾਬਾ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ	੭੬
● ਬੀਬੀ ਸਿਮਰਜੀਤ ਕੌਰ	੮੩
● ਤੂਫਾਨ ਅਤੇ ਛੋਟਾ ਤੂਫਾਨ	੮੫
● ਪੰਥਕ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਦਾਦਾ	੯੦
● ਵੱਡੇ ਲਾਏ ਵਾਲਾ ਸਿੰਘ	੯੪
● ਸਦ-ਹਾਜਰ ਸਿੰਘ	੯੭

ਪਾਠ ਤੀਜਾ

ਠਾਹਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ

● ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਮਾਤਾ	੧੦੩
● ਸੇਵਾ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਬੀਬੀਆਂ	੧੦੬
● ਠਾਹਰ ਵਾਲਾ ਸੂਬੇਦਾਰ	੧੦੯
● ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਾਲੇ ਬਾਪੂ ਜੀ	੧੧੭
● ਪੜ੍ਹਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ	੧੨੪
● ਪਰਦੇਸੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ	੧੨੬
● ਸ਼ੰਭੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ	੧੩੧
● ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਡਾਕਟਰ	੧੪੦
● ਭਲਵਾਨ ਬਜੁਰਗ ਅਤੇ ਭਲਵਾਨਾਂ ਬਾਰੇ	੧੪੫
● ਤਹਿਖਾਨੇ ਵਾਲਾ ਕਾਰੋਬਾਰੀ	੧੫੪
● ਪੰਥਕ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਲਾਣਾ	੧੫੭
● ਬਜੁਰਗ ਹਿੰਦੂ ਜੋੜਾ	੧੬੧
● ਠਾਹਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਂਝਾ ਨੁਕਤਾ	੧੬੨

ਪਾਠ ਚੌਥਾ

ਟੁੱਟਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਚਮਕ

● ਕੇਸਰੀ ਦਸਤਾਰ ਵਾਲਾ ਗੱਡਰੂ	੧੬੫
● ਕੇਸਰੀ ਦਸਤਾਰ ਵਾਲਾ ਬਜੁਰਗ	੧੬੯
● ਅਣਖੀਲਾ ਬਜੁਰਗ	੧੭੧
● ਸਵਾਂ ਨਦੀ ਕੰਢੇ ਦਾ ਜਾਂਬਾਜ਼	੧੭੩

● ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁੰਮਨਾਮ ਸ਼ਹੀਦ	੧੮੨
● ਨਵੰਬਰ ੮੪ ਦੇ ਗੁੰਮਨਾਮ ਯੋਧੇ	੧੮੬
● ਯਮਨਾ ਪਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖ ਜੋੜੀ	੧੮੭
● ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ	੧੮੮
● ਟਰੱਕ ਡਰਾਈਵਰ	੧੮੯
● ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਵਾਲੇ ਯੋਧੇ	੧੯੦
● ਬਿਦਰ ਵਾਲਾ ਨੌਜਵਾਨ	੧੯੨
● ਬਹਿਕ ਵਾਲਾ ਨੌਜਵਾਨ	੧੯੩

ਪਾਠ ਪੰਜਵਾਂ

ਜੰਗ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕ

● ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਦੀ ਮਾਰ ਵਿਚ	੧੯੯
● ਧਮਾਕਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਵਿਚ	੨੦੧
● ਮਨੁੱਖੀ ਢਾਲਾਂ ਵਜੋਂ ਮਰਨ ਵਾਲੇ	੨੦੪
● ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਣ ਵਾਲੇ	੨੦੭
● ਉਜੜਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ	੨੦੯
● ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਾ ਪਰਿਵਾਰ	੨੧੦
● ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ	੨੧੧
● ਬਰਨਾਲੇ ਕੋਲ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ	੨੧੨
● ਬਦਨਸੀਬ ਪੂਰਬੀਏ	੨੧੪
● ਸਾਧ ਸੁਭਾਅ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜੋ ਲਾਪਤਾ ਹੋਇਆ	੨੧੮
● ਗੋਲੂ ਰਸੋਈਆ	੨੨੦
● ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਮਿੱਤਰ	੨੨੩
● ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਭਾਲ	੨੨੭
● ਸਿਰਨਾਂਵੀਏ ਹੋਣ ਦੀ ਸਜਾ	੨੩੪

ਪਾਠ ਛੇਵਾਂ

ਜੰਗ ਅਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ

● ਦੋ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ	੨੩੯
● ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੋ ਨੌਜਵਾਨ	੨੪੩

●	ਕਲੰਕ ਦਾ ਡਰ	੨੪੬
●	ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਹੋਮ ਗਾਰਡ ਵਾਲੇ	੨੪੮
●	ਸਰਹੱਦਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਛੀ	੨੫੫
●	ਜੰਮੂ ਦਾ ਡੋਗਰਾ ਸਿਪਾਹੀ	੨੬੭
●	ਤਿਹਾੜ ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਲਾ ਕੈਦ	੨੭੩
●	ਡੋਗ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਵਾਲਾ ਰਵੀ	੨੮੩
●	ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਤਹਿਖਾਨਾ	੨੯੦
●	ਦਸਵੰਧ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ	੨੯੫
●	ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਵਾਲੇ	੨੯੭

ਮੁੱਢਲੀ ਬੇਨਤੀ

ਖਾੜਕੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੌਰਾਨ, ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੱਜਣਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦਰਦੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਝ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੰਗ ਦੇ ਸੁੱਚੇ ਖਾਲਸਾਈ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਦ ਦਾ ਵੀ ਰੂਹ ਉੱਤੇ ਸਦਾ ਹੀ ਕਰਜ਼ੇ ਵਰਗਾ ਬੋਝ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੁਝ ਸੱਚ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬੋਝ ਹੋਰ ਵੀ ਭਾਰਾ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕੁਝ ਸਫੇ ਲਿਖ ਕੇ ਓਹਨਾ ਨੂੰ ਪਾੜਿਆ ਵੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਵਾਰ ਇਵੇਂ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਉਹ ਸੱਚ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਨਹੀਂ ਅਪੜਦਾ। ਇਹ ਅਧੂਰਾ ਹੈ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਉੱਰੇ ਹੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਧਿਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਿਰਪੱਖ ਧਿਰ, ਸਾਡੀ ਧਿਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜੰਗ ਦੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਵੀ ਹੋਣ ਪਰ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਜੋ ਸਮਝ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਅਨੁਭਵ ਵਾਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਵਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਚੋਖਟਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿਤੇ ਹੀ ਕਈ ਲਿਖਤ ਇਸ ਚੋਖਟੇ ਤੋਂ ਅਜਾਦ ਹੋ ਕੇ ਸੱਚ ਦੇ ਨੇੜੇ ਢੁੱਕੀ ਹੈ। ਵੱਡਾ ਦਖ਼ਾਤ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸਮਝ ਤੇ ਸੋਚ ਦਾ ਇਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ, ਸਾਡੇ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਦਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਡਾਢੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਉਪਜੀ ਹੈ। ੧੯੪੯ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਖਲੋ ਕੇ ਜਾਂ ਖਾਲਸਾਈ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਅਮਲਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਢੁੱਕ ਕੇ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚਿਤਰ ਨਹੀਂ ਲੱਭੇ। ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਕ ਧਿਰ ਹਾਂ, ਇਕ ਧਿਰ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਮਨਫੀ ਕਰਕੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਫੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

੭ ਜੂਨ ੧੯੮੮ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ

ਇਜਾਫਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲਗਾਤਾਰ ਰੰਸਨੀ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰਾਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿਚ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਅਤੇ ਅਮਲ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਗੱਲ ਹੋਰ ਸਾਫ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਲਗਾਤਾਰ ਚਲਦਾ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ, ਜਨਰਲ ਸਬੇਗ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ, ੧੯੮੪ ਦੀ ਜੰਗ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼, ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਦੌਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਿੱਦਤ ਅਤੇ ਭਰਪੂਰਤਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਕੁਝ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਇਕੱਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ੧੯੮੪ ਦੀ ਜੰਗ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਰੂਹ ਉੱਤੇ ਦਰਜ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਸਲ ਪਰਗਟਾਓਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੂਨ ੧੯੮੪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਜਾਗਦੇ ਅਤੇ ਸਾਬਤ ਹੋਏ ਨ ਜੰਗ ਅਤੇ ਸਹਾਦਤ ਰਾਹੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮੜ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਧਿਰ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ, ਜਿਆਦਾਤਰ ਦਿਖਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅਗਾਹ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣਗੇ। ਮੇਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਬੱਲੇ ਜੋ ਕੁਝ ਅਣਦਿਸਦਾ ਅਤੇ ਅਣਗੌਲਿਆ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦੂਰੇਡੇ ਦਿਸਹੋਂਦਿਆਂ ਅਤੇ ਗੈਰ ਤੇ ਪੈ ਰਹੀ ਸੱਦ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਜਾਵੇ। ਨਵੇਂ ਜਮਾਨੇ ਦੀ ਤਰਕਵਿਧੀ ਦੇ ਭਾਰੂ ਅਸਰ ਤੋਂ ਮਕਤ ਮੁਢਲੀ ਅਜਾਦੀ, ਯਕੀਨ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਤੇ ਇਲਾਵਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਮਾਣਿਆ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੀ ਜਾ ਸਕਾਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਹਸਤੀਆਂ ਪਿਛੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਜਰਾਵਰ ਅਰਮੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜ। ਕਦਰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਲਿਆਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜੁੜਣ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਨਾ ਹੀ ਦਰਜ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਏਹਨਾਂ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਬਖ਼ਤ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਸਤਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਹਰਜਿੰਦਰ

ਸਿੰਘ ਜਿੰਦਾ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੁੱਖਾ ਅਤੇ ਬਾਈ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ੋਹਰਤ ਅਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਉਹ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਤਬਾ ਕਿੱਥਾ ਉੱਚਾ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਪੰਥ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਉਹ ਰਤਬਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਉਹ ਹੱਕਦਾਰ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਮਨਵੀਰ ਸਿੰਘ ਚਹੇੜੂ, ਚਾਚਾ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ, ਅਨੋਖ ਸਿੰਘ ਬਬਰ, ਕੰਵਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਲਤਾਨਵਿੰਡ ਅਤੇ ਸੱਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲਾਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਸਿੰਘ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਉਹ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੋਈ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਜੰਗ ਲੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਕਤ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਦਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਭਿਆਸੀ, ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਾਲੋਵਾਲ, ਨਵਨੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਦੀਆਂ, ਸੁਲੱਖਣ ਸਿੰਘ ਬਬਰ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਊਮਾਜਰਾ, ਬਾਬਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਦਰਜ ਨਾ ਹੋਣ ਪਰ ਉਹ ਗੁੰਮਨਾਮ ਸ਼ਹੀਦ ਜਰੂਰ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਇਹ ਗੁੰਮਨਾਮ ਅਤੇ ਅਣਗੌਲੇ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਪੰਥ ਦਾ ਨਿੱਗਰ ਸਰਮਾਇਆ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਉੱਤੇ ਪੰਥ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਦੌਰ ਵਿਚ ਏਹਨਾਂ ਗੁੰਮਨਾਮ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਵੱਡੇ ਨਾਂ ਉਭਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਖੜ੍ਹਣ ਯੋਗ ਜਮੀਨ ਵੀ ਇਹ ਗੁੰਮਨਾਮ ਅਤੇ ਅਣਗੌਲੇ ਗਰਸਿੱਖ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਏਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਤੋਰਾਂਗਾ ਅਤੇ ਹੱਕ ਵੀ ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਤਾਂ ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਉਸਾਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੱਲ ਨੀਹ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਇਥੇ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਜਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨਤਲੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਖਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਅਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਅਕਾਦਮਿਕ ਤੌਰ ਤਰੀਕਾ, ਅੰਕੜੇ ਜਾਂ ਸਰਤ। ਬਹੁਤ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਘਾਟ-ਵਾਧ ਹੋ ਗਈ ਹਵ ਪਰ ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਿਹੇ ਵਾਰਿਆਤ ਤੇ ਕਿਰਦਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੁਝ ਜਰੂਰ

ਹੋਇਆ ਹਵੇਗਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਇਹ ਕਝ ਯਾਦ ਵੀ ਹੋਏਗਾ । ਏਹ ਵਾਕਿਆਤ ਪੜ੍ਹਕੇ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗੂ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ । ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਦਾ ਹੀ ਕਝ ਬੰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਥਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਮੁੜ ਓਹਨਾਂ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਆਮ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਹਾਲਾਂਕਿ ਆਮ ਬੰਦਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਵਿਖਾਏ ਅਸਧਾਰਨ ਅਤੇ ਸਿਫਤੀ ਕਿਰਦਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੱਡੇ ਨਾਇਕ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ । ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ ਅਰਦਾਸ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਫਤਹਿ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਮ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਓਥੇ ਕਿਰਦਾਰ ਅਤੇ ਅਮਲ ਵੱਡੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਓਹਨਾਂ ਲਈ ਜਮੀਨ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪੰਥ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮੂਹਿਕ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਾਮ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ “ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਨੇ ” । ਪੰਥ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਇਥੇ ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਤਿਹਾਸ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਬਦਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਲਖੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਵਾੜਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤੇਜ਼ ਰਫਤਾਰ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਉਪਰ ਨੇਜੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਵਾਲ ਵਾਲ ਬਚ ਗਿਆ ਉਹਦੇ ਚੇਬਦਾਰਾਂ ਨੇ ਉਹ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਮਰਨ ਤੱਕ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੀ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੈ ਅੱਜ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਆਗੂ ਜਾਂ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਪੰਥ ਸੇਵਾ ਬਾਰ ਦਾਅਵੇ ਜਾਂ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬੋਲਦੇ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਨਿੱਜੀ ਸੋਚ 'ਤੇ ਅਫਸੋਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਪੰਥ ਵਿਚ ਰਾਮਨਾਮ ਅਤੇ ਵੱਧੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਮਾਰ ਹੀ ਨਾ ਹਵ ਤੇ ਜਿਥੇ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਜੰਗਵਾਰ ਸਮੂਹ ਪੂਰੀ ਜਾਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਨ ਉਥੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਉਮੈ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ

ਆਮ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵਿਚਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜੋ ਸਾਡਾ ਅਮੰਕ ਸੋਮਾ ਹਨ, ਓਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੰਤਕਾਰ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਜੰਗਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਕੋਈ ਵਾਰ ਬਹੁਤ ਆਮ ਬੰਦੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਥਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਸ਼ਟ ਉੱਤੇ ਵੱਡੇ ਨਾਇਕਾਂ ਵਾਂਗ ਜਿਉਂ ਉਠਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਬਲ ਉਠਦੇ ਹਨ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਇਹ ਨਸ਼ਟੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੰਗ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਧਿਰ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤੀ ਦਾ ਅਵੇਦਾਰੀ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਉਹਦੇ ਨਸ਼ਟੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਖਟੇ ਖਰੇ ਪਛਾਣ ਜਾਰ ਹਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚ ਰਹੀ ਵਾਰ ਅਣਜਾਣ ਬੰਦੇ ਅਸਚਰਜ ਕਾਇਮਾਨ ਤਰ ਜਾਦ ਹਨ ਉਹ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਿਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ । ਹਰ ਜੰਗ

ਦੌਰਾਨ ਜੂਝ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨੈਤਿਕ ਸਵਾਲ ਦੁਖਾਤ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਹਕੂਮਤਾਂ ਖਿਲਾਫ ਜੂਝਣ ਲਈ ਹਰ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਨੇਮ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਅਤੇ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਵੀ ਵੇਖਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਨਾਲ ਇਕ ਥਾਂ ਦੇਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਇਹ ਲੱਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਅਗੰਮੀ ਤਾਕਤ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੀ ਤਰਤੀਬ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਕ ਆਗੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਜੂਨ ੮੪ ਦੀ ਜੰਗ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਨਕਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੁਆਲੇ ਸਾਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਘੇਰਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਤਾਕਤ ਵਜੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਹ ਰੂਹਾਨੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਅਸਰ ਕਬੂਲਿਆ ਉਥੇ ਉਸੇ ਹੀ ਮਿਕਦਾਰ ਨਾਲ ਉਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਆਣ ਨਿਤਰੇ। ਮੈਂ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਰ ਨੌਜਵਾਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਜੰਗ ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਸਿਰਾ ਨਹੀਂ ਦਿਖਦਾ ਸੀ ਸਿਵਾਏ ਜੰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਰੂਹ ਦੇ ਮੋਰ ਨਾਲ ਹੀ ਜਿਉਂ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਸਾਡਾ ਆਸਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਅਤੇ ਰਿਵਾਇਤ ਦਾ ਬਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਸਿਦਕ ਦੀ ਅਜਮਾਇਸ਼ ਸੀ। ਅਰਦਾਸ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਟਕ ਸੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਥ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਸਾਡੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਦੌਰ ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਅਤੇ ਮੰਡਲ ਸੀ। ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਦੋਆ ਸਿਆਣਪਾਂ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤਾਂ ਉਸ ਤਲ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਡੀ ਉਸ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਮੱਢੋਂ ਹੀ ਨਕਾਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਅਫਸਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਸਮਝ ਅਤੇ ਸੱਚੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਓਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰਿਆਂ ਪੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੰਡਲਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਹਵੇਂ। ਜੰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਨੇ ਮਾਨਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਓਹਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਬੇਮਾਨੀਨਾ ਗੱਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਉਸ ਦੌਰ ਦੇ ਜੰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਰਾਹੀਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਵਿਆਉਣਾ ਅਤੇ ਪੁਨਰਜਨਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਇਹ ਜੰਗ ਅਰਦਾਸ, ਸ਼ਹਾਦਤ, ਓਥੇ ਅਮਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਡਾ ਉਸ ਵਲ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਸੰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੇ ਤਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਲਾ ਵਰਤੀ ਹੈ ਅਤੇ

ਵਰਤ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੱਚ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁਝ
 ਸਮਝ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਘਾਲਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦੇ ਦਿਸਣਯੋਗ
 ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਪਰਗਟ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਪੰਥ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਇਹਦੀ ਸਮਝ ਪੈਣ ਲੱਗੀ ਹੈ।
 ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਦੌਰ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਲਈ ਥਾਂ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।
 ਉਸ ਦੌਰ ਦੇ ਸੱਚ, ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਬਾਰੇ, ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਅਮਲਾਂ ਅਤੇ ਇਖਲਾਕ ਬਾਰੇ,
 ਤਿਆਗ, ਸਬਰ, ਸਿਦਕ ਅਤੇ ਸੂਚੀ ਮੁਹੱਬਤ ਬਾਰੇ, ਜੰਗ ਦੀ ਸ਼ਿੰਦਤ ਬਾਰੇ ਅਤੇ
 ਅਣਮਾਣੇ ਅਣਗੋਲੇ ਬਹੀਦਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ
 ਸਮਝਦਿਆਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਬਾਰੇ ਸਚਿਆਂ ਹਾਂ। ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਟ
 ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਜੰਗ, ਸ਼ਹਾਦਤ, ਸਿਦਕ, ਸਬਰ ਅਤੇ ਅਣਦਿਸਦੇ ਤਲਾਂ ਉੱਤੇ ਵਾਪਰਦੇ
 ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਚਾਈ
 ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਰ ਉਹ ਜੰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਅਮਲ ਦਾ
 ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣੀ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨੇ
 ਦਿੱਤੀ ਉਹ ਵਰਤ ਅਤੇ ਸਮਝ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ ਉਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਦਾ ਪੱਲੂ ਢੰਡ
 ਕੇ ਕੁਝ ਕਹਾਂਗਾ। ਅੱਗੇ ਸੰਗਤ ਬਖਸ਼ਣਹਾਰ ਹੈ

-ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਪਾਠ ਪਹਿਲਾ
ਅਣਜਾਣੇ ਸਿਦਕੀ ਅਤੇ ਯੋਧੇ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਦਬ

ਜੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾ ਵਾਪਰ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖਾਸ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਸੋਧ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਗੱਲ ੧੯੮੫ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਹੈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਹਾਲੇ ਭਗੌੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੁਲੱਖਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਬਬਰ ਆਏ। ਪਰਸਾਦੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਕੰਠੇ ਉਪਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮੱਜੇ ਡਾਹ ਕੇ ਪੈ ਗਏ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਦੁਸ਼ਟ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਹੈ' ਆਖ ਕੇ ਗੱਲ ਤਰੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਸੁਆਲ ਉਠਾਇਆ ਕਿ ਐਡੇ ਵੱਡੇ ਦੁਸ਼ਟ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪ ਹੱਥ ਦੇ ਕੇ ਰੱਖ ਲਿਆ ਸੁਲੱਖਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰੰਗੀਰਤਾ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨੇ ਰੱਖ ਲਿਆ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਮਲਾਲ ਕੀ ਕਰਨਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ।"

ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਖਲ੍ਹੀ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਵਰਨਾ ਘੋਟਣਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ। ੬-੭ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਉਹਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਐਨੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹਮਲੇ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਗੱਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ।

ਸਵਰਨੇ ਘਟਣੇ ਨੇ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਵਜੋਂ ਪੁਲਿਸ ਨੰਕਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਐਸ ਐਸ ਪੀ ਬਣ ਕੇ ਸੇਵਾ ਮਕਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜਾਲਮ ਅਤੇ ਬਦਨਾਮ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼, ਤਸੱਦਦ ਅਤੇ ਬਰਬਰਤਾ ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕੋਹ ਕਹ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨੇ ਨਕਸਲਵਾਦੀ, ਸਮਗਲਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ

ਮਾਰ ਖਪਾਇਆ। ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਅਮਲ ਕੀਤਾ ਪਰ ਨਤੀਜਾ ਅਸਫਲਤਾ ਹੀ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਸਦੀ ਕਿਸਮਤ ਐਡੀ ਬਲੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਦਾ ਹੀ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਲੋਕ ਮਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਇਕ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਦੋ ਵਾਰ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੋ ਵਾਰ ਬਬਰਾਂ ਨੇ ਵੀ

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੈ ਓਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਘਟਣਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਡੀ.ਐਸ.ਪੀ. ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਬਿਲਕੁਲ ਘੋਟਣੇ ਦੇ ਘਰ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਜੰਗ ਦੇ ਨਕਤੇ ਤੋਂ ਇਹੋ ਸਹੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪਲਿਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਲਾਇਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਉਹਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਮਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖਿੜਕੀ ਕੋਲ ਪਲਿਸ ਦੀ ਵਰਦੀ ਵਿਚ ਬਾਮਸਨ ਰੱਖ ਲੈ ਕੇ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਸਵਰਨੇ ਨੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੈਠਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਹਰੋਂ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹਦੇ ਬੁਛਾੜ ਮਾਰਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਉਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਰਦੀ ਵਿਚ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਫਰਾਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਪਰ ਘੋਟਣਾ ਜਦੋਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵੜਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁੜਤੇ ਪਜਾਮੇ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹਈ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਗੁਟਕਾ ਸਾਹਿਬ ਸੀ। ਉਹ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਅੱਧਾ ਕੁ ਘੰਟਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗਟਕੇ ਸਮੇਤ ਹੀ ਉਠ ਕੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਓਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੱਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਈ ਕਿਉਂਕਿ ਓਨਾ ਚਿਰ ਉਹਨੇ ਗੁਟਕਾ ਸਾਹਿਬ ਢੱਤੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਡੀਕਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਗੁਟਕਾ ਸਾਹਿਬ ਰੱਖੇਗਾ ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਝਰਾ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਐਡਾ ਵੱਡਾ ਦੁਸ਼ਟ ਬਚ ਗਿਆ, ਐਨੀ ਜਿਆਦਾ ਮਿਹਨਤ ਐਵੇਂ ਹੀ ਗਈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਭਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵੀ ਸੀ। ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਹੀ ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਤੇ ਗੱਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਈ।

ਸੁਲੱਖਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਹੀ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਦੋਂ ਇਹ

ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਗੁੰਮਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਐਨੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੱਥ ਜਾਣ ਦਿੱਤੀ। ਸਵਰਨਾ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਬਤਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਵਾਰੇ ਵਾਰੇ ਜਾਈਏ ਉਸ ਸਿੰਘ ਦੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਭੈਅ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਉਚੇਂ ਇਖਲਾਕ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਏ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਪਰ ਹੁਣ ਐਨੇ ਸਾਲਾ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਵਕਤ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਉਹਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਦਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਕਾਰਨਾਮੇ ਦੀ ਕਿਤੇ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਜਿਆਦਾਤਰ ਚਰਚਾ ਮੌਤ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਥੇ ਘਟਨਾ ਉਚੇਂ ਇਖਲਾਕ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਘਟਨਾ ਅਮਰ ਹੈ ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਉਸ ਉਚੇਂ ਇਖਲਾਕ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਓਕਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਜਿਹੀਆਂ ਹਰ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਗੁੰਮਨਾਮ ਹਸਤੀਆਂ ਨੇ ਉਚੇਂ ਇਖਲਾਕ ਦੇ ਮਲਵੇ ਵਿਖਾਏ ਹਨਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਖਾਮਸ਼ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਅਦਿਸ਼ਟ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਦਾ ਭਰਵਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਇਖਲਾਕ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਵੱਲ ਭੇਰਿਆ।

ਗੁਰੂ ਦਾ ਅਦਬ

ਇਹ ਘਟਨਾ ਮੈਨੂੰ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਭੂਤਨਾ) ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਸੀ। ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘ ਜਗਰਾਉਂ ਕੋਲ ਨਾਨਕਸਰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇੜੇ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਚਿੱਟੀ ਅਫੈਸਡਰ ਗੱਡੀ ਅਤੇ ੩-੪ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਿ ਪਿਛੇ ਮੁੜ ਜਾਈਏ। ਦੂਜੇ ਪਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਏਨੇ ਨੇੜਿਓਂ ਮੁੜਣ ਨਾਲ ਬੱਕ ਪੈਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਲਈ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਛੱਬ ਵਾਲੇ ਹਥਿਆਰ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਲੰਮਾ ਦੁਆਨ ਘਨ ਮੋਨ ਬੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਕਈ ਵੱਡਾ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਕੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਤੇ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਆਲਾ ਚਟਪਾਧਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦਾ ਜਿਲਾ ਮੁਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਸਿੰਘਾ ਖਿਲਾਫ ਲੜਣ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਿੰਘ ਅਚੰਭਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹਨੂੰ ਇਥੇ ਮਾਰ ਕੇ ਬੜੇ ਸੌਖੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਨਾ ਸੌਖਾ ਮੌਕਾ ਮੜ ਕੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਨੇ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਦੇ ਮੁਖੀ, ਭਾਈ ਨਿਰਵੈਰ ਸਿੰਘ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ (ਕੇ.ਸੀ.ਐਫ.) ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੁੱਖਿਯਾ ਵਿਚ ਪੈ ਗਏ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਉਠ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਈਏ।

ਜਪੁ ਨੀਸਾਣੁ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਅਵਾਜ

ਇਹ ਗੱਲ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੪ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਥਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦਾ ਸੀ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਆਈਆਂ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੈਨਾਤ ਸਨ। ਅਜੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸੰਗਤਾਂ ਲਈ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਹਿਰ ਵਿਚ ਸਭ ਪਾਸੇ ਫੌਜ ਦੇ ਨਾਕੇ ਸਨ। ਤੜਕੇ ਕਰਫਿਊ ਖੁਲਣ 'ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਪੈਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਕਰਫਿਊ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਸੰਗਤ ਜੋ ਘਰ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਬਾਹਰ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਵੀ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਆਏ ਫਿਰ ਇਥੇ ਹੀ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੰਗਤ ਵੀ ਉਥੇ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਲਈ ਲੰਮੇ ਪਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਥੱਕੇ ਬਹੁਤ ਸੀ ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਤ ਨੂੰ ਫਰਸ਼ ਠੰਡਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਠੰਡ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਰਫਿਊ ਖੁਲਣ 'ਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨੇੜਲੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ। ਸਭ ਸੰਗਤ ਸੇਵਾ, ਪਾਠ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਜੜ ਗਈ।

ਅਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਸਿਰ ਲਾ ਕੇ ਪਏ ਹੋਏ ਸੀ ਅੰਦਰ ਨਿਤਨੇਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਨੋਖੀ, ਜੋਰਾਵਰ ਅਤੇ ਸੁਰੀਲੀ ਅਵਾਜ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਬੀਬੀ ਦੀ ਅਵਾਜ ਸੀ ਜੋ ਜਪੁ ਨੀਸਾਣੁ (ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ) ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਉਸ ਅਵਾਜ ਦੀ ਬਾਹ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਿਆ। ਅਵਾਜ ਕੰਨਾਂ ਪੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੀ ਠੰਡ ਕਿਤੇ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਚਮੜਕਾਰੀ ਅਵਾਜ ਬਿਨਾਂ ਹਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਪੁ ਨੀਸਾਣੁ (ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ) ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਤਰੱਦਦ

ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਅਵਾਜ਼ ਵੱਲ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਲਈ ਤੌਕਿਆ। ਇਹ ਕਈ ੧੫-੧੬ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਪਤਲੀ ਸਾਂਵਲੀ ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੇ ਫਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿਰ ਚੁੰਨੀ ਨਾਲ ਸੁਆਰ ਕੇ ਕੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਮਲੇ ਨਾਲ ਢਾਂਚ ਲਾ ਕੇ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਪਾਠ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਰ ਕਈ ਜਣੇ ਵੀ ਉਥੇ ਗੁਟਕੇ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਪਾਠ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਉਥੇ ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਫਿਰ ਬੈਠ ਕੇ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਢਾਂਚ ਲਾ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਪੂਰਨ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚ ਜਪੁ ਨੀਸਾਣ (ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ), ਉਸ ਰੂਹ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਟਦਾ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਨੇ ਪੰਜ ਪਾਠ ਕੀਤੇ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਉਥੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਹ ਅਵਾਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੀ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਟ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਕੁਝ ਬਾਹ ਪਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਝ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਡਾ ਵੱਡਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਮੈਂ ਪਾਠ ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਅਤੇ ਬਰਕਤਾਂ ਦਾ ਉਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੂਰਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਲਈ ਤੌਕਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਐਨਾ ਤਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਹੋਰ ਵੱਧ ਉਪਰ ਤੱਕ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕੁੜੀ ਉਥੇ ਚਲੀ ਗਈ ਤਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਸਕਿਆ।

ਜੂਨ ੧੯੮੪ ਦਾ ਹਮਲਾ ਬਿਪਰ ਸੰਸਕਾਰੀ ਤਾਕਤ ਵਲ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਤੇ ਰੂਹ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਮਲਾ ਸੀ। ਲੰਮੀ ਤਿਆਰੀ ਅਤੇ ਉਡੀਕ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਜਾਗਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮਤਾਬਿਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਖਾਲਸਾਈ ਜਿੱਤ ਦਾ ਪਰਚਮ ਲਹਿਰਾਇਆ।

੬ ਜੂਨ ੧੯੮੪ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਖਬਰ ਆਈ ਕਿ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ, ਜਨਰਲ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਥੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਮੁਬਾਰਕ ਘੜੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਨਕਤੇ ਸਦੀਆਂ ਬਾਅਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਉਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੁਕਤੇ ਉਤੇ ਪੰਥ, ਗੁਰੂ ਪਿਆਰ, ਸ਼ਹਾਦਤ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਪਰਵਾਹਤ ਹੋ ਤੁਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਤਿੰਨੋਂ ਦੋਸਤ ਇਹ ਨਕਤੇ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਇਹ ਫੈਸਲੇ 'ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਜੋ ਬੀਤ ਗਿਆ ਉਹ ਬੀਤ ਗਿਆ। ਸਾਡਾ

ਹੁਣ ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਾਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਕੋ ਰਾਹ ਹੈ ਸਾਡੇ ਬਹੀਦਾਂ ਵਲੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਸੱਚ ਅਤੇ ਧਰਮ ਲਈ ਯੁਧ ਅਤੇ ਸਹਾਦਤ। ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਮੌਤ ਵਰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਜੰਗ ਜਿੰਦਗੀ ਭਰਿਆ। ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਕਿ ਜੰਗ ਅਤੇ ਮੌਤ ਵਿਚ ਹੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਕੂਨ ਮਿਲਣਾ ਸੀ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਲਈ ਜੀਵਨ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਰਾਹ ਤਲਾਸ਼ਣ ਤੁਰ ਪਏ।

ਅਸੀਂ ਬਹੀਦ ਸਿੰਘਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਚ ਗਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਮਿਲੇ ਜੋ ਇਹ ਰਾਹ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਧਰੋਂ ਹਥਿਆਰ ਮਿਲਣ। ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਅਸੀਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਹਥਿਆਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ। ਇਸੇ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਨੇ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਚਲੋ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਥੇ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਅਸੀਂ ਦੁਪਹਿਰੇ ਜਿਹੇ ਦੇ ਸਕੂਟਰਾਂ ਉੱਤੇ ਮੋਗੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਧਨ ਉੱਤੇ ਸਿਰਫ ਇਕ ਬੰਦਾ ਹੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੋਗੇ ਬਾਇਦ ਅਸੀਂ ਇਕ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵੇਖਿਆ ਫਿਰ ਜੀਰੇ ਹੁੰਦੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਆ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਅਤੇ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾ ਕੀਤੀ। ਉਥੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਭਰਿਆ ਪੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੁਆਲਾਂ ਦੇ ਜੁਆਬ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਹੈ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਚੁਪ ਸਹਿਮਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਇਹਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਸਭ ਪਾਸੇ ਫੌਜ ਦੇ ਨਾਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਥੇ ਤੱਕ ਆਉਂਦਿਆ ਸਾਡੀ ੪-੫ ਥਾਂ ਬਹੁਤ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਤਲਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਪੁਛਗਿਛ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਹਰੀਕੇ ਪੁਲ 'ਤੇ ਸਾਡੀ ਬਾਗੀਕੀ ਨਾਲ ਤਲਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਪੁਛ ਗਿਛ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਫੌਜ ਦੇ ਇਕ ਮੋਜਰ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਨ ਅਤੇ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਉ ਪੁੱਛੇਸਰ ਹਨ। ਉਹਨੇ ਸਾਨੂੰ ਭਿੜਕਿਆ ਕਿ "ਤੁਹਾਡਾ ਦਿਮਾਗ ਤਾਂ ਸਹੀ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਧਰ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ? ਤੁਹਾਨੂੰ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਹੈ?"

ਤਰਨਤਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਆ ਗਏ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਹਨੇਰਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਲੰਗਰ ਛਕਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਮ ੮ ਵਜੇ ਤੋਂ ਸਵੇਰ ਪੰਜ ਵਜੇ ਤੱਕ ਕਰਫਿਊ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਥੋਂ ਸਵੇਰੇ ਹੀ

ਤਰਾਰੇ। ਜਪੁ ਨੀਸਾਣ (ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ) ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਵਾਕਿਆ ਇਸੇ ਸਵੇਰੇ ਦਾ ਹੈ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲਾਹੌਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆ ਗਏ ਅਸੀਂ ਘਰੇ ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਗੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕਿਧਰ ਜਾਣਾ ਹੈ ਜਿਧਰ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲ ਪਏ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਹੀਦਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ

ਜਪੁ ਨੀਸਾਣ (ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ) ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸੁਰੀਲੀ ਅਤੇ ਮਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਸਮਾਦੀ ਰਸ ਭਰੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਿਸਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਾਮਿਸਾਲ ਹੈ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੋਹਣੇ ਪਲ ਓਹੋ ਹੀ ਤਾਂ ਹਨ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਓਹ ਜਿਹਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਰੂਪੋਸ਼ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਜਿੰਦਗੀ ਪਰਖ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਪਲਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬਾਹ ਫੜੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਸੁਰੀਲੀ ਬਾਣੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਹਰ ਥਾਂ ਗੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬੁਰੇ ਤਾਂ ਬੁਰੇ ਵਕਤ ਵਿਚ ਵੀ ਡੱਲਣ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਗੱਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮੰਗਜੂ ਦਾਅ ਉਤੇ ਨਿਕਲਦੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਅਵਾਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਤਾਲ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਬਖਸ਼ਦੀ ਸੀ ਜਦ ਮੌਤ ਜਾਂ ਖਤਰਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਅਵਾਜ਼ ਕਵਚ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਜਸ਼ਾਂ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅਵਾਜ਼ ਅੱਗੇ ਦੇ ਰਾਹ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਪਾਠ ਤਾਂ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤਾਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਾਂ ਪਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਭੇਤ ਅਤੇ ਰਾਹ ਉਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ।

ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੋ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਜੀਮ ਰਚਨਾ 'ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੰਗੀਤ' ਪੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹੋ ਧਨ ਯਾਦ ਆਈ। ਜਦੋਂ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਤੀਜੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਜਪੁ ਨੀਸਾਣ (ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ) ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਪੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪਾਠ ਸੁਣਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਿਆ।

ਮੈਂ ਕਈ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਉਹ ਅਵਾਜ਼ ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਸੁਰੀਲੇਪਣ ਦਾ ਸਿਖਰ ਸੀ, ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਰਾਗ ਉਸ ਵਿਚ ਪਰਏ ਹੋਣ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਖ ਅਤੇ ਸਕੂਨ ਨਾਲ ਲੱਦੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਛੋਹ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਧਰਵਾਸ ਸੀ ਜਿਥੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਦਾਸੀ, ਪੀੜ ਅਤੇ ਥਕਾਵਟ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਹ ਕੋਈ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਸੀ ਸਦਾ ਜੁਆਨ ਅਤੇ ਨਿਤ ਨਵੀਂ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਸ਼ੁਕਦਾ ਦਰਿਆ ਹੋਵੇ ਜੋ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋਹ ਭਰੀ ਵੰਗਾਰ ਅਤੇ ਬਾਗੀ ਸੁਰ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜੰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ

ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਨਾਲ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਅਤੇ ਫਤਹਿ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਗਮ ਸੀ।

ਘੋਲਸ਼ਾਹ ਦੁਨ ੧੯੯੪ ਵਾਪਰੇ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਰਿਕ ਨਾਲ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਜੰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਵਾਲੀ ਰਾਜ ਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲੈ ਆਈ ਸੀ। ਕੋਈ ਅਬਲ ਧਨ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਇਕ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਸੇ ਤਾਲ ਦੀ ਸੱਦ 'ਤੇ ਹੀ ਘਰੇ ਕਿਸੇ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਕਲੇ ਸਾਂ। ਉਸ ਰਾਤ ਇਥੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆ ਬੈਠੇ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਹ ਖਾਖੀ ਵੀ ਨਿਰਰੀਅ ਹੋ ਕੇ ਨਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਈ ਸੀ। ਇਓਂ ਕਹਿ ਲਵੋ ਕਿ ਉਹਦੀ ਬਾਣੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਕਿਰਪਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੀ - ਜੰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਇਕ ਦੁਖਦੁਰਦ ਨਾਦ ਵੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਨੇ ਕੋਈ ਤਾਲ ਜਿਹਾ ਲੱਭ ਲਿਆ ਜੋ ਪਦਮ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਸਦਾ ਸਮਰਪਿਤ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਿਆਦਾ ਕੁਝ ਅਚੇਤ ਹੀ ਰਿਹਾ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਢਲਾਣ ਵੇਲੇ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਜੰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਰੁੱਤ ਸੀ ਤੇ ਪੰਥ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਕਸ਼ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇਣਾ ਸੀ ਉਸ ਵਕਤ ਪੰਥ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਹੋਈ। ਉਸ ਦਿਨ-ਰਾਤ, ਪਾਠ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਧਰਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਵੇਰ-ਵੇਰ ਭਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਰਾਹ ਦਿਖਾਇਆ। ਉਦੋਂ ਬਹੁਤ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਨਾਮ ਦੇ ਤਮਾਸ਼ੇ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਮਲਾਂ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਇਹ ਵਾਂਗੋ ਵੀ ਉਸ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਦਾ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਅਰਦਾਸ ਦੇ ਵੇਣੀ ਫਹਾਂਗੇ

ਗੁੰਮਨਾਮ ਸਿਦਕੀ ਬੀਬੀ ੧

ਇਹ ਦਰਦ ਭਰੀ ਕਹਾਣੀ ਮੈਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਡੱਲੇ ਨੇ ਸੁਣਾਈ ਸੀ। ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਅੰਰਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਰਤ ਕੋਈ ੩੦-੩੫ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਬੱਚੀ ਅਤੇ ਸਹੁਰੇ ਸਮੇਤ ਪਿੰਡ ਬਾਹਰ ਇਕ ਛੱਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਮੱਝਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦਿਹਾੜੀ ਕਰਕੇ ਗਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਦਾ ਪਤੀ ਵੀ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਹਤੀ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਏਹਨਾਂ ਕੋਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਆਉਣ ਜਾਣ ਹੋ ਗਿਆ। ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੀ ਛਕ ਲਿਆ। ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਛੱਨ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਲਈ ਟਿਕਾਣੇ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵੀਂ ਸੀ। ਉਧਰ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਰੁਕਦੇ ਅਤੇ ਉਧਰੋਂ ਆ ਕੇ ਇਥੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਰੱਖ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਮਝ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰਫ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫੋਰਸ ਦੇ ਸਿੰਘ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਬਰ ਖਾਲਸਾ ਅਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਵਾਲੇ ਵੀ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਸਾਰਿਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਹੀ ਦਿਲ ਲਾ ਕੇ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਵੀ ਸੰਭਾਲਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੰਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਬੀਬੀ ਬਹੁਤ ਨੌਕ ਦਿਲ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਹਦਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਡੱਲਾ ਵੀ ਏਹਨਾਂ ਕੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਬੀਬੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਰਨਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਬੀ ਐਸ ਐਫ ਜਾ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਹੋਣੀ ਤਾਂ

ਏਹ ਨੂੰਹ ਸਹਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਇਥੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇਕ ਜਥੇ ਦਾ ਆਗੂ ਵੀ ਇਸ ਟਿਕਾਣੇ ਉਤੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬੜਾ ਨਾਂ ਸੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਥੇ ਜਿਆਦਾ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਘੁਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਟਿਕਾਣੇ ਉਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈ ਫੜੇ ਵੀ ਗਏ ਪਰ ਕਿਸੇ ਵਲੋਂ ਇਹ ਠਾਹਰ ਦਾ ਭੇਤ ਜਾਹਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਥੇ ਜਿਆਦਾ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੇ ਏਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਕਈ ਛਾਪੇ ਮਾਰੇ, ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਬਾਣੇ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਵੀ ਹੋਈ ਪਰ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਜਾਣੇ ਹੀ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਬਚਾ ਗਏ। ਓਹਨਾਂ ਨਾ ਕਈ ਬੰਦਾ ਫੜਵਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਮੰਨੇ।

ਉਹ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂ ਨੇ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਛੰਨ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਹੀ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਭੋਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਾਧੂ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਗੱਲੀ ਸਿੱਕਾ ਇਥੇ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਜਥੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਿੰਘ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਟਿਕਾਣੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਹਕੀਕਤ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਔਰਤ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਚੱਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਕਿਤੇ ਜਲਾਸੀ ਲਈ ਪਰ ਕੁਝ ਵੀ ਹੱਥ ਨਾ ਆਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਭੋਰੇ ਬਾਰੇ ਸਿਰਫ ਉਸ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂ ਅਤੇ ਉਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਨੂੰਹ ਸਹਰੇ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਤਸੱਦਦ ਕੀਤਾ ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕੁਝ ਨਾ ਮੰਨੇ। ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਬਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ, ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਤਸੱਦਦ ਅਤੇ ਜਲਾਲਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਨੱਗਿਆ ਕਰਕੇ ਵੀ ਜਲੀਲ ਕੀਤਾ। ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਏ ਪਰ ਏਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਇਹੋ ਗੱਲ ਰੱਖੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।

ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਜਲਾਲਤ ਅਤੇ ਤਕਲੀਫ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਛੱਡੇ ਤਾਂ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਬਿਲਕੁਲ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹਾਲੇ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਉਹ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂ ਵੀ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਅਕਾਲ ਪਰਖ ਦੀ ਕੋਈ ਐਸੀ ਰਜ਼ਾ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਤਸੱਦਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗੋੜ ਵਿਚ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸ

ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਭੋਰਾ ਵੀ ਪੁਟਾ ਲਿਆਂਦਾ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਬੀਬੀ ਨੇ ਐਨੇ ਦਖ ਜਲਾਲਤ ਸਹਿ ਕੇ ਵੀ ਅਮਾਨਤ ਵਜੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਮੁੜ ਉਸ ਔਰਤ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਤਸੀਹਾ ਕੇਦਰ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹ ਆਗੂ ਨੂੰ ਉਸ ਬੀਬੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਉਹਦਾ ਨਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਲਈ ਜਿਲ੍ਹਾ ਪੁਲਿਸ ਮੁਖੀ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਡਰਿਆ ਜੀ ਜੀ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਕੁਝ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਣ ਕੇ ਅਫਸਰ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਣਗੇ

ਹੁਣ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਉਸ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜਲੀਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਪਰ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਨਾ ਬੋਲੀ। ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੇ ਸਭ ਭੇਤ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ, ਜੋ ਕੁਝ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਸੀ ਉਹਨੇ ਉਹਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਤਨ ਮਨ ਉਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਾਰਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਦਾਅ ਉਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਪਰਖ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਬੰਦਾ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਬੀਬੀ ਲਈ ਏਹ ਦੋਵੇਂ ਸੱਟਾਂ ਅਸਹਿ ਸਨ। ਉਹ ਬੀਬੀ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਰਥ ਹੀ ਬਦਲ ਗਏ ਸਭ ਕੁਝ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਨਾ ਕੁਝ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਨਾ ਰੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਖਾੜਕੂ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਮਕਾਬਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਦਾ ਇਨਾਮ ਵੀ ਮਿਲਿਆ।

ਉਸ ਬੀਬੀ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਬੁਚੜਾਂ ਉਹਦੀ ਇਜਤ ਵੀ ਲੁੱਟੀ ਪਰ ਉਹਨੇ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕੀਤਾ ਉਹ ਜਿਉਂਦੀ ਲਾਸ਼ ਵਾਂਗ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਿੰਨੇ ਦਿਨ ਰਹੇ ਨਾ ਕੁਝ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਨਾ ਕੁਝ ਖਾਧਾ। ਉਸ ਥਾਣੇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਹੁਤ ਹੰਕਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਬੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਜਕਰੀਆ ਖਾਨ ਦੀ ਰੂਹ ਹੈ ਉਹ ਨੀਮ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸਿੰਘਾਂ ਉਤੇ ਤਸੱਦਦ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਉਹ ਥਾਣੇਦਾਰ ਇਕ ਰਾਤ ਜੀਪ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਨਾਲ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਉਹਨੂੰ ਕਿਥੇ ਛੱਡ ਆਇਆ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਉਹ ਬੱਚੀ ਜੋ ਮਾਂ ਅਤੇ ਦਾਦੇ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ ਉਹਨੂੰ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫੋਰਸ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਹਦੇ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਕਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਖਰਚਾ ਪਾਣੀ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ

ਉਸ ਥਾਣੇ ਦੇ ਇਕ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਨੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫੋਰਸ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਜੋ ਉਸ ਔਰਤ ਦੇ ਤਸੱਦਦ ਦੌਰਾਨ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ ਉਹ ਸਿਪਾਹੀ ਔਰਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਹੁਣ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ।

ਉਹਨੇ ਇਹ ਗਾਥਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦਰਸਨ ਸਿੰਘ ਛੱਲੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਤਾਂ ਸੁਣਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬਹੁਤ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ 'ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਹ ਕੀ ਭਾਣਾ ਵਰਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਿਦਕ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਵਾਲੀ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਐਨਾ ਦਰਦ ਅਤੇ ਗੁੰਮਨਾਮੀ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਆਪਾ ਨੂੰ ਇਹ ਬੀਬੀ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦਵਾ ਸੁਆਲਾ ਦਾ ਕੋਈ ਉਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੇਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਆਲਾ ਸੰਗ ਸੋ ਗਏ। ਇਹ ਸੁਆਲਾ ਅੱਜ ਵੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੱਚੀ ਦਾ ਅਗਾਹ ਕੀ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਬੀਬੀ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਭੋਗ ਪਾਇਆ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਖਾੜਕੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬੀਬੀਆਂ, ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਸਿਖਰਲਾ ਫਰਜ਼ ਅਦਾ ਕਰ ਗਏ ਪਰ ਪੰਥ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਅਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਹੁਣ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਬੇਨਾਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਚੇ ਅਮਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ।

ਗੁੰਮਨਾਮ ਸਿਦਕੀ ਬੀਬੀ ੨

ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਇਕ ਟਕਸਾਲੀ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਤਬੱਦਦ ਬਿਮਾਰੀ ਅਤੇ ਉਮਰ ਨੇ ਉਹਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਦੀ ਸਿੰਘਣੀ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਨ ਉਤੇ ਇਕ ਬੋਝ ਜਿਹਾ ਹੈ ਜੀਹਦਾ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਉਹਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ੧੯੮੭ ਦੇ ਬੈਂਕ ਡਾਕੇ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ੀ ਮਹਿਕਮੇ ਵਾਲੇ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਦੇ ਦੁਗਰੀ ਵਾਲੇ ਟਿਕਾਣੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਗਏ ਜਿਥੇ ਉਹ ਦੋ ਕੁ ਹਫ਼ਤੇ ਰਿਹਾ। ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਖੁਫੀਆ ਮਹਿਕਮੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲਏ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਤਬੱਦਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੁਛਗਿਛ ਅਤੇ ਜਲਾਲਤ ਦੇ ਖਾਸ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਦੋਂ ਆਮ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕਰਨੇ ਮਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਜਿਹੜੇ ਬੰਦੇ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਭਾੜੇ ਦੇ ਕਾਤਲ/ਸ਼ੂਹੀਏ (ਕੈਟ) ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਏਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਖੁਫੀਆ ਮਹਿਕਮੇ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਇਥੇ ਰੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਿਕ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕੈਦੀ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜਥੇਦਾਰ ਉਤੇ ਪਨਾਹ ਦਾ ਮੁਕਦਮਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ, ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਿੰਦਾ, ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤਲਵੰਡੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸਨੂੰ ਇਕ ੧੫ x ੨੦ ਫੁੱਟ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ੨੪ ਘੰਟੇ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਰੋਸ਼ਨੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਜੜਤ ਇਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਬੰਦਾ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਆਸਰੇ ਦੇ ਤਾਰਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਂਡਾ ਜਾਂ ਕੱਪੜਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਸਕੇ। ਥੱਲੇ ਵਿਛਾਉਣ ਲਈ ਪਾਟੇ ਮੈਲੇ ਫੌਜੀ ਕੱਬਲ ਸਨ ਅਤੇ ਪਾਟੀ ਲਈ ਇਕ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਘੜਾ ਸੀ। ਲਹੇ ਦੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਕੀਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਕੱਡਿਆਲੀ ਤਾਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਇਹ ਟਿਕਾਣੇ ਉੱਤੇ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਬੰਦੇ ਗੈਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿਰੁਧ ਬਹੁਤ ਨਫਰਤ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਭ ਕੈਦੀਆਂ ਲਈ ਹੀ ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਨਫਰਤ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵੱਡੇ ਅਹੁਦੇ ਵਾਲਾ ਏਹਨਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਲੋਂ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਵਰਤਾਓ ਹੋਰ ਹਮਲਾਵਰ ਅਤੇ ਬਦਲਾਖੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗਾਲ੍ਹਾਂ, ਕੁੱਟਾਂ ਅਤੇ ਤਾਅਨੇ ਜਲਾਲਤ ਦਾ ਆਮ ਵਿਹਾਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਰ ਥਾਂ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਵਿਹਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਥਾਂ ਹੀ ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਬਾਹਰੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਵਰਗੇ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਹਮਦਰਦੀ ਜਾਂ ਤਰਸ ਵਰਗਾ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਓਦਾਂ ਦਿੱਲੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਉਹ ਨਫਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਇਕ ਦੱਖਣੀ ਹੌਲਦਾਰ ਜੋ ਜਬੇਦਾਰ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਲ ਖੱਲ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਮਕੱਦਮਾ ਦਰਜ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਵਿਹਾਰ ਜਬੇਦਾਰ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਸਹਿਜ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਜਬੇਦਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜੁਆਨ ਔਰਤ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤੇਰੇ ਵਾਂਗ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦੇ ਸਨ। ਅਫਸਰ ਲੋਕ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਤਸੱਦਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਵਾਰ ਉਸਨੂੰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਮੈਂ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੁਬਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਖਾਦੀ ਪੀਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਢੋਅ ਲਾ ਕੇ ਜਾਂ ਲੰਮੇ ਪੈ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਝਾਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਫਸਰ ਉਸਨੂੰ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ

ਅਤੇ ਦਰਦ ਨਾਲ ਹੁੰਗਣ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਸਾਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਫਸਰ ਉਹਨੂੰ ਅਲਫ਼ ਨੰਗੇ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਚੁੱਡੇ ਪਾਤਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਪਿਸਾਬ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਠੁੱਢੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਅਸਹਿ ਸੀ ਪਰ ਨੰਕਰੀਪੰਸ਼ਾ ਬੰਦੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੇ ਉਪਰਲਿਆਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੀ ਚਲਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਅਫਸਰ ਨੇ ਇਹ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਹੁਣ ਨੰਗੀ ਹੀ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਕੋਈ ਕਪੜਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ। ਉਸ ਜਿਨ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਨੰਗਿਆਂ ਹੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਕਾਂਧ ਨਾਲ ਸਿਰ ਲਾ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਝਾਕਦੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਗਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਦੇ ਕੇ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਕਈ ਕੰਬਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਫਰਸ਼ ਠੰਡਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਏਵੇਂ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਮੌਤ ਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਛੇਤੀ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਚ ਨਿਕਲਣਾ ਚਾਹੰਦੀ ਸੀ।

ਉਹ ਹੌਲਦਾਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਿ ਉਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸ਼ਰਮ ਦੇ ਨਾਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇਕ ਕਪੜਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੇਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਢਕਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਖਾਣੇ ਹਟ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਜਲਾਲਤ ਨੇ ਜਿਓਂਦਿਆਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਠੰਡ ਅਤੇ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਇਕ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਬੇਹਸ਼ ਹੋ ਗਈ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਪਲਿਸ ਵਾਲੇ ਆਏ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਕੰਬਲ ਵਿਚ ਗਠਤੀ ਬੰਨ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਹੌਲਦਾਰ ਨੇ ਇਹ ਵਾਰਤਾ ਦੱਸ ਕੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਤੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਜਰੂਰ ਪਤਾ ਕਰੀ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਬੀਤੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸੀ”। ਜਥੇਦਾਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਹਨੇ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਅਜਿਹੀ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਫੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੋਚਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਗਿਆਚੇ ਹੋਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਸੁਣਾਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਠਾਹਰਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕੱਠੇ ਵਿਚਰਦੇ ਸਾਂ ਪਰ ਸਾਡੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਔਰਤ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਪਲਿਸ ਅਤੇ ਖਫੀਆ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਆਮ ਪੈਰੋਕਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਠਾਹਰ ਵਾਲਿਆਂ ਜਾਂ ਦੋਸਤ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੇੜਣ ਅਤੇ ਜਲੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਦੇਸ਼ ਹੀ

ਇਹ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧ ਹਨ। ਵਿਰ ਸਾਰੀ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਵਿਚ ਇਹ ਪੈਂਤੜਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹਾਲਤ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖੁਫੀਆ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਮਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਕਦੇ ਮੰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਕਿ ਬਿਰਾਨੇ ਬੰਦੇ ਅਤੇ ਔਰਤ ਜੇ ਮਿਲਦੇ ਜਾਣਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੇ ਇਹ ਬੰਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਇਖਲਾਕ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੋਧੇ ਲਈ ਅਣਖ ਅਤੇ ਇਖਲਾਕ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਕੂਮਤਾਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਸੇ ਨਾਜਕ ਥਾਂ ਉਤੇ ਵਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਿਪਰ ਸੰਸਕਾਰੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਖਿਲਾਫ ਵੀ ਇਹ ਪੈਂਤੜਾ ਅਪਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਥੀਥੀ ਕੌਣ ਸੀ? ਇਹ ਕੋਈ ਖਾੜਕੂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਸਰਕਾਰ ਖਿਲਾਫ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਖਾੜਕੂ ਦੀ ਭੈਣ, ਘਰਵਾਲੀ ਜਾਂ ਧੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਕਤ ਉਹਦੇ ਗੁੰਮ ਹੋਣ ਜਾਂ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਖਬਰ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਠਾਹਰ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੋਲ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਣ ਵੱਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਥਾਂ ਭੁਲਾਉਣਾ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖਾੜਕੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਯਕੀਨ ਰਖਦੀ ਹੋਣੀ ਏ। ਉਹਦੇ ਪੰਥ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਾਰਣ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਜਲਾਲਤ ਅਤੇ ਜੁਲਮ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸਾਡਾ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਸਿਦਕ ਵਾਲੀ ਥੀਥੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਕ ਔਰਤ ਵਜੋਂ ਇਹ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸਧ ਇਖਲਾਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਧੀ ਭੈਣ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਕੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਔਰਤ ਹੀ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਗੁੰਮਨਾਮ ਰਹਿ ਕੇ ਸਭ ਦਰਦ ਪੀੜ ਨੂੰ ਸੋਖ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਥੀਥੀ ਆਪਾ ਵਾਰ ਕੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਾਲਾ ਸਿੰਘ

ਬਹੁਤ ਸਾਦਾ ਜਿਹਾ ਦਿਸਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸਿੰਘ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਮਾਝੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਉਮਰ ਕੋਈ ੪੦ ਕੁ ਸਾਲ ਹੋਣੀ ਏ। ਉਹਦਾ ਕੱਦ ਮਧਰਾ ਅਤੇ ਰੰਗ ਪੱਕਾ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਸਦਾ ਹੀ ਖੱਦਰ ਦਾ ਚਲਾ ਪਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੰਘ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਥਾਂ ਦੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਾਨਤਾ ਸੀ। ਲਕ ਸੱਖਾ ਸੁੱਖਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਾਰਾ ਪੈਸਾ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੀ ਪੰਥ ਅੰਦਰ ਅਸਲ ਘਾਟ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਕਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ।

ਇਹ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਲਕੁਲ ਆਮ ਕਹਾਣੀ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਮੇਲ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਦੇ ਇਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ 'ਬਾਬਾ ਤੇਰੀ ਕੀ ਇੱਛਾ ਹੈ?' ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਅਤੇ ਔਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, 'ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ' ਉਹ ਸਿੰਘ ਮੱਝ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ 'ਨਹੀਂ ਬਾਬਾ, ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਤੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸੇਵਾ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਕੋਈ ਦੁਆ ਵੀ ਤੇ ਮੰਗਦਾ ਹੋਏਗਾ?' ਉਹ ਸਮਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਭੁਚਲਾ ਜਿਹਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰੇ। ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਪੰਥ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਉਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਸੱਚ ਕਹਿਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਜੋ

ਦੁਆ ਮੰਗਦਾ ਸੀ ਉਹ ਉਹਦੇ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਸ਼ੈਅ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਦੁਆ ਗੁਰੂ ਤੇ ਮੰਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨੇ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮੰਗਿਆ, ਬਸ ਜੋ ਹੈ ਉਹ ਠੀਕ ਹੈ, ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ”। ਉਹ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਡੁੰਘੇ ਸਹਿਜ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ “ਉਹਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਦੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਫਿਰ ਹੋਰ ਕੀ ਕਹਿਣਾ”। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਏਹ ਬੋਲ ਅੱਜ ਵੀ ਯਾਦ ਹਨ। ਉਹਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਉਵੇਂ ਸੁਣਦੀ ਏ ਉਹਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੇ ਬਾਅਦ ਅਜੋਕੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਉਹਦੇ ਏਹਨਾਂ ਸ਼ਾਦੇ ਜਿਹੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਡੁੰਘਾਈ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਉਹ ਸ਼ੁਕਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਿਥੇ ਗਈ ਜੋ ਵੱਡੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਦੀ ਖਾਮ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸੰਜੋਈ ਗਈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਫਿਤਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਨੱਖਤਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਘੜੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨੂੰ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਬੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਉਥੇ ਠਹਿਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਭ ਦੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਕੌਟਿਆ ਅਤੇ ਜਲੀਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਤਸੱਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਓਹੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨੂੰ ਕਈ ਕਈ ਹਫ਼ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਬਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਰੱਖਦੇ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹ ਕੁੱਟਦੇ ਹਫ਼ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਫਕੀਰੀ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ। ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਉਹਨੂੰ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਲੈ ਕੇ ਗਈ ਫਿਰ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਿਆ।

ਹੁਕਮ ਦਾ ਅਦਬ: ਸਤਿਬਚਨੀ ਸਿੰਘ

ਮਾਝੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਿੰਘ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਰਮ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਘਰ ਭਰੇ ਵਿਚੋਂ ਹਥਿਆਰ ਫੜੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਠਾਹਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਮਾਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਨਾਲ ਹੋ ਤੁਰਿਆ। ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਮੁਤਾਬਕ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਆਪਣੇ ਨਿਮਰ ਤੇ ਮਿੱਠੇ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਅਜੀਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹਨੇ ਕਦੀ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਜੇ ਤੂੰ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੀ ਕਰੇਂਗਾ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਕਹਿਣਾ ਕਿ 'ਮੈਂ ਕੁੱਟ ਨਹੀਂ ਖਾ ਸਕਦਾ ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਪੱਛਣਗੇ ਮੈਂ ਦੱਸ ਦਿਆਂਗਾ', ਏਸ ਕਾਰਨ ਜਥੇ ਵਾਲੇ ਉਹਦਾ ਬਹੁਤ ਖਿਆਲ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਡਰਦੇ ਵੀ ਸਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਸਿੰਘ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਸਦਕਾ ਹੀ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੀਆਂ ਠਾਹਰਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਸਿਖਰਲੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਹ ਜਿਹੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਸਾਰੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜਦੋਂ ੧੯੯੨ ਈ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੱਥ ਉਪਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਵੱਡੇ ਜਰਨੈਲ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਜਾਂ ਫੜੇ ਗਏ। ਉਸ ਵਕਤ ਉਸ ਜਥੇ ਦੇ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਜੋ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਬਿਖਰ ਗਏ। ਇੱਕ ਬੇਯਕੀਨੀ ਜਿਹੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਵਕਤ ਉਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੋਚਦਿਆਂ ਕਿ ਇਹ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਠਾਹਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਜੇ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਹੀਂ

ਹਾਨਦੇ ਏਹਨਾ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਮੰਦੋਨਜਰ ਉਸੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਈਨਾਈਡ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਸਾਡਾ ਕਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਆਖਰੀ ਦਮ ਤੱਕ ਜੁੜਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਹਥਿਆਰ ਹਨ ਤੇ ਤੂੰ ਇਹ ਸਾਈਨਾਈਡ ਰੱਖ ਲੈ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਆਵੇਗੀ ਤਾਂ ਇਹ ਖਾ ਲਵੀ। ਉਹ ਸਿੰਘ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਾਬ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਆਖਰੀ ਵਕਤ ਹੈ ਉਹ ਸਿੰਘ ਉਸੇ ਰਾਤ ਸੋਹਿਲੇ ਦੇ ਪਾਠ ਮਗਰੋਂ ਸਾਈਨਾਈਡ ਖਾ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਓਹਨਾ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੇਸੀ ਜਿਹੜੇ ਓਹਨੂੰ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਮਿਲੇ ਸਨ।

ਇਹ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਮਾਲ ਤੇ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਚੋਣ ਨਾਲ ਖਤਰਨਾਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਡਲਿਆ। ਇਹ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ। ਤੇਸੇ ਦਾ ਦੱਖ ਤੇ ਮੌਤ ਉਹਨੂੰ ਬੇਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਉਹ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਮਲਾ ਉਹਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸਦਾ ਹੀ ਹੁਣ ਤੇਸੇ ਦੇ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਤੋਤਪਰ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਥ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਮੁਤਾਬਕ ਆਪਣਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਬੜੀ ਹੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸ਼ਹਾਦਤ ਰਣ ਤੱਤੇ ਵਿੱਚ ਜੁੜ ਕੇ ਸਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਸਨ। ਇਹ ਜਿਹੇ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਜਿੰਦੀਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਤਿਆਗੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਇਸ ਉਹ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਇਆ ਪਰਮ ਲੇਖੇ ਵਿੱਚ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਏਹਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਹ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਾਅਲਾ ਤੇ ਹੀ ਹੋਣੇ ਹਨ।

ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਜੀ

ਇਹ ਵਕਤ ੧੯੮੭-੮੮ ਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਮੰਹਾਲੀ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕਾਫੀ ਸਰਗਰਮ ਸਾਂ। ਇਥੇ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤਲਵੰਡੀ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਉਮਾਜਰਾ, ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਜਿੰਦਾ) ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ (ਮੁਖੀ ਕੇ ਸੀ ਐਫ) ਦੀਆਂ ਕਾਫੀ ਠਾਹਰਾਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਠਾਹਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਤੀਆ ਵਾਲਾ (ਕੇ ਸੀ ਐਫ), ਭਾਈ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰਧਾਨ) ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਨਿਮਰ ਅਤੇ ਮਿੱਠੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਮੰਹਾਲੀ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਮਾਣ ਸਨਮਾਣ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਉਹ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਹੀ ਉਹਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਸਾਂ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਾਂ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਫਾਇਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਨਾ ਪੁੱਛਣਾ ਅਤੇ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਭਰੋੜੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਭੇਤ ਨੂੰ ਸਾਭਣ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਂ ਪਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘੱਟ ਪੁੱਛਿਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਭੁਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਕੀਮਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਬਾਬੇ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹੋ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਯੂ ਪੀ ਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਦਿਨ ਰਾਤ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਜਦ ਵੀ ਮਿਲਣਾ ਉਹਦੇ ਗਲ ਉਹੀ ਚੋਲਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਓਵੇਂ ਹੀ ਹੋਣਾ। ਉਹਦੀ ਉਹੀ ਤੌਰ ਅਤੇ ਹੱਸ ਹੱਸ ਕਰਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਹ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਸਭ ਦਾ ਦਿਲ ਲਾਈ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਥੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਲਈ

ਠਾਹਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਧ ਉਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਾਹਾ ਸਾਹਾ ਵੀ ਉਹੀ ਸਾਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਭ
 ਚਾਅ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਲਈ ਵਾਪੀਆਂ ਵਿਸ਼ਮ ਅਤੇ ਅਭਿਮੁਖ, ਦਾ ਕੰਮਲ, ਲਈਆਂ
 ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਧ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਲੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਲ, ਦਾਅਲ, ਉਹਨੇ ਸਾਫ਼
 ਲਈ ਦੁਨੀਆਂ ਠਾਹਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਖਾਵਾਂ ਇਕ ਖੰਡ ਨੂੰ ਖਾਣ ਦੀ
 ਨਾ ਗੰਗਣ। ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਸੰਧ ਉਹਦਾ ਸਭਾਅ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ
 ਸਦਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਵਨਾਵਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਇਸ
 ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸ ਥਾਂ ਤੇ ਨਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾ
 ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਠਾਹਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੰਮੀ ਕਿਸ ਦਾ ਨਾ
 ਦਸਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕਈ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ
 ਉਹਦੇ ਸਦਾ ਹੀ ਕੁਝ ਪੱਕੇ ਜਾਅਤ ਹੁੰਦਾ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਮਿਸਰਨ ਵਾਲਾ ਮਿੱਘ ਹੈ,

ਇਹ ਚੜ੍ਹਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਲਾ ਮਿੰਗ ਹੈ , ਤਾਂ ਹਸ ਦਾ ਸੁਖਮੀਤਾਨਾ ਹਨ, ਤਾਂ ਹਸ ਦੀ ਸਾਨ, ਹਨ, ਤਾਂ ਹੀਨ ਦਾ ਲਾਭਲ, ਹਨ, ਤਾਂ ਹੀਨਾ ਉਹ ਸੁਖ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੀਨਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਕੀਨੀਆ ਸੀ ਉਹਨ ਸੁਖੀ ਦਾ ਅਗਲ, ਬੰਦ ਉਹ ਤੇ ਇਹ ਅਗਲ ਅਸਰ ਹੀਨਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਕਦੀ ਕਦੀ ਸਾਲ ਨਾ ਆਣ ਨ, ਕੀ ਇੰਛਾ ਨਾ ਹੋਣਦਾ ਸੀ

ਸਾਲ ਤੇ ਵੀ ਸਮਾਇਕ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਿਹਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਵਿਚ, ਹੀਨੀਆ ਵਾਰਦਾਤਾ ਕਰਕੇ ਕਦੀ ਅਜਿਹਾ ਸੇਕ ਬਣ ਗਾਣ ਕਿਸ ਕਰਕੇ ਸੁਖਮੀਤਾਨਾ ਹੋਂਦ, ਅੰਤ ਬਣ ਖੜੀਆ ਮੀਨਕਮ ਸੁਖ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ, ਹੀਨਾ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕਿਹੜੇ ਸੁਖੀਆ ਨਾਲ ਉਹ ਬਾਬ ਨ, ਕਿਸ ਖੜੀਆ ਮੀਨਕਮ ਨ, ਕੁੱਕ ਲਿਆ ਉਹਦਾ ਖੜੀਆ ਮੀਨਕਮ ਫਲ, ਚੀਕਿਆ ਜਾਣਾ ਇਹ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ ਨ, ਸੁਖ ਤੇ ਹੀਨਾ ਖਬਰ ਨਿਹੀ ਹੈ ਪਹਿਲ ਅਤੇ ਖੜੀਆ ਮੀਨਕਮ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ, ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਵੱਖਰਾ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਇਦ ਆਸੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨ, ਚੀਕਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਿਆ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੀਗਿਆ, ਅਸੀਂ ਸਭ ਨ ਉਹਨਾ ਠਾਹਰਾ ਉੱਤੇ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜੀਆ ਉਹਨ ਸਾਈਆ ਸਨ ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਘਰ ਦਾ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮਹਿਕਮ ਨ, ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਜਾਲ ਵਿਛਾਇਆ ਹੁੰਦੇ ਇਹ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਲੁਕਵੀ ਜੰਗ ਦਾ ਦਹ ਪੈਂਤਤਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਈ ਵੀ ਠਾਹਰ ਜ ਹਰ ਕਿਸ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਦੇ ਫੜ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਇਹ ਸਹੀ ਤਰੀਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਨਾ ਜਾਣਾ ਹੀ ਚਲਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਕ ਉਹਨ ਕੁਝ ਕੁ ਠਾਹਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ

ਉਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾਣਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਦੱਸਣਾ ਕਿ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਫਲਾਟੇ ਚੋਕ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਫਲਾਟੇ ਗਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਕਾਲੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਈ ਵਾਰ ਠਾਹਰਾ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਦੱਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੱਸਣ ਆਏ ਸਨ। ਉਹ ਬਾਬਾ ਵੀ ਠਾਹਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਟਾਲਾ ਨਹੀਂ ਵਟਦਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਉਹਦਾ ਸਭ ਦੇ ਮਨਾ ਵਿੱਚ ਵਸਿਆ ਹੋਂਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸਭ ਨੇ ਸਾਤ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਗਲੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਬਿਨਾ ਕਹੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾ ਦੇਣਾ ਹੀ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਤਰੀਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਠਾਹਰਾਂ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਉਹਦੇ

ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਓਪਰੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੇ ਆਦੀ ਸਨ, ਬਹੁਤਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਪੁਲਿਸ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਾ ਮਹਿਕਮਾ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ੨੦-੨੫ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਦੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਠਾਹਰਾਂ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਡਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹੋ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਬਣਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਪੰਥ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾ ਪਾਲੀ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਪੂ ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਰਾਜਸਥਾਨੀ (ਕੇ ਸੀ ਐਫ) ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਹਰੀਕੇ ਪੱਤਣ 'ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਓਹਨਾਂ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਅਚਾਨਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਇਕ ਗੱਡੀ ਕਾਲੇ ਸੀਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬੱਸਾਂ, ਗੱਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਹਰ ਰਾਹਗੀਰ ਨੂੰ ਉਸ ਗੱਡੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਿਨ ਬਾਪੂ ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਹੋਟੀ ਟਰੱਕ ਵਿਚ ਸਨ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਦੀ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ। ਬਹੁਤ ਲੰਮੀ ਕਤਾਰ ਲੱਗੀ ਸੀ, ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਪਰ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਦਗੀ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਲੰਘ ਗਈ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਸਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਕੇਸ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ੧੯੮੮ ਦੀ ਹੋਏਗੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਨੂੰ ਕਦੇ ਕਈ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਜਿਹੜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਫਤਾਇਆ ਨਹੀਂ ਬਾਇਦ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਈ ਲਾਹਵੇਂਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਠਾਹਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਓਹੀ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਜਥਾਰੂਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਖਰ ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਸਿੰਘ ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ। ਅਸੀਂ ਉਹਦਾ ਦੋਣ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸੀ? ਉਹਦੀ ਕਮਾਈ, ਉਹਦੀ ਸੇਵਾ ਕੋਈ ਖੰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪੰਥ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਿੰਘ ਸਾਡਾ ਸਰਮਾਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਗੁੰਮਨਾਮ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੰਥ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਬਣੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਸਾਦਗੀ ਨਾਲ ਤੋੜ ਨਿਭਾ ਦਿੱਤੀ।

ਸੰਜੀਦਾ ਸਰਪੰਚ

ਜਥੇਦਾਰ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਘਾ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਚਾਰ ਕੁ ਵਾਰ ਮੇਲ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਘੱਟ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਜਲਾਲ ਸੀ ਜ ਨੌਕ ਅਮਲ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸੀ। ਉਹ ਜਦ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅਹਿਮ ਬੈਠਕ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਲੰਮਾ ਚੌੜਾ ਅੱਧਖੜ ਉਮਰ ਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਾਂਗ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਸਭਾਅ ਦਾ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਲਤਾਨਵਿੰਡ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਰਪੰਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੰਨੇ ਪਰਮੰਨੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਸਵਾ ਛੇ ਫੁੱਟ ਕੱਦ ਪੱਕੇ ਰੰਗ ਅਤੇ ਭਾਰੇ ਜੁੱਸੇ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਤਕੜਾ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਗੰਭੀਰ ਸੀਰਤ ਉਹਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਜਥੇਦਾਰ ਵੱਲ ਬਾਕਦਾ ਅਤੇ ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਾ। ਜਥੇਦਾਰ ਸੰਘਾ ਆਪ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਉਹ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਜਥੇਦਾਰ 'ਤੇ ਛੱਡਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਬੜਾ ਭਾਇਆ। ਉਹ ਦੱਖੇ ਇਕ ਜਿਸਮ ਵਾਂਗ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਸਨ, ਨਾ ਘੱਟ ਨਾ ਵੱਧ। ਜ ਵੀ ਬੋਲਣਾ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਵਜਹ ਹੁੰਦੀ। ਸੰਘਾ ਵੀ ਕਾਲਜ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਸਿੰਘ ਸਿਰੇ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕਾਂ ਵਾਲੀ ਸਮਝ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਪਕੜ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਿੰਘ ਭਗੋੜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਮੋਹਤਬਰ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਹੋਰ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਸਰਪੰਚ ਅਤੇ ਮੋਹਤਬਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਬਗੈਰ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਸਿਰਫ

ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡਣ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਸੰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਕਤ ਇਹ ਸੰਚ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟ ਦਾ ਕੋਈ ਰਹਿਣਾ ਮਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮਹਾਂਸਥਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਿਥਿਵੀ ਸੰਚਿਆ ਉੱਤੇ ਸੰਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਇਹ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਦੇ ਬੰਦਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਾਂਝੇ ਸਿੰਘ ਸੰਗੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਹਿਮ ਬੈਨਕ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੂਸਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਾ ਸਹੀ ਸੀ। ਜਾਣਾ ਬੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗਲਤ ਮਾਰਿਆ ਹੈ। ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ ਰਹੀ ਸੀ ਕਬਜ਼ੀ ਹੋਰ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਜ਼ੀ ਨਿਯਮਤ ਨਾਲ ਦਖਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਜਾਂ ਹੋਇਆ ਉਹ ਤਾਂ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਸਦਾ ਸਕਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਵਧਰੇ ਵਿੱਚ ਲਈ ਅੱਗ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬੰਦਾ ਕਿ ਅੱਗ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਰਪੰਚ ਨੂੰ ਚੀਜ਼ਿਆਂ ਕਿ ਇਹਦੇ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਨਾਲ ਨੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮ ਤੇ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹਾਜ਼ੀ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਿੰਡ ਮਾਰ ਕਦੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੀਤਸਾ ਹੋਰ ਸਾਜ਼ਗੂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਉਹ ਪੰਚਾਇਤ ਨਾਲ ਮਲਾਹ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਵੱਡੇ ਵਾਲੇ ਕਰੀਬ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮੁਟੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੱਕਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਸਾ ਅਤੇ ਵੀਡਿਆ ਸੀ। ਪੰਥਿਕ ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਪੰਚਾਇਤ ਵਿਚ ਵੀਡਿਆ ਦੀ ਪੰਥਿਕ ਜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਪੰਚ ਦੀ ਹੋਰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਕਰੀਬ ਕਾਰਣ ਹੋਰ ਸਾਂਝੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੈ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਜਾਂ ਲੱਕਾ ਨਾਲ ਕਦੇ ਗਲਤ ਫਹਿਮੀ ਜਾਂ ਚੱਟਾ ਚਰਚਾ ਮੀਤਾਪਣ/ਸਾਝਾ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਗੱਲ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣੀ ਅਤੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਉਹਦਾ ਸਭਾਅ ਸਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਨਿਬੜੀ। ਇਹ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਬਣੀਆਂ ਵੀ ਹੋਰ ਸਥਾਨਾਂ ਲਾਗੂ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਮਿਲਣੀ ਕਾਲਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਾਜ਼ੀ ਦਸ ਕੁ ਵਜੇ ਜਦੋਂ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਸੰਮਗਵਸ ਉਹ ਸਿੰਘ ਮਰ ਕਲ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪੀਛਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਫਰੀਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਵੀ ਹੋ ਇਹ ਤਾਂ ਛਾਬੀ ਜਖਮ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਉਹਨੇ ਗੰਭੀਰ ਸਫਾਅ ਮਤਾਬਿਕ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਹੀ ਫੁਰਮਾਇਓ ਮੈਂ ਫਰੀਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਜਥੇਦਾਰ ਪੰਥ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਹੈ ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਮਾਣ ਹੈ ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬੜੇ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੀਛਿਆ ਕਿ ਅੱਗੇ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ। ਉਹਦਾ ਜੁਆਬ ਸੀ ਕਿ

‘ਅੰਗਾ ਕਿਸ ਨ ਫੇਰਿਆ ਹੈ ਬਾਹੀ ਮੇਂ ਤਿਆਰ ਹਾ, ਰੰਬ ਜਾ ਨਹੁ ਵਲੀ ਕਹੁ ਦੁਸੀ
ਨਿਸਚਿੰਤ ਰਹੇ।’

ਕੁਝ ਸਮ ਸਾਅਦ ਜਬਦਾਰ ਸਮਝਿੰਦਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਘਾ ਅਤੁ ਇਹ ਹਰ ਸਿੰਘ
ਸਹੀਦ ਹ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਸ ਫਕਰ ਦਬ ਨਹੀ ਸਾ ਜਦ ੪੭ ਅਹਿਲ ਵਿਚ ਵਾਪਸ
ਆਇਆ ਤਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਜਬਦਾਰ ਹਰਸਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੁਲ ਤਾਨਵਿੰਦ ਅਤੁ
ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੰਜਵਡ (ਮੁਖੀ ਕ ਸੀ ਅੰਫ, ਮਿਲ, ਰਾਤ ਸਮ ਇਕੱਠੇ ਹਾ ਰਹੇ ਤਾਂ
ਮੈਂ ਹਰਸਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਉਸ ਸਿੰਘ ਸਾਸਤ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਜਦ ਤੋਂ ਫੌਜ
ਆਈ ਹੈ ਜਲਮ ਹੰਦਾ ਬੰਨ ਟੱਪ ਗਿਆ ਹੈ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਘਟ ਗਿਆ ਤਾਂ
ਪੁਲਿਸ ਨ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕੁਝ ਲਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਕਾ ਵਿਚ ਸੰਤਕਾਰ ਸੀ ਹਥ
ਮਾਰੇ, ਕੁਝ ਬਜਾਏ ਅਤੁ ਕਈਆ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀ ਲੱਗਿਆ ਇਹ ਸਰਪੰਚ
ਨਾਲ ਵੀ ਨਿਹੀ ਗਇਆ। ਉਸਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਫੌਜ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਕੁਝਿਆ ਤ ਫਿਰ ਉਹ
ਅਲਪ ਹੀ ਹ ਗਿਆ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਫੇਰਿਆ ਅਤੁ ਉਹਦ ਬਾਰ ਕੁਝ ਨਹੀ
ਸੁਣਿਆ। ਮੈਂ ਸੋਚ ਵੇਲੇ ਉਸ ਭਾਓ ਬੰਦ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਉਹ ਬਲ
ਹੁਤ ਆਏ ‘ ਦੁਸੀ ਨਿਸਚਿੰਤ ਰਹੇ, ਮੈਂ ਤਿਆਰ ਹਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਤਿਆਰ ਸੀ ਇਸ
ਬਿਆਨਕ ਅੰਤ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਗੁੰਮਨਾਮੀ ਲਈ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ
ਹਿਰਨ ਪਿੱਛ ਲਈ ਸੀ। ਉਸ ਵਾਲੇ ਪੰਥ ਨਿਸਚਿੰਤ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀ
ਛੱਡਦੀ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਥ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਬੰਦ ਬੰਦ ਕਰਬਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ
ਪੰਥ ਦੀ ਖੁਲੀ ਉੱਜਲ ਕਿਰਦਾਰ ਪਾਇਆ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਚੰਤਿਆਂ ਵਿਚ
ਬਿਆਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜੱਗ ਲਈ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਵੇ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਹ ਪੰਥ ਲਈ ਬਹੁਤ
ਪਾਸ ਸੀ। ਉਹ ਜਬੇਬੀਦੀਆ ਦੇ ਮੁਖੀਆ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਬੈਠਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਡੇ
ਮਿੱਥੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਮ ਵਾਲਿਆ ਨੂੰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਯਾਦ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹਾਂ
ਜਿਹਾੜਿਆ ਨੂੰ ਨਾਂ ਦੀ ਕਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ ਅਸੀਂ ਕਿਉਂ ਕੁਲਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜ
ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਂ ਪਤਾ ਲੱਭਣਾ ਚਾਹਾਂ ਤਾਂ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਅਸਲ
ਕਿਰਦਾਰ ਫੌਜ ਅਨਾਮ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਅਤੇ ਰਹੇਗਾ ਵੀ ਉਹਦੇ
ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਵੱਡੇ ਨਾਮ ਵਾਲਿਆ ਨਾਲ ਵਿਚਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ
ਮਏ ਨਾਲ ਮੇਝਾ ਜੋੜ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਂ ਵਾਲਿਆ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਬੀਤਾ ਅਤੇ
ਆਪ ਬੈਠਾਮਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ।

ਇਹ ਪੰਥ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਹੀ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ
ਦੀਆਂ ਵੀ ਦੋ ਤੈਰਾਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਤਹਿ ਇਕ ਨਾਂ ਵਾਲਿਆ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਨੂੰ
ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਦੂਜੀ ਤਹਿ ਅਨਾਮ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚ

ਅਨਾਮ ਕਿਰਦਾਰਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਪਹਿਲੀ ਤਹਿ ਸਾਨੂੰ ਨਾਂ ਵਾਲੇ
ਮਹਾਨ ਅਮਲ ਵਾਲੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਦੂਜੀ ਤਹਿ ਸਾਡੇ ਸਾਥੇ
ਅਮਲ ਦੀ ਮਾਸ਼ੁਮੀਅਤ ਨੂੰ ਘੜਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨਾਲ ਪੰਥ ਦੇ
ਸਾਥੇ ਕਿਰਦਾਰ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਗਿਆ ।

ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਜੰਗਜੂ ਬੀਬੀ

ਇਹ ਸੰਨ ੧੯੮੮ ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਵੈਡਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਵਿਚਰਦੇ ਸੀ), ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨਿੱਕਾ ਬਾਬਾ (ਕੇ ਐਲ ਐਫ) ਤੇ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਉਮਾਜਰਾ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ ਤੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲਈ ਰੁਕ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਢਾਬੇ ਉੱਤੇ ਬਾਬਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਟਰੱਕ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਜਦਕਿ ਬਾਬਾ ਤੇ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਬਾਹਰ ਬੈਠ ਕੇ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਿੰਘ ਸਕੂਟਰ 'ਤੇ ਮਿਲਣ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਤੀਹ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ, ਪਤਲੇ ਜਿਹੇ ਸਰੀਰ, ਦਰਮਿਆਨੇ ਕੱਦ, ਸਾਂਵਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਬੀਬੀ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦਾ ਬੱਚਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਕ ਬੈਗ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੱਧਾ ਕੁ ਘੰਟਾ ਉਹਨਾਂ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਦਾ ਭਰੋੜਾ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਇਹ ਚੰਗਾ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਆਜ਼ਾਦ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੀਬੀ ਬੜੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਔਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਏ ਹਨ। ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਖੁਫੀਆ ਮਹਿਕਮੇ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਭਾਲ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਏਨਾ ਹੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਬੱਚਾ ਹੈ ਸਰੀਰ ਪਤਲਾ ਤੇ ਰੰਗ ਸਾਂਵਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੀਬੀ ਦਾ ਮਾਝੇ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਰਾਬਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਇਹ ਮਾਝੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਠਾਹਰਾਂ 'ਤੇ। ਫਰੀਦਕੋਟ ਕੋਲ ਇੱਕ ਸਾਂਝੀ ਠਾਹਰ 'ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਆਪਣਾ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਕੱਟ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਬਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੁਰੀਂ ਉਥੇ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨ।

ਇਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਮੱਦਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਖਿਲਾਫ ਜੁਝ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਵੰਬਰ ਚੁਰਾਸੀ ਦੇ ਦਿੱਲੀ

ਤਦਕਾਲ ਨੇ ਉਹਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰ
 ਵੇਚ ਦੇ ਥਾਣੇ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਓਸ ਵਕਤ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਗਈ
 ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤਦ ਉਹ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪਰਤੀ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਘਰ ਬਮਬਾਨ ਦਾ ਰੂਪ
 ਰਾਹ ਵੱਢਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਅਹਨਤ, ਮਸਦੂਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਰੀਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਘਰ
 ਸੀ। ਫਾਜ਼ਲ ਦੇ ਖੇਤਬੰਦਰ ਬਿੰਬੇ ਸਨ ਜੋ ਦਿਲੀ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਏ ਤੇ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਕੰਮ
 ਕਰਦੇ ਸਨ। ਫਾਜ਼ਲ ਭੈਣ ਨੇ ਓਸ ਦੇ ਪਤੀ, ਸੱਸ-ਸਹਰਾ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸੱਤ ਅੱਠ
 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਵਿੱਚ ਦੇ ਕੇ ਫਾਜ਼ਲ ਤੀਰਾ ਤੇ ਫਿਰ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਕੇ ਅੱਗ
 ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਈ ਤਾਂ ਦੱਬੇ ਕੁਝ ਹੱਡੀਆਂ ਤੇ ਸੜਾਦ ਮਾਰਦਾ ਕੁੱਝ
 ਖੁਦਾਵੇਂ-ਪਾਸ ਵਾਲਿਆਂ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਡਰ ਤੇ ਦੱਖ ਨਾਲ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਡਿੱਗ
 ਰਹੀ ਸੀ। ਤਾਂ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਏਹਨਾ ਨੇ ਲੱਕੜਾ ਲਿਆ ਕੇ ਇਥੇ

ਬਚੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹਿਸਿਆਂ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਫਿਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੈਪ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਿਥੇ ਇਹ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਰਹੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਦੁਖੀ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਇੱਕ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਖੋਦਿਆ ਤੇ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਸਭ ਸਾਝੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੋਕ ਆ ਕੇ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਉਸ ਗਹਿਰੇ ਸਦਮੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲੱਗੀ। ਉੱਥੇ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਸਾਝੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨੇ ਕਦੀ ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਠ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਣਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਇਹ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ-ਜੁਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਬਦ ਬੋਲਦੀ ਸੀ ਹੁਣ ਇਹ ਪਾਠ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਇੱਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਾਮ ਤੇ ਧਰਵਾਸ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਵਾਲਾ ਗੁਟਕਾ ਸਾਹਿਬ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਹੁਣ ਵੀ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਝਲੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਗਰਬਾਣੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਇਹ ਆਪਣਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮੜ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣ ਲੱਗ ਪਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਦੂਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਆ ਮਿਲੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਗੇ ਤੁਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਪਿਛਲਾ ਭਲਾਉਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਚਲੀ ਗਈ ਪਰ ਉੱਥੇ ਇਹਦਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ।

ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦਾ ਅਧਸਤਿਆ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਾ ਸਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਡਰ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੌਤ ਦੇ ਭਿਆਂਕਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਹ ਇਕਸਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਹੁਣ ਮੌਤ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿੰਦੀ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੌਤ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈ ਇਹ ਉੱਥੇ ਫਿਰ ਸ਼ਰਨਗਾਹ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਓਥੇ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਇਸਦੇ ਸਮੇਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਲੈ ਆਦਾ ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਮਾਝੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਿਆ ਤੇ ਲੋਕ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਲੱਗੇ ਜੋ ਸਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਸੀ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਇੱਜਤ ਦਿੰਦੇ ਸੀ ਇਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਇਹ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਇਥੇ ਹੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਪੰਥ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ, ਉਹ ਸੀ ਕਿ ਏਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਜੂਝਣ ਦੀ ਤਮੰਨਾ ਹੈ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੱਗੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮਤਲਬ ਦਸਮਣ ਨਾਲ ਜੁੜਣਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਮੌਤਵਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ

ਦੇ ਪੁੱਤ ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰਦੇਸ਼ ਨਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੁੱਤੇ ਜਿਹਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਸਣ ਕੇ ਉਹਦੇ ਦਾ ਸਿੰਘ ਬਰਫ ਅਰਾਸਾ ਵਾਲਾ ਹੋਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੁੱਤਾ ਸਾਬੀ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸਦਾ ਜੰਸਟਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਉਹ ਵੱਡੇ ਰਾਣੀ ਤਾ ਵੜਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉੱਡਣਗੇ। ਰਾਣੀ ਵਾਰ ਉਹ ਧਮਾਕੇ ਵਾਲੇ ਰਾ ਜਾਣ ਜਾਣਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਧਮਾਕੇ, ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸੇਖਮ ਉਠਾਉਣਾ ਹੁਣ ਉਹਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਲਕ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਏਹਨਾ ਤੇ ਬਿਨਾ ਬੀਤ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਚਵੀਂ ਜਿਹੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਜਖਮ ਨੂੰ ਉਡਾਉਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕੋਈ ਹਰ ਚਾਓ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਏ। ਹਾਂ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਪਾਠ ਕਰਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਗੀਤਨ ਸਣਦੀ ਸੀ। ਖਾਣ ਦਾ, ਪੀਣ ਦਾ, ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਜਾਂ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਚਾਅ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਪੁੱਤੀ ਰੋਹ, ਜੰਗ, ਖਤਰਾ ਧਮਾਕਾ ਮੌਤ ਇਹ ਹੀ ਉਸਦੇ ਚਾਓ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਅੱਪੜ ਗਏ। ਉਸ ਬੀਬੀ ਬਾਰੇ ਸਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਉਤੇ ਛੁੱਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਹਦੀ ਸਾਂਵਲੀ ਪਤਲੀ ਜਿਹੀ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਬੱਚਾ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਏ। ਦੇਖ ਜੁਲਮ ਅਤੇ ਮੌਤ ਨੇ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਟੇਟ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਬਰਬਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਦਈਪਣ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਕਿੱਡੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬੋਹਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਾਅ ਵੀ ਬੋਹ ਲਿਆ। ਇਕ ਸੁਬਕ, ਸਬੀਲ ਜਿਹੀ ਕੜੀ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਸ ਬੀਬੀ ਬਾਰੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ। ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਸਿੰਘ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਵੀ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਗਏ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਬੀਬੀ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ? ਉਹ ਕਿਸੇ ਧਮਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰੀ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਫੜਕੇ ਅੱਤ ਮਾਲਮ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਖੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲੱਭ ਰਹੇ ਸੀ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉੱਡ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਦੀ ਅਵਸਥਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਆਮ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਵਾਪਸੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜੂਨ ੧੯੮੪ ਦੇ ਅਣਜਾਣੇ ਸਿਦਕੀ ਅਤੇ ਯੋਧੇ

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉਪਰ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਹਮਲਾ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਨਿਆਰੀ ਹੋਂਦ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਦੁਬੇਲ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਸੀ। ਫੌਜ ਨੇ ਮਨਚਾਹਿਆ ਕਹਿਰ ਢਾਹਿਆ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਇਸ ਹਮਲੇ ਦਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਬੱਚੇ, ਬੀਬੀਆਂ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਿਆ ਗਿਆ। ਗਰਮੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਥੰਦ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੈਕਤਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਵੀ ਗੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਬੰਬਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਖੂਨ ਮੀਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ੪ ਜੂਨ ਤੋਂ ੬ ਜੂਨ ਤੱਕ ਕਤਲੋਗਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ੭ ਜੂਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਢਿੱਲ ਹੋਈ, ਭਾਰਤੀ ਲਸ਼ਕਰਾਂ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾਈ ਦਸਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਸਿੰਘ ਜੂਝ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਉਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਸੰਗਤ ਕੋਲ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਜੰਗ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਸੀ। ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧੱਖੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਅੰਦਰ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜੰਗ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਹੁਣ ਤਕ ਕਈ ਕੁਝ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੈ ਜੋ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਨੇ ਉੱਚੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਏ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਰੂਪੋਸ਼ ਜਿੰਦਗੀ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ

ਜੁਝ ਕੇ ਅਤੇ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲੇ ਕਈ ਸਿੰਘਾਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਾਂ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਉਹਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਮੈਨੂੰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ।

ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਠਾਹਰ ਉਤੇ ੪੦ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਸਿੰਘ ਕਈ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਹਦਾ ਘਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਇਹ ੩ ਤਰੀਕ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫੌਜ ਨੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹਸਤਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਹੋਰ ਸੰਗਤ ਵਾਂਗ ਲੰਗਰ, ਪਰਕਰਮਾ ਅਤੇ ਸਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਜਾਵੇ। ੪ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸਵੇਰੇ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਥਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਘਿਰ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਫੌਜ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੱਚੇ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਉਤੇ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਕਰਮਾ ਤੋਂ ਸਰਾਵਾਂ ਵੱਲ ਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਇਥੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਉਧਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਜਿਥੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਥੇ ਜੁਲਮ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਮਰਨ ਨਾਲੋਂ ਜਖਮੀ ਵਧੇਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਜਖਮੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਠੰਡੇ ਬੱਟਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿਚ ਤੁੰਨ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪਰਾਣੀ ਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਕਮਰੇ ਸਨ ਜੋ ੨੦੦ ਵਰਗ ਫੁੱਟ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਰੋਸ਼ਨਦਾਨ ਜਾਂ ਖਿੜਕੀ ਵਗ਼ੈਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੋਈ ਪੱਖਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕਿਸੇ ਮਾਲਖਾਨੇ ਦੇ ਕਮਰੇ ਸਨ। ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁੱਟਦਿਆਂ ਧੁੰਦਿਆਂ ਲਾਹ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿੰਘ ਬੰਦ ਸੀ ਉਹਦੇ ਦੱਸਣ ਮਤਾਬਿਕ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਐਨੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਕਿ ਖੜਣ ਜਗੀ ਥਾਂ ਹੀ ਮਸਾਂ ਸੀ। ਐਨੀ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਐਨੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੁੰਮਸ ਅਤੇ ਘੁਟਣ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਕੋਈ ਬੈਠਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਦਮ ਘੁਟ ਕੇ ਹੀ ਮਰ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਇਹ ਬਹੁਤ ਜੋਖਮ ਅਤੇ ਸਹਿਮ ਭਰਿਆ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅੱਗੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਫੌਜੀਆਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਸੀ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਅਫਸਰ ਦੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਗ਼ਿਰਤਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈ ਗਿਆ ਜਿਹਦੇ ਲਈ ਫੌਜ ਕੋਲ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਇਥੇ ਲਿਆ ਕੇ ਤੁੰਨ ਦਿੱਤਾ। ਫੌਜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ

ਬਹੁਤਿਆ ਦੀ ਸਰਾਬ ਪੀਤੀ ਹਈ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ 'ਤੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕਢਦੇ ਸਨ। ਗਰਮੀ, ਘਟਣ ਅਤੇ ਤੇਹ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚ ਗਈ। ਕਈ ਬੰਦ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਚੀਕਣ ਲੱਗ ਪਏ। ੨-੩ ਘੰਟਿਆਂ ਮਗਰ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਅੱਗੋਂ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ ਉਹਨੂੰ ਗਲੀ ਵੱਜੂਗੀ। ਪਾਣੀ ਪਿਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਜਲੀਲ ਕਰਕੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਵੇਰ ਸਭ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਘਬਰਾ ਗਏ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਾਲੇ ਬੇਹਾਲ ਸਨ। ਲੋਕ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਤੁੱਲੇ ਹੋਏ ਮੁਰਗਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕਸਾਈ ਦੀ ਫੁਰੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਵਿਚ ਲੋਕ ਨਿਛਾਲ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਆਸਰੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਣ ਲੱਗੇ।

ਸਨ ਸਭ ਨੂੰ ਸਾਹ ਐਖਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬੰਦ ਬੰਦ ਡਿਗਣ ਲੱਗ ਪਏ ਡਿਗਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮੜ ਕਈ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਆਦਾਤਰ ਲਕ ਤੇਹ ਅਤੇ ਘਟਣ ਨਾਲ ਤੜਕ ਤੱਕ ਬਹੁਸ਼ ਜਿਹ ਹ ਗਏ ਸਨ, ਕਈਆਂ ਨਾ ਮਲ ਮੂਤਰ ਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ੫੦ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਭੀਬੀ ਸੀ ਉਸ ਬੀਬੀ ਨੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹਾਰਿਆ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡੀ ਪਰਖ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਹਾਰੋ ਉਹਨਾਂ ਸਾਡੇ ਤਖਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰਾਂ ਦੇ ਕੀ ਮਾਇਨੇ ਹਨ ਕੁਝ ਸਮਝਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਫਿਰ ਸਤਿਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂ ਚੌਪਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹਦਾ ਸਭ ਉਤ ਅਜਰ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਹੌਸਲਾ ਫੜਿਆ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਲੋਕ ਨਿਢਾਲ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਕੁਝ ਲੋਕ ਬਹੁਤੇ ਧੀਰਜ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਗਏ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਹੋਲਾ ਵੀ ਬਖਸ਼ਿਆ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹਾਲਾਤ ਜਿਆਦਾ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਡਰ ਘਬਰਾ ਗਏ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਾਠ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਗਲਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬੰਦ ਰਿਹਾ ਕਈ ਜੀਅ ਉਥੇ ਹੀ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ ਜਿਹੜਾ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਉਹ ਬੇਹੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਡਿਗਦਾ ਅਤੇ ਸਰਕ ਸਰਕ ਕੇ ਉਹਦੇ ਲਈ ਥਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਡਿਗਣ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹਰ ਘਟੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਇਹ ਬੀਬੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰਫ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ, ਉਹ ਕਿਸ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਬਣੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਾਠ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਰੀ ਗਈ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਜਾਂ ਕੇ ਬਾਹਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲਿਆ। ਕਈ ਨਵੀਂ ਫੌਜੀ ਟੁਕੜੀ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਪੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਪਿਆਇਆ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ ਬੀਬੀਆਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਚੱਕਿਆ ਮੜ ਕੇ ਬਾਕੀ ਜਿਉਂਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਉਸੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਸਭ ਉਤੇ ਮਕਦਮੇ ਪਾ ਕੇ ਉਥੇ ਸਿੱਧੇ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਗਏ।

ਉਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਸੁਣਾਈ ਸੀ ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਡੂੰਘੀ ਓਦਾਸੀ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਅੱਖਰੂ ਵਹਿ ਤੁਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਉਸ ਬੀਬੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਸਕੂਨ ਮਹਿਸੂਸ

ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਦੱਸਣ ਮੁਤਾਬਕ ਜਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ
ਗਿਆ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਧੇ ਕੁ ਜ਼ਿਉਂਦੇ ਬਚੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਇਮਾਰਤ ਦੇ
ਬਾਕੀ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਏਦਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵੱਧ ਵੀ।

ਬਾਲਟੀ ਵਾਲਾ ਭੁਜੰਗੀ

ਇਕ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਘਿਰ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹਨੇ ਇਕ ਅੱਲੜ ਉਮਰ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਈ। ੫ ਜੂਨ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਗੱਲੀਬਾਰੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਪਰਕਰਮਾ ਵਿਚ ਬਣੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਤੇਹ ਨਾਲ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਬਾਲਟੀ ਨਾਲ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹਦੇ ਗੋੜੇ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਏ, ਉਹਨੇ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਬਾਲਟੀ ਨਾਲ ਕਈ ਗੋੜੇ ਲਾਏ ਅਤੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤੇਹ ਬੁਝਾਈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਨ 'ਤੇ ਖੇਡ ਕੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖੈਰੇ ਵੱਜੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਹਦੇ ਇਕ ਬਛਾੜ ਵੱਜੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸੇਵਾ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਹੀ ਡਿੱਗ ਪਿਆ।

ਕੌਲ ਪੁਗਾਉਣ ਵਾਲੇ

ਲੰਗਰ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਿਹੜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸੰਤ ਜੀ ਨਾਲ ਕਰਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜਰੂਰਤ ਦੇ ਵਕਤ ਆਉਣਗੇ। ਸਿਰਫ ਇਕ ਕਰਾਰ ਕਰਕੇ ਐਨ ਵਕਤ ਉਤੇ ਉਹ ਸੰਤ ਜੀ ਨਾਲ ਆਣ ਖਲੋਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਲਏ ਅਤੇ ਮੋਰਚੇ ਸੰਭਾਲ ਲਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੂਬ ਜੰਗ ਲੜਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕੌਲ ਪੁਗਾਉਣ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਸਵਰ ਲਾਸ਼ਾਨੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ।

ਸਰਕਾਰੀ ਡਾਕਟਰ

ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਸਾਡੀ ਠਾਹਰ ਬਣੇ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਬੰਦਾ ਜੂਨ ੧੯੮੪ ਵਿਚ ਸੀ ਐਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਡਾਕਟਰ ਸੀ। ਜੂਨ ੮੪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸੱਤਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨੇ ਜਦੋਂ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਕਬੂਤਰ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਸੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਸੱਚ ਲੱਗਣ ਲੱਗੀਆਂ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਫੁੜਕਾਉਂਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਕਾਫੀ ਲਾਸ਼ਾਂ ਜੋ ਪੋਸਟ ਮਾਰਟਮ ਲਈ ਆਈਆਂ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਪਿੱਛੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜਿਓਂ ਗੋਲੀ ਮਾਰੀ ਗਈ ਸੀ। ਫੌਜ ਦਾ ਰਵਈਆ ਜਲਾਲਤ ਭਰਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂਤਵੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਹਲ ਕੇ ਖਸ਼ੀ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਧੱਕਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੱਲੀ ਬਰਾਬ ਪਿਆਈ ਗਈ ਅਤੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸਮਾਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਜਖਮੀਆਂ ਨਾਲ ਫੌਜੀਆਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਬਹੁਤ ਭੈੜਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਖਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਕੱਟ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭੈੜੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਉਹ ਬੰਦੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।

ਪਾਠ ਦੂਜਾ ਅਣਗੌਲੇ ਸਿਦਕੀ ਅਤੇ ਯੋਧੇ

ਮੈਂ ਕੁਝ ਚਰਚਾਵਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਹੜਿਆਂ ਦੇ ਨਾ ਕੁਝ
ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

・
・
あ
あ
あ
あ
あ
あ

ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਾ ਰਵੀ

ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤਲਵੰਡੀ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸੰਨ ੧੯੬੪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ, ਟਕਸਾਲ ਤੇ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਏਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਬਜਰਗ ਜਾ ਸਰਕਾਰੀ ਮਲਾਜਮ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਸਨ ਇਹ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਤਬੱਦਲ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦਿਮਾਗੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਹ ਕਿਤੇ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਫਰਮਾ ਕੇ ਨਾ ਆਏ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਮਾਤਾ ਜੀ ਵੀ ਦੁੱਖ ਤੇ ਚਿਮਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਵਸੇ। ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਬੇਟੇ ਦਾ ਵੀ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ। ਰਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਸੀ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਤਰਾਂ ਸਫਾਚੱਟ ਸੀ ਅਤੇ ਨਸ਼ਾ ਪੱਤਾ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ।

ਲੁਧਿਆਣਾ ਬੈਂਕ ਡਾਕੇ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਸੀ ਬੀ ਆਈ ਨੇ ਰਵੀ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਇਕ ਠਾਹਰ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਈ.ਬੀ ਤੇ ਸੀ ਬੀ ਆਈ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦੱਸ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਘੁਮਾਇਆ ਪਰ ਉਹਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਆਈ ਬੀ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਰਵੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ? ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਖੰਦੇ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬੇਵਕੂਫ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਅਸਲ ਹੋਰਾਨੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਖਾੜਕੂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕਾਰਵਾਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਬਰਾਬ ਵੀ ਪੌਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਗਰਟ

ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੱਬੂ

ਜਦੋਂ ਨਵੰਬਰ ਚੁਰਾਸੀ ਕਤਲੇਆਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਿੰਦਾ ਅਤੇ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀ ਦਿੱਲੀ ਗਏ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਜਿੰਦੇ ਦੀ ਗਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੌਜਵਾਨ ਰਾਹੀਂ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਠਾਹਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਦਿੱਲੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਉਥੇ ਕਿਰਾਏ ਦਾ ਮਕਾਨ ਲੈ ਕੇ ਠਾਹਰ ਬਣਾਈ, ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਰਹੇ। ਸਾਡਾ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਇਹ ਮੁੱਖ ਟਿਕਾਣਾ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਸਭ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਜੂਨ ੧੪ ਤੇ ਨਵੰਬਰ ੧੪ ਦੇ ਜਖਮ ਹਾਲੇ ਅੱਲ੍ਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖਾੜਕੂਆ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਬੰਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸੋਚੋਗੇ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਫਾਇਦੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਜਾਂ ਇਹਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸਨ ਬੱਬੂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਮਿਲਵਾਏ ਜਿਹੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਆਮ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ੨੨-੨੩ ਸਾਲ ਦਾ ਗੱਠੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਦਾੜਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਛੱਡਦਾ ਸੀ, ਜਿਆਦਾਤਰ ਕੇਸਰੀ ਦਸਤਾਰ ਸਜਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਮਿਜਾਜ ਅਤੇ ਉੱਦਮੀ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ। ਏਹ ਕਰੋਲ ਬਾਗ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਏਹਨਾਂ ਕੋਲ ਅਤੇ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਏ ਹੋਏ ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਘਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਕਰੇ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਮੱਕੀ ਦੀ ਰੋਟੀ ਤੇ ਸਾਗ ਬਹੁਤ ਲਾਜਵਾਬ ਬਣਦਾ ਸੀ।

ਸਾਡੀ ਠਾਹਰ ਬਾਰੇ ਬੱਬੂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਉਥੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਜਿੰਦੇ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਤੈਅ ਕਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਏਹ ਦੋਅ

ਦੁਆਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ ਬੰਬੇ ਤੱਕ ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਛਾਕਾ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਜੋ ਸਕੂਟਰ ਖਰੀਦਿਆ ਸੀ ਉਹਦੇ ਸੁਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਗੁਜਰਾਤ ਪੁਲਿਸ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੱਬੂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਵਕਤ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਇਹ ਖਾਤਕੂਆਂ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਏਹ ਕਈ ਲਟੇਰੇ/ਛਾਕੂ ਹਨ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਬੱਬੂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਹੋਈ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਤਸੱਦਦ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਇਹ ਤਸੱਦਦ ਭੌਲਿਆ। ਸਾਡੀ ਠਾਹਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਫਤਾਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਠਾਹਰ ਤਾਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਕਰੋਲ ਬਾਗ ਬੱਬੂ ਦੇ ਘਰ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਕਰਨ ਗਏ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਜਿੰਦੇ ਨੂੰ ਜੱਫਾ ਮਾਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੰਦਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛਾਕੂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ (ਜਿੰਦੇ ਅਤੇ ਬੱਬੂ) ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਖਲੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਵੀ ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿੰਦੇ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਲਹਿਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬੱਬੂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ। ਤਸੱਦਦ ਦੌਰਾਨ ਬੱਬੂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦਿਖਾਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕੇਸਰੀ ਨਾਲ ਢਾਹ ਲੈ ਲਿਆ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਤਸੱਦਦ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਝੂਠੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਖਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਥੇ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਹਿਰਾਸਤੀ ਮੌਤ ਲਈ ਫਾਹੇ ਦਾ ਢਕਵੰਜ ਰਚ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਸਿੰਘ ਸਾਡੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਲਈ ਸਦਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਉਹਦਾ ਕੇਸਰੀ ਦਸਤਾਰ ਵਾਲਾ ਖੁੱਲਾ ਕਾਲਾ ਭਰਵਾਂ ਦਾਹੜਾ ਅਤੇ ਹੱਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿੱਲੇ ਹੀ ਸਿੰਘ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਪੰਥਕ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਵਾਰ ਕੇ ਪੰਥ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣ ਦੀ ਕੀਮਤ ਅਦਾ ਕਰ ਗਏ।

ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਿੰਦੇ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਕੰਮਾਂ ਪਿਛੇ ਆਪਣਾ ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੱਬੂ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੈਂਟੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮੀ (ਸਰਵਨ ਸਿੰਘ) ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਪੈਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਏਹਨਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਠਾਹਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਹੋਰ ਠਾਹਰਾਂ ਵੀ

ਮਨ ਮਾਨੀਆਂ ਦੀ ਪੀੜਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੱਲੀ ਚੜ੍ਹਾਉਣ
 ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਵੀ ਸਲੂਕ ਮਦਦ ਸੀ-ਹੀ। ਵਧ ਜਾਣ ਉਤੇ ਤਸੱਦਦ ਵੀ ਚੱਲਿਆ ਅਤੇ
 ਹੋਰ ਵੀ ਕੱਟੀਆਂ। ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾਨ ਵੀ ਚੱਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ
 ਵੀ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਹਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੰਸੂ ਨੇ ਸਾਡਾ ਭੇਤ ਲੁਕਾਉਣ ਲਈ
 ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦਾ ਦਿੱਤੀ। ਜੰਗਾਂ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀ
 ਹਕੀਕਤ ਵੀ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪੁੱਜੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ
 ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਮੀਦਿਆਂ ਸਾਂਝੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਤਿਹਾਸ
 ਮਿਰਫ਼ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਟੀਸੀ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ
 ਜਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਘਾੜਤ ਵਿਚ ਕੰਧ
 ਵਿਚ ਇੰਨੇ ਵਾਗ ਲੱਗੇ ਸਿੰਘਾਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ, ਬੱਚਿਆਂ ਬਚੁਰਗਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ
 ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਅਰਦਾਸ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਅਣਗੋਲੇ
 ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮਾਸਟਰ ਜੀ

ਇਹ ਸਿੰਘ ੪੫ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰ ਸੀ ਜੋ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਿੰਡ ਵੀ ਇਸ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਨਰਮ ਅਤੇ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲਦੇ ਸਭਾਅ ਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਬਾਅਦ ਹਰ ਕੋਈ ਉਹਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਵਿੱਚ ਆਪਾ ਭਾਵ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਬੱਚੇ ਸਨ ਤੇ ਘਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ੧੯੭੮ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਹਰ ਕੀਤਾ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੇਵਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਚੁਰਾਸੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਸ 'ਤੇ ਤਬੱਦਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਚੁਰਾਸੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਸਮੇਤ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਕੇ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਫੇਰ ਵੀ ਡਾਢੇ ਔਖੇ ਅਤੇ ਭੀੜੇ ਕੱਚੇ ਰਾਹਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜੂਹ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਫੌਜ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਉਹ ਮਹਿਤਾ ਚੌਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ, ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹੱਲ ਬਣਾਇਆ। ੧੯੮੪ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਭਗੋੜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲੱਭਦਾ, ਸੰਭਾਲਦਾ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਸਾਰਿਆਂ (ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਸਿੰਘ, ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵਾਲੇ, ਬਬਰਾਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਉਠ ਰਹੇ) ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਆਉਣ ਜਾਣ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਉਸ ਉਤੇ

ਵਰਗ-ਕੁਰਾਣੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੋਧ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ
 ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੋਧ ਹੋਣ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼
 ਵਜੋਂ ਸੋਧ ਤੋਂ ਬਚੇ ਹੋਏ ਸਨ ਬਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਠਾਹਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ
 ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਭੰਗ ਅਭੰਗਾਂ ਉੱਤੇ ਠਾਹਰਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ

ਸੰਨ ੧੭੮੭ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੱਤੀ ਵਿਖੇ ਭਾਉ ਸਾਥ ਸਿੰਘ ਨਾਲ
 ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਵਰਤ ਪੱਤੀ ਤੋਂ ਇਸਦੇ ਆਲੇ
 ਦੁਆਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ੫੦ ਕੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਵੱਖ-ਵੱਖ
 ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਇਹ ਤੋਖਲਾ ਸਾਥੀ ਕੀਤਾ
 ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਸੋਂ ਹਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਪਤਾ
 ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰ
 ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਬਾਰੇ ਨਾ ਦੱਸਿਆ ਕਰੋ ਪਰ ਉਹ
 ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਹਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਾਬੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕੁਲਾਉਣ ਜਾਂ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਲਈ
 ਹੁਣ ਇਹ ਸੋਧ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚੇ ਹੋਏ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਵਧਦੀ
 ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਉਸ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ ਹੋਣ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ
 ਸੁਝਾਵਾਂ ਸਨ ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸਿੰਘਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਵੀ
 ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਉਸ ਆਪਣੇ ਸਮਝਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ
 ਸਮਝਦਾਰ ਸਨ ਉਸਨੇ ਵਾਸ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਖਾਤਰਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਕਹਿੰਦੇ
 ਸਨ ਤੇ ਉਸਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਸੀ।
 ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ ਸੋਧ ਅਤੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਪਾਏ ਸਨ, ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣਾ,
 ਸੋਧ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮਦਦ ਪਹੁੰਚਾਉਣੀ

ਸੰਨ ੧੭੮੭ ਦੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ
 ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸੋਧ ਕੰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਜਾਂ ਕੁਝ ਸੋਧਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ
 ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਸੋਧਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁਝ ਲਈ ਆਉਂਦੇ
 ਸਨ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਰਾਜੀਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
 ਉਸਨੇ ਸੋਧ ਅਤੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਪਵਾਉਣ
 ਅਉਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਸਨੇ ਇਹ ਸਮਝਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁਝਾਵਾਂ ਪੱਖ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ
 ਸੀ ਜਦੋਂ ਕੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦਾ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰਦਾਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਪਹਿਲਾਂ
 ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਸੋਧ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੂੰ ਹੀ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
 ਕਈ ਵਾਰ ਫੜੀ ਫੜੀ ਦਿੰਦੇ, ਕਈ ਵਾਰ ਕਈ ਦਿਨ ਬਾਣੇ ਰੱਖਦੇ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ

ਜਲ ਵੀ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਅਨਯਾ ਵਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਾਰਦਾਤਾ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ
ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਤਬੱਦਲ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਹ ਬੜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਾਥ ਰੱਖ ਖਾਦਾ ਸੀ ਤੇ
ਕਦੀ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਰ ਕਦੀ ਭੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸਿਆ

ਇੱਕ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਸੀ ਐਂਮ੍ਰਸਰ ਵਿਚ ਭਾਉ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਸਲਤਾਨਵਿੰਡ, ਬਾਬਾ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਕੇ ਸੀ ਐਫ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਿੰਘ
ਇਕੱਠੇ ਸਾਂ ਭਾਉ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਲਾ ਲਿਆ, ਇਹ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਸ
ਨੂੰ ਬਲਾਉ ਤੇ ਉਹ ਨਾ ਆਵੇ। ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਤੇ ਬਾਅਦ ਭਾਉ ਨੇ ਉਹਨੂੰ
ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਕਿਵੇਂ ਰਿਹਾ ਉਹ ਤਾਜਾ-ਤਾਜਾ ਹੀ ਦੇ ਹਫਤੇ ਪੰਜਾਬ
ਤਬੱਦਲ ਸਹਿ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹਾਲੇ ਉਹ ਤੇ ਚੰਗੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਰਿਆ ਅਤੇ
ਬੈਠਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਦਾ ਉਹਦੇ ਪੈਰ ਸੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਸੱਜੀਆਂ
ਸਨ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ ਉਹ ਹੱਸ ਪਿਆ ਤੇ
ਆਖਿਆ 'ਵਧੀਆ ਮਜਾਕ ਕਰਦੇ ਹੋ' ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, 'ਇਸ ਵਾਰ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ
ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਬਾਇਦ ਮਾਰ ਦੇਣਗੇ ਪਰ ਫੇਰ ਤੀਰ ਵਾਲੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੋ ਗਈ'
ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡਾ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸੂਰਮਾ ਹੈ ਕਿ
ਇਹਦੇ ਕੋਲ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਸਮਾਨ, ਅਮਾਨਤ ਰੱਖ ਦਿਓ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਸਾਡੇ ਬਾਅਦ ਉਸੇ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਓ ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਉਸ ਕਲ ਕਾਫੀ ਜਿਆਦਾ ਅਸਲਾ ਪਿਆ ਸੀ
ਜੋ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਉਹਨੂੰ ਉਸੇ ਦਿਨ ਦੇ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦਿਨ ਵੱਡਿਆ
ਗਿਆ ਸੀ ਕੰਵਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਫਿਕਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, 'ਮਾਸਟਰ ਜੀ, ਤੇਰੇ
ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ ਕਿੰਨੀ ਕੇ ਵਾਰ ਕਿਰਪਾ ਕਰੂ, ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੁਣ ਨੌਕਰੀ ਅਤੇ ਘਰ ਬਾਰ
ਛੱਡ ਕੇ ਰੂਪੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤੁਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ਇੱਕ ਥਾਂ ਬੈਠ ਕੇ ਸਾਡੇ ਲਈ
ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਰਹੋ ਸਾਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਤਸੱਲੀ ਹੋਵੇਗੀ'। ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਸੇਵਾ
ਮੇਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਉਹੀ ਕਬੂਲ ਕਰੋ ਮੈਂ ਆਖਿਆ ਕਿ
ਇਹ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਖੀ ਸੇਵਾ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਤਬੱਦਲ ਵੀ
ਸਹਿੰਦੇ ਹੋ ਉਸ ਨੇ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਮਸਕਾਨ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਮਰ ਵਸ ਇਹੋ ਜਿਹਾ
ਢਾਚਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋਵੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕੇ'।
ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਸ ਦਾ ਮੱਤ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ
ਆਪਣਾ ਢਾਚਾ ਜ਼ਰੂਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਾ
ਹੋਵੇ। ਉਹਦੀ ਰਾਇ ਸੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਚੋਗਾ ਫਿਰ ਸੁੱਟਣਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ
ਮਾਅਬ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ-ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਇੰਝ

ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਰੀਰ ਵੀ ਤਸੱਦਦ ਤੇ ਪੀੜਾਂ ਨਾਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਆ ਗਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਖੁੰਘਾਰ ਦਰਿੰਦੇ ਹੁਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੱਕਾਰ ਕਮੀਨੇ ਤੇ ਸੈਤਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ। ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਐਸ.ਐਚ.ਓ. ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ, ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੂਬਾ ਸਰਹਿੰਦ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਵੀ 'ਹੁਣੇ ਹੀ ਤੂੰ ਕਿਤੇ ਭੱਜ ਜਾ, ਨਈਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ'। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਲਾਲਚੀ ਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਅੱਗੇ ਲੈ ਆਈ ਹੈ ਤੇ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਥ ਨਾਲ ਗਦਾਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ ਹਨ। ਏਹਨਾਂ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਟੀਚਾ ਮਿੱਥ ਲਿਆ ਹੈ। ਸਿਕਾਰੀ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ੧੯੯੧ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸੰਧੂ ਨੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੂੰ ਫਿਰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਜਿੰਦਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਖਬਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਫਿਰ ਖਬਰਾਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਅਤਿ ਮੁਮਕਨ ਹੈ ਕਿ ਸੰਧੂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਹਰੀਕੇ ਪੱਤਣ ਵਿਚ ਰੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਫਿਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਬਾਬਤ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਜਿਕਰ ਜਾਂ ਕੋਈ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ।

ਅੱਜ ਉਸਦੀ ਯਾਦ ਆਉਣ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਕਿੱਡਾ ਵੱਡਾ ਸੀ ਉਹਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਉਹਦੀ ਸ਼ਾਨਾਮੱਤੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਕਤ ਸਾਨੂੰ ਐਹੋ ਜਿਹੇ ਸਿੰਘ ਓਨੇ ਵੱਡੇ ਨਹੀਂ ਦਿਖਦੇ ਸਨ ਜਿੰਡੇ ਓਹ ਸਨ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਪੈਰ-ਪੈਰ 'ਤੇ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਪਿੱਛੇ ਝਾਤੀ ਮਾਰਿਆਂ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ ਸਾਡੇ ਨਾਂ ਤਾਂ ਜਥੇਬੰਦਕ ਅਹੁਦਿਆਂ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਦੇ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਵਜੋਂ ਅੱਗੇ ਆਏ ਸਨ। ਏਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਘਰ ਬਾਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਦੀ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਤੇ ਸਦਾ ਮੌਤ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬੇਰੋਕ ਧਾਰ 'ਤੇ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ, ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ, ਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਨਕਸ਼ਾਨ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ, ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੋ ਆਰਥਕ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਏ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਲੇਖਾ ਹੀ ਕੀ? ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਜੋ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ

ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ ਸਹੀ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ? ਏਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਕਈ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਏ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਏਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹਾਦਰਤਾਂ ਦੇ ਇਸਤਿਹਾਰ ਛਪੇ। ਜੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਏਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਕਿੱਛੀ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਕਿ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਣਗੇ। ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਂ ਜੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਗੁੰਮਨਾਮ ਹਨ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਾਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਏਹ ਅਮੁੱਲ ਹਨ।

ਮੈਂ ਇਸ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਪਰ ਮੈਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ੧੪-੧੫ ਹੋਰ ਮਰਜ਼ੀਵੜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮੁੱਲ ਹਨ ਤੇ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਏਹ ਮਰਜ਼ੀਵੜੇ ਉਸ ਵਕਤ ਹਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਨ, ਹਰ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸਨ। ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿੱਛੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕ ਇਹ ਅਸਾਵੀਂ ਜੰਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਤਕੜੀ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਧਿਰ ਸਨ ਓਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਕਿੰਨੇ ਅਣਜਾਣ ਹੀ ਹਾਂ। ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੀ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਸੇਵਕੀ ਹੀ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਕਿ ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਕਰੀ ਜਾਣੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਰ ਪਲ ਪੀੜਾ ਤੇ ਤਸੱਦਦ ਸਹੀ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਏਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਆਖਰ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਲੌਪ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਜੋ ਬਚ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਗਏ ਪਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਤਸੱਦਦ ਅਤੇ ਪੀੜਾ ਕਰਕੇ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਕੁਝ ਕੁ ਹਾਲੇ ਵੀ ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਸੰਗ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਉਂ ਰਹੇ ਹਨ। ਏਹ ਅਣਦਿਸਦੇ ਪਰਬਤ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਹੜਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰੜ, ਸਬਰ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜਿੱਤ ਰੱਖਿਆ। ਅਗਾਂਹ ਵਾਲੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਲੜੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ

ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਉਥੇ ਚੌਧਰੀਆਂ (ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਮਦਦਗਾਰ) ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਹਿਮਾਨ ਵਜੋਂ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਰਾਚੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਥੇ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਅਸੀਂ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਪੰਜ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਇਕ ਥਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ ਅਗਲੇ ਦੋ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਉਸ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਏ। ਇਹ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਬਾਬਾ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸੀ ਜੋ ਛੋਟੇ ਕੱਦ, ਇਕਹਿਰੇ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਦਾਹੜੀ ਅਤੇ ਕਣਕਵੰਨੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਿਛੋਂ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂ ਰੋਪੜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਅਸਲ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਹ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਛੀਨਾ (ਬੀ.ਟੀ.ਐਫ.ਕੇ.) ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਯੂ ਪੀ. ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਸੀ, ਨੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਨਕਸਲੀ ਸਾਥੀ ਵੀ ਸੀ। ਏਹ ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਬੜੇ ਹੀ ਔਖੇ ਹੋ ਕੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਏ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਰਸਤਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਅਣਜਾਣ ਸੀ, ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹ ਰਸਤਾ ਔਖਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਦੂਰ ਤੱਕ ਮਾਰੂਥਲ, ਦਲਦਲ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਫੈਲਾਅ ਸੀ। ਇਥੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਵਸੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਬੇੜੀ ਰਾਹੀਂ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਵੀ ਕਿ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਨਵੇਂ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਨਕਸਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਸਹਿਜ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਕਰਾਚੀ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਕਸਲੀ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਅੱਡ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਬਾਇਦ ਨਕਸਲੀਆਂ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਮਿਲਣੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂ ਕੀ ਕੀਤਾ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਿਆਂ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਹੀ ਜਾਅਨ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਡਰਾਇਵਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਡਰਾਇਵਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਮੁਸਾਫਰੀ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਯੂ ਪੀ , ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਨਕਸਲੀਆਂ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਕਸਲੀਆਂ ਤੋਂ ਉਹਦਾ ਸਬੰਧ ਤਰਾਈ ਵਿਚ ਸਤਿਨਾਮ ਸਿੰਘ ਛੀਨੇ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਦੀ ਉਮਰ ੪੦-੪੫ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਕਸਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਲੋੜ ਹਥਿਆਰ ਸਨ। ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਇਥੋਂ ਦਾ ਭੇਤ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਰਾਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਹ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਬਾਬੇ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਹੁਤ ਹਾਸੇ ਮਜ਼ਾਕ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਦਾ ਖਸ਼ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਕਰੀ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਥੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਬੋਹੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨਾਲ ਘੁਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਉਹ ਸਭ ਦਾ ਮਨਪਸੰਦ ਬਣ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਟੁੱਟਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਅਮੁਕ ਭੰਡਾਰ ਸੀ। ਹਰ ਵਾਰ ਨਵੀਂ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਣੀ। ਉਹਦੇ ਕਲ ਖਸ਼ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਖਜਾਨੇ ਸਨ।

ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਹਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਰ ਸੂਬੇ ਦੀ ਬੋਹੜੀ ਬਹੁਤੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਬੋਲ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਜਰਾਤੀ, ਮਰਾਠੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਭੋਜਪੁਰੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨਕਸਲੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਮੁਸਾਫਰੀ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਅਲਹਿਦਗੀ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ੌਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੌਂਦਾ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਉਤੇ ਅਟੱਟ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਪਰ ਪਾਠ ਘੱਟ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਤੜਕੇ ਜਾਂ ਰਾਤੀਂ ਇਕੱਲਿਆਂ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ “ਮੈਂ ਗੁਟਕਾ ਜਾਂ ਪੋਥੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਫੜਦਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੈਲਾ ਸਰੀਰ ਹੈ ਉਹ ਰੱਬ ਦੀ ਜਾਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ ਜਦੋਂ ਵੀ ਪਾਠ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪਾਠ ਸੁਣ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਚੌਪਈ ਸਾਹਿਬ

ਦੇ ਪਾਠ ਜੋ ਜੁਥਾਨੀ ਕੰਠ ਹੈ ਉਹ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਲੰਗਰ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਵਰਤਾਉਣਾ ਉਹਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਡੇਰੇ 'ਤੇ ਸੀ ਜਾਂ ਨਕਸਲੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਥਾਂ ਉਹਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਵੀ ਉਹ ਇਹ ਸੇਵਾ ਆਪ ਹੀ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਹ ਜੀਅ ਜਾਨ ਨਾਲ ਜੁਟ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਲੰਗਰ ਨਾਲ ਇਕਰੂਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਦਾ ਚੇਤਾ ਲੰਗਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਉਹਦਾ ਪੱਕਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਇਹ ਸੀ ਚੋਲਾ, ਕਛਿਹਰਾ, ਸਿਰ 'ਤੇ ਸਾਫਾ, ਮੋਢੇ ਲੋਈ, ਪੈਰਾਂ ਸਾਦੀ ਜੁੱਤੀ। ਉਹਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ੈਅ ਉਹਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦਾ ਜਰੂਰੀ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਏਦਾਂ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਡਰਾਇਵਰੀ ਵੀ ਉਹਨੇ ਏਸੇ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤੀ।

ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਣਾ ਉਹਦਾ ਦੂਜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਉਹਨੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਲਈ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰੋਟੀ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੁਸਾਫਰੀ ਉਹਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ 'ਆਪਣਾ ਘਰ' ਵਰਗੀ ਥਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਖਿਆਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮੁਸਾਫਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਜਿੰਦਗੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਮੁਸਾਫਰੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਡਰਾਇਵਰੀ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਜੀਵਨ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।

ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵੇਖਣਾ ਵੀ ਉਹਦਾ ਤੀਜਾ ਸ਼ੌਕ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਮੁਸਾਫਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਭਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਰਹਿ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਤਾਂ ਡਰਾਇਵਰੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਨਕਸਲੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਇਹ ਸਫਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਜਾਣਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਸੀ।

ਉਹਨੂੰ ਚੰਥਾ ਸ਼ੌਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਪੱਕਾ ਮੁਦਈ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਾਲ ਮਰਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹਥਿਆਰ ਰੱਖਣ, ਚੱਕਣ ਦਾ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਸੰਗ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੁਦਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਰੰਮ ਲਈ ਉਹ ਹਰ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕਬੂਲ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹਾਮੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਇਹ ਜਹਿਜ਼ਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹਦਾ ਪਰ ਅੰਦਰ ਬਾਗੀ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ

ਜਨਮ ਨੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਲਕ ਭਲਾਈ ਦਾ ਤੌਤ ਵੀ ਫ਼ਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਥੇ ਵੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਨਕਸਲੀਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵਾਕਿਆਤ ਸੁਣਾਏ ਜਿਸ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਜੀਵਨ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧੂਰਾ ਸੀ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਉਹ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ ਵਿਚ ਇਹਨੂੰ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਸਾਰਾ ਵਿਰਧ ਇਸੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰਤ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਣਪ ਰਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਜਮਾਤ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੁਭਦੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਸਰ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਉਹਦਾ ਕਈ ਵਾਰ ਹੋਰਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਉੱਤੇ ਤਕਰਾਰ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਥੇ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਖਾੜਕੂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਅਸਰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਉਹ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਇਕਦਮ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਂਗਲ ਚੁੱਕਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਕਿਆਤ ਉਹਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਲਝ ਪਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਉਹ ਆਮ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਬਾਲੇ ਜਾਂ ਪਾਣੀਪਤ ਤੱਕ ਮਿਥ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਲਗਭਗ ਅਣਪੜ੍ਹ ਬੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਇਹ ਹੱਦਬੰਦੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਪਰ ਆਕੀ ਜਰੂਰ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਗੁਰੂ ਉੱਤੇ ਅਟੱਟ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਪੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਹੱਦਬੰਦੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਇਹ ਗੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨੇ ਨਪੀੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦਲਿਤਾਂ ਗਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਪਛੜੇ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਵੀ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਪੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨੂੰ ਕਮੋਜ਼ਰ ਕੀਤਿਆ ਜਾ ਮਾਰਿਆ ਬਿਨਾਂ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਸਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਬਹਿਸ ਕਿਸੇ ਸਿਰੇ ਨਾ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਉੱਚੀ ਬਲਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਧੀਰਜ ਛੱਡੇ ਗੱਲ ਮਕਾਉਂਦਿਆ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਓਥੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਲੜ ਰਹੇ ਗਰੀਬ ਆਦਿਵਾਸੀ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਓਨੇ ਹੀ ਪਿਆਰੇ ਹਨ ਜਿੰਨੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖ। ਬੁੜਾਂ ਅਤੇ ਔਖਾਂ ਮਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ

ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਗੁਰੂ ਵੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ ਹੈ।

ਕਥਾ ਸੁਣਾਉਣ ਅਤੇ ਮਹਿਫਲ ਸਜਾਉਣ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਕਦਰਤੀ ਕਲਾ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਬੰਦਾ ਉਹਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਉਕਤਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਉਠ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਾਬਾ ਤੂੰ ਵਿਆਹ ਤਾਂ ਕਰਵਾਇਆ ਨਹੀਂ ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਿਵੇਂ ਹੈ? ਉਹਨੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਉਹਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮਤਲਬ ਕੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ।

ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਕਸਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਂਗਾ। ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਗੇ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਕਈ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਬਚਨ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖੀ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਇਹ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ। ਇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਅਸਰ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਅਸਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੀ।

ਉਹਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਝਾਰਖੰਡ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਨਕਸਲੀ ਆਗੂ ਉਹਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਾ ਮਿਲਾਂਗੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਪਛਾਣਾਂਗੇ। ਜਿੰਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਾਥ ਵੀ ਦਿਆਂਗੇ ਪਰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਰੰਗ ਵੇਖੋ ਕਿ ਇਹ ੧੯੯੧ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ੨੦੨੨ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੁਝ ਹੰਦਾ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਖਿਲਾਫ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਹਾਲੇ -ਜੱਕ ਕੋਈ ਵੀ ਰਣਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕੇ।

ਉਹਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਕਸਲੀਆਂ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਮੀ ਸੀ। ਓਹਨਾਂ ਕੋਲ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਖਰੋ ਹਏ ਹਥਿਆਰ ਹੀ ਸਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਦੋਸੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਹਏ। ਬਾਰੂਦ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਯੂ ਪੀ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਕੋਲ ਗਿਆ ਪਰ ਓਹਨਾਂ

ਕੱਲ ਵੀ ਵਾਧੂ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਰਿਹਾ
 ਯੂ ਪੀ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜਣ ਦੀ ਕਾਫੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼
 ਕੀਤੀ, ਕੁਝ ਕਾਮਯਾਬੀ ਵੀ ਮਿਲੀ ਪਰ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਦੋਵਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਲੋੜ
 ਹਥਿਆਰ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਕਸਲੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਇਧਰ ਆਇਆ
 ਹਾਂ ਨਕਸਲੀ ਬੰਦਾ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਰਾਹੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਤੋਂ
 ਝਿਜਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕੱਛ (ਗੁਜਰਾਤ) ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ
 ਰਸਤੇ ਆਏ ਹਾਂ। ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਸਮਾਨ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਆਇਆ ਉਹ ਇਸ ਬਾਬੇ
 ਦੀ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਬਾਬੇ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ
 ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਬੋਲ ਚਾਲ ਅਤੇ ਸਲੀਕਾ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦਾ
 ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਠਰੰਮਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰੱਖੀ
 ਔਠ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਧਰ ਆਉਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਹੀ
 ਕੱਛ ਦੇ ਰਸਤੇ ਆਇਆ। ਇਹ ਸਫਰ ਦੀ ਇਕ ਅਲਹਿਦਾ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕੱਛ ਦੇ ਰਸਤੇ ਇਧਰ ਆਏ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਉਥੋਂ ਦੇ ਦੋ ਬੜੇ
 ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਪੰਧਾਊ ਸਨ, ਦੋ ਉਠਾਂ ਸਮੇਤ ਉਹ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਆਏ।
 ਉਠਾਂ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ਕਾਂ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਅਸੀਂ ਰਸਤਾ
 ਖੁੰਝ ਗਏ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਬਾਗੀ ਜਾਂ ਤਸਕਰ ਲੋਕੀਂ ਇਹ ਰਸਤਾ
 ਨਹੀਂ ਚੁਣਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਵਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਹੀ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸਫਰ ਇਕ
 ਰਾਤ ਦਾ ਸੀ ਪਰ ਰਸਤਾ ਖੁੰਝਣ ਨਾਲ ਇਕ ਦਿਨ ਅਤੇ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ
 ਮਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ। ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਮਰਨ ਕਿਨਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਾਂ।
 ਬਾਬਾ ਘੀਂਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਕਈ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਤੁਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਣ ਉਹਨੇ
 ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਨਕਸਲੀਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਸਿਖਿਆ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ
 ਦਾ ਕੋਈ ਤਜਰਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਧਾਊ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਏਹ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਸਨ
 ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਭਟਕਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਮੰਜਲ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਬਾਬਾ
 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਕਾਰਣ ਅਸੀਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਲਈ ਨਵਾਂ ਰਾਹ
 ਲੱਭ ਲਿਆ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਮਾਨ ਇਧਰ ਦੀ ਵੀ ਆਇਆ।

ਜਦ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਤਦ
 ਤੱਕ ਬਾਬਾ ਪਰਛਾਵੇ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ
 ਕਈ ਦਿਨ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਦਵਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਰਿਹਾ।
 ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਟਿਕਾਣੇ ਉਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਨੂੰ
 ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਰਸਤੇ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ

ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਅਤੇ ਅਲਾ ਵੀ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਡਾ ਉਥੇ
 ਵੀ ਵਧਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਹਨਾ ਰਸਤਿਆਂ 'ਤੇ
 ਦੰਡਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਹ ਕਿਤੇ ਇਕੱਲਾ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਹਾਲੇ
 ਵੀ ਨਤਾਜ਼ਿਆ ਜਾਂ ਹਿੱਸੇ ਹੋਰ ਹੋਰ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਬਿਪਰ ਸੰਸਕਾਰ ਖਿਲਾਫ ਲੜ
 ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਨਤਾਜ਼ਿਆ ਅਤੇ ਕੋਈ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਾ ਉਹਦੀ ਖੂਬੀ ਸੀ ਅਤੇ
 ਜਿੰਦਗੀ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਰੇ ਉਹ ਇਸੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਹਦੀ
 ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਅਮਲ ਸੀ

ਬੀਬੀ ਸਿਮਰਜੀਤ ਕੌਰ

ਬੀਬੀ ਸਿਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਪਿੰਡ ਕਾਲੇ ਬੱਕਰੇ ਕੋਲ ਨਿਜਾਮਦੀਪੁਰ ਸੀ। ਪੇਕਿਓ ਇਹ ਜਥੇਦਾਰ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਬਿਸਰਾਮਪੁਰ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਭੈਣ ਜੀ ਸਨ। ਪੇਕੇ ਸਹੁਰੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਬੜੇ ਪੰਥਕ ਪਰਿਵਾਰ ਸਨ। ਟਕਸਾਲ ਅਤੇ ਕਮਾਡੋ ਫੋਰਸ ਦੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਠਾਹਰਾਂ ਸਨ। ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਿੰਘ ਵੀ ਏਹਨਾਂ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਤਸੱਦਦ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਉਤੇ ਮੁਕਦਮੇ ਪੈ ਗਏ ਤੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਭਗੋੜਾ ਹੋਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਧਾਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸੰਪਰਕ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਠਾਹਰ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰ ਸਾਡਾ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨਾਲ, ਇਕ ਵਾਰ ਬਾਬਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਹਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਵਾਰ ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਂਦਾ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਦਲੇਰ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਖਤਰਾ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਲੈ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਡੋਲ ਰਹਿਣਾ ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਗੜ੍ਹਦੀਵਾਲ ਕੋਲ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਤਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ਪਰ ਉਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭੈਣ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰਾਤ ੧੨ ਕੁ ਵਜੇ ਜਗਾਇਆ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਘੇਰਾ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਆਪਾਂ ਇਕ ਦਮ ਨਿਕਲੀਏ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ ਮੈਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਂਟ ਕਮੀਜ ਪਾਈ ਤੇ ਦਸਤਾਰ ਲੈ ਕੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਭੈਣ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਸਤੌਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਠਾਹਰ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਾਈਕਲ ਲੈ ਲਿਆ। ਹਾਲੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਹੀ ਘੇਰੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਕੱਚੇ ਪਹੇ ਰਾਹੀਂ

ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਸਲਾਹਤ ਕੱਢ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਪੰਜ ਛੇ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅੰਗੇ
ਜਾਂ ਨੇ ਸਿਰ ਤੋੜ ਲਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੇ ਰਾਤ ਕੱਟੀ ਨੇ ਸਵੇਰੇ ਬੱਸ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੇ
ਟਿਕਟਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਲਿਆ ਜੇ ਉਸ ਵਕਤ ਅਸੀਂ ਨਾ ਨਿਕਲਦੇ ਤਾਂ ਘੋਰੇ ਵਿੱਚ ਆ
ਜਾਣਾ ਸੀ

ਸਵੇਰੇ ਘੱਟ ਦੇ ਟਿਕਟ ਕੋਟ ਨੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਦਿਨ ਹੀ ਪਿਛੇ ਦੇ ਅੱਡੇ ਕੋਲ ਮਾਰ ਕੇ ਸੱਟ ਗਏ ਪਰ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੂੰ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟਾਢ ਨਤੇ ਕਿਸ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਅਤਿ ਦਰਜੇ ਦਾ ਤਬੱਦਦ ਕੀਤਾ।
ਪਰ ਭੈਣ ਜੀ ਅਡੋਲ ਰਹਿ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੰਗ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।
ਜਾਲਮਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾ-ਰੋਜ਼ਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਭੇਦ
ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕੇ ਉਸ ਵਕਤ ਉਹ ਸਾਡੀਆਂ ਕਾਫੀ ਠਾਹਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਸੀ। ਕਿਸੇ
ਜੰਗਲ ਦੇ ਫਰੇ ਜਾਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਹਦੀ ਇਹੋ ਆਖਰੀ ਪਰਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ
ਜੰਗਲ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਪਣੀ। ਭੈਣ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ
ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਸਖ ਲਾ ਦਿੱਤੀ।

XXXX

ਤੂਫਾਨ ਅਤੇ ਛੋਟਾ ਤੂਫਾਨ

ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਆਗੂ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਖੁਖਰਾਣੇ ਦੀ ਠਾਹਰ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਸਮੇਤ ਇਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਘਣੀ ਅਬਾਦੀ ਅਤੇ ਕੰਮਕਾਜੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਥੇ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਦੋਸਤ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ, ਕੁਲਵੰਤ ਖੁਖਰਾਣਾ ਦੇ ਸਾਲੇ ਵਜੋਂ ਇਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਜੁਗਰਾਜ ਸਿੰਘ ਤੂਫਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਓਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਪਰਸ਼ਾਦੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਸਿੰਘ (ਜੋ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਗਰੇਟ ਹੀ ਸੀ) ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਉਹ ਭੁਜੰਗੀ ਨੂੰ 'ਜਮਾਂਦਰੂ ਕਮਾਂਡ' ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ 'ਅੱਗ ਦੀ ਨਾਲ' ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਾਲ ਕੁ ਬਾਅਦ ਉਸੇ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਦੁਖ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਛੋਟਾ ਫੌਜ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਿਆ। ਏਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਇਕ ਭਾਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸੈਂ ਗਏ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਵੇਖਣੇ ਪਏ ਸਨ। ਉਹ ਭੁਜੰਗੀ ਦਾ ਪੱਕਾ ਨਾਂ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ, ਸਾਇਦ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਉਦ ਕਿਤੇ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਤੇ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਸੁਣਨ ਪੜ੍ਹਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਹਾਦਰੀ ਵਾਲੇ ਵਾਕਿਆਤ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਜਰਨੈਲ ਵੀ ਪਰਸੰਸਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਨਾਮ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਬੇਨਾਮ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੜੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਉਹਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਮਨ ਫਿਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਦੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਕਿੰਨੀ ਛੋਟੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਕਿੰਨੀ ਕਮਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਹਾਂ

ਦੇ ਏਨਾ-ਨੂੰ ਵੇਚ ਵੀ ਉਹ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ
ਹੈ।

ਸ਼ਾਇਦ ਸਿੰਘ ਤੂਫਾਨ ਵੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਉਮਰੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ
ਤੂਫਾਨ ਦੇ ਤੇਜ਼ੇ ਵਾਰ ਆਸੇ ਦਮਾਸ਼ੇ ਦੇ ਲਕਾ ਵਿਚ ਹਰਮਨਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।
ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਜਾਂਵਿਆ ਉਹਦੇ ਜਿਵੜੀ ਹੀ ਤੂਫਾਨ ਵਾਂਗ ਰਹੀ। ਇਹ ਤੇਜ਼ੀ
ਵਾਂਗ ਜਾਂਵਿਆ ਝੁੱਤਾ ਲੱਖਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪੰਥ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਦੇ ਇਖਲਾਕ ਅਤੇ
ਤਾਕਾ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੂਫਾਨ ਵਾਂਗ ਸੀ। ਉਹ ਦਸਮਣਾ ਲਈ ਮਤ ਦਾ ਭੈਅ ਸੀ। ਉਸ
ਨੂੰ ਨੂੰ ਹਰ ਦੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾ ਹਈਆ ਸਨ ਨਹੀਂ ਤੇ ਏਨੀ ਛਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਏਨੀ
ਛੇਤੀ ਦਸਮਣਾ ਦਸਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਏਨਾ ਬੁਲੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।
ਉਹਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸੇ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਮਜਾਜ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ।
ਉਹ ਮੁੱਛ ਫੁੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਪਤਲੇ ਇਕਹਿਰੇ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਚਮਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ
ਸਿੰਘ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਆਏ ਜਾਂਵੇ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ। ਅੱਜ ਵੀ ਕਈ
ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਕੋਈ
ਦੁਲਾਭਾ ਨਾ ਸਟਿਆ ਜੋ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਿੱਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ
ਮਤ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗੀ ਨਿਰਛਲਤਾ
ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤਲ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਇਸ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਜਥਾ ਹੀ ਉਹਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਥ ਨੇ
ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਦਾ ਲਈ ਯਾਦ ਵਿਚ
ਸਾਭ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜਥੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਵੀ ਦਸਮਣਾ ਵਿਚ ਧਾਕ ਸੀ। ਇਹ
ਜਥੇ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੰਦੂਕ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸਦਾ ਹੀ ਦਸਮਣ ਵੱਲ
ਰਿਹਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਕਾ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਭੁਆਇਆ ਚਾਹੇ ਉਹ ਗਦਾਰਾਂ
ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਜੋਂ ਅਤਿਕਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬਣੇ ਹੋਣ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਦਮਾਂ ਨੂੰ
ਇਹ ਰਾਹ ਵੱਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜੋ ਗੱਲ ਮਿਸਾਲ
ਬਣੀ ਉਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਸਨ,
ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਹ ਨੰਬਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ
ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਜੁਗਰਾਜ ਸਿੰਘ ਤੂਫਾਨ ਦੇ ਭੋਗ 'ਤੇ ਸਮੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ
ਲਾਮਿਸਾਲ ਇਕੱਠ ਸੀ।

ਪਿੱਛੇ ਮੜਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਤੇ ਨਜਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਜੁਗਰਾਜ ਸਿੰਘ ਤੂਫਾਨ ਦਾ ਕੰਮ
ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਜ ਪਲਿਸ ਦੇ ਮੁਖਬਰ ਕਰਕੇ
ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤਾਓ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਕਈ

ਸਿਆਣੇ ਅਤੇ ਸੂਰਬੀਰ ਜਥੇਦਾਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਬਰਾ ਅਸਰ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਦਲੀਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਿਵਾਏ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦੇ।

ਇਹ ਯਥੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਇਕ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ ਜਦ ਮੈਂ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਮੀਆਂਵਿੰਡ (ਕੇ.ਸੀ.ਐਫ), ਅਤੇ ਕੰਵਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੁਲਤਾਨਵਿੰਡ ਨੂੰ ਖਲਚੀਆ ਕਿਸੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਉਥੇ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿੰਘਣੀ ਦਾਖਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਭੁਜੰਗੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਹੀ ਗਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਗਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸੀ। ਐਨ ਆਖਰੀ ਮੌਕੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਗਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੀ ਮਿਲਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣਾ ਸੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸਿੰਘ ਸੀ ਜ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਕੋਈ ਦੋ ਘੰਟੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਹੇ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬੋਲੇ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ। ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਉਹਨੇ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਹੀ ਰੱਖੀਆਂ। ਚਾਹ ਪੀਦਿਆਂ ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ ਤਸੀ ਠੀਕ ਠਾਕ ਹ, ਥੜੇ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ, ਬਿਲਕੁਲ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਲਾਲੀ ਛਾਅ ਗਈ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਉਹਦੀ ਜੁਬਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹਦੇ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਨੁਮਾ ਹੋਈ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਸਾਂ, ਉਹਨੇ ਸਤਿਕਾਰ ਪਿਆਰ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਰੱਖੀ। ਜੰਗ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਅਤੇ ਚਾਅ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਝਲਕਦਾ ਦਿਸਦਾ ਸੀ ਉਹਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਅ ਜਿਸਮ ਜੰਗ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਸੀ। ਉਹ ਨੀਤੀਆਂ, ਪੈਂਤੜੇ, ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਜਾਬਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬੇਪਰਵਾਹ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦਾ ਪਿਆ ਸੀ ਜਿਥੇ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਉਚੇਚ ਦੇ ਢੁੱਟ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ।

ਜਿਸ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਗਰਜੰਟ ਸਿੰਘ 'ਅੱਗ ਦੀ ਨਾਲ' ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਇਸੇ ਜਥੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਜੁਗਰਾਜ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਹੀ ੧੬ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ, ਇਕਹਿਰਾ, ਗੋਰਾ ਨਿਛੋਹ ਰੰਗ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਜੰਗ ਵਾਲੀ ਚਮਕ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬੋਲਣਾ, ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ। ਥੋੜਾ ਖਾਣ ਪੀਣ, ਸਖਤ ਕਸਰਤ ਅਤੇ ਖਲ੍ਹ ਕੇ ਹੱਸਣਾ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਲੱਛਣ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬੀ ਐਸ ਐਫ, ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕਈ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫਤਹਿ ਕੀਤਾ। ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀਆਂ 'ਤੇ ਬਾਰੂਦ ਲਾਇਆ ਉਸ ਵੇਲੇ

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਬਕਾ ਫੌਜੀਆਂ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਲੜ ਮਰਨ। ਜਗਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਹ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਿਰ ਭਾਰ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਪਿਆ, ਜਿਆਦਾ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾਏ ਹੀ ਹਥਿਆਰ ਸੁਟਵਾ ਲਏ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਥੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਚਾਲ ਨੁੱਸ ਹੋ ਗਈ ਭਾਵੇਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਹ ਨੀਤੀ ਫਿਰ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਚੌਕੀ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਸੁਟਵਾ ਲਏ ਕਿ ਘੇਰਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਓ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਖਤਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਥੇ ਉਹ ਸਿੰਘ ਆਪ ਮੁਹਰੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਅੱਠ ਪਹਿਰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸੌਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਅਸਾਲਟ ਉਹਦੇ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕਮਰਕੱਸੇ ਵਿਚ ਜੋ ਜਰੂਰੀ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਵਾਲਾ ਝੋਲਾ, ਇਕ ਪਸਤੌਲ ਜੋ ਉਹਨੂੰ ਉਹਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਛੋਟੀ ਕਿਰਪਾਨ, ਇਕ ਫੌਜੀ ਚਾਕੂ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਤਲ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸ਼ੁੱਕੇ ਮੇਵੇ।

ਉਹਦੀ ਫੁਰਤੀ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉੱਤੇ ਚੀਤੇ ਦੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੁੱਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਅਚੱਕ ਸੀ, ਸਦਾ ਠੀਕ ਥਾਂ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜਾਂ ਘਾਤ ਵੇਲੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਇਕਾਗਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਉੱਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਦੋ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਵਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਰੋਕੀ ਰੱਖਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਕਈ ਦੋ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਰੁੜ੍ਹ ਰੜ੍ਹ ਕੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵੀਡਿਆ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਇਹ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਭਰੋਸਾ ਹੋਰ ਵਧ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਵੀ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਅੰਜਾਮ ਦ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਫੌਜ ਨਾਲ ਇਕੱਲਿਆਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਕੇ ਸਹੀ

ਸਲਾਮਤ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਉਹਨੇ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਦੀ ਜੀਪ 'ਤੇ ਕੌਲਿਆ ਹੀ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੀਪ ਵਿਚ ੬ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਫਸਰ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਹਮਲਾਵਰ ਕਿੰਨੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਉਤਰ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਇਕੋ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਛੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਮਲਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਹ ਗੱਡੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਦਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਵੀ ਵਰਤ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਸਿੰਘ ਸਿਦਕ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਇਹ ਰਾਹ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੌਤ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਅਗਾਹ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਿਰਭੈਅਤਾ ਸਿਰਫ ਮੌਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਜੋ ਗੁਰਸਿਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਮਿਸਾਲ ਬਣ ਕੇ ਜੀਏ ਅਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਮਖੌਲ ਕਰਦੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਫਰ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ। ਅਖੀਰ ਸਦਾ ਦਾ ਸੱਦਾ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਮਕਾਬਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਜੂਝਦਾ ਰਿਹਾ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਖੁਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸਾਥੇ ਵਿਦਾਇਗੀ ਲੈ ਗਿਆ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਜੰਗ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਮਾਣਿਆ ਉਹਦੇ ਉਪਰ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਾਲੇ ਤਾਂ ਪੰਥ ਖਿੰਡਾਓ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਬਾਜ਼ ਦੀ ਪਰਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਪੰਥ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਪੰਥ ਮਾਹਮਣੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰਗਟ ਹੋਏਗੀ।

ਬੜ ਦਿੜ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲਾ ਬਜਰਗ ਸੀ, ਸਭ ਕੁਝ ਨਿਮਰਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਜਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਇੱਕ ਵਾਰ ਬਚਨੇ ਬਚਤ ਵਜ ਮਸਹੂਰ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਲਟਕਾਈ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਘੋਟਣੇ ਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਆਈ ਪੀ ਐਸ ਅਫਸਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜਲੋਲ ਕੀਤਾ ਉਹਨੂੰ ਦੇਖ ਦਾ ਰਾਦਾਰ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਏਜੰਟ ਦੱਸਿਆ। ਕਦੀ ਹਫ਼ਤ ਉਸ ਦੇ ਤਲ ਵਿਚ ਰਾਦਾਰ ਦਾ ਫੰਟੀ ਪਾਈ ਗਈ। ਸਾਰੇ ਥਾਣੇ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਖਾਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੋੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਭਾਣਾ ਮੰਨ ਕੇ ਸਹਾਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਤੇ ਨੂੰ ਫੜਾਉਣ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਵਿਹੋ ਜਵਾਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, 'ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਹ ਰਾਹ ਫੜਿਆ ਹੈ ਅਜੀ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ, ਤੁਸੀਂ ਲੱਭ ਲਓ'।

ਓਹ ਛੇ ਫੁੱਟ ਉੱਚਾ, ਸਾਵਲਾ ਰੰਗ, ਚਿੱਟੇ ਦਾਹੜੇ ਤੇ ਸਖਤ ਸਰੀਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨ ਜੀਅ ਜਾਨ ਲਾ ਕੇ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੱਤੇ ਨੂੰ ਉਲਾਭਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਿਥੇ ਫਸਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਸ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਹ, ਇਹੋ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਹ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਰਫ ਜਪੁ ਨੀਸਾਣ, ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ, ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਪਉੜੀ ਅਤੇ ਸੋਹਿਲੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਬਬਦ ਕੰਠ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਖਸੀ ਨਾਲ ਲੰਘਾ ਦਿੱਤੀ। ਹਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਤਬੱਦਦ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਹੀ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ। ਸਬਰ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਨਾ ਘਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਰੋਟੀ ਲਈ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜੋ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਸ ਬਜਰਗ ਨੂੰ ਭਾਈ ਅਨੰਧ ਸਿੰਘ ਬਬਰ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਨ ੧੯੮੭ ਦੀ ਹੈ। ਸਾਇਦ ਜਥੇਦਾਰ ਅਨੰਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਹੀਦ ਹੁਣ ਤੇ ਮਹੀਨਾ ਕ ਪਹਿਲਾ ਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਓਹਨਾ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰਪਰ ਨੇੜੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਦੁਪਹਿਰੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਓਹਨਾ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਓਹਨਾ ਨੂੰ ਹਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਮੁੱਦਾ ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੀ, ਪੰਥਕ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਮੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਓਹਨਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਹਰ ਮਜਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਦੀ ਇਕ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਵਜੋਂ ਇਹ ਬੈਠਕ ਹੋ

ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਬੈਠਕ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਨ ੧੯੮੮ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਦੂਜੇ ਹਮਲੇ ਮਗਰ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚਾਰ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਹੋਈ।

ਮੈਂ ਕਰਤਾਰਪਰ ਬੱਸ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਉਤਰਿਆ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿੰਘ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਕਈ ਦਸ ਕ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਜਥੇਦਾਰ ਅਨੇਖ ਸਿੰਘ ਠਹਿਰੇ ਹਏ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਦੁਪਹਿਰ ਅਸੀਂ ਓਥੇ ਕੱਟੀ ਅਤੇ ਪੰਥਕ ਮਸਲਿਆ ਉੱਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਪੁਲਿਸ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਮਗਰੋਂ ਭਾਈ ਅਨੇਖ ਸਿੰਘ ਹੋਰ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਪੰਥ ਵਿਚ ਏਕਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਓਹਨਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਸੀ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਜਰਗ (ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਜਿਕਰ ਹੋਇਆ) ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸਿੰਘ ਵੀ ਭੇਜਿਆ। ਉਹ ਨਾਲ ਦੋ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਉਹ ਬਜਰਗ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਅਨੇਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਬਜਰਗ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ,

“ਇਹ ਜਿਹੇ ਬਜਰਗਾਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਰੱਖਿਆ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ”।

ਏਹ ਬਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਬਜਰਗ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਹਦਾ ਸਰੀਰ ਇੱਕ ਉੱਚੇ ਜਜਥੇ ਵਿੱਚ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੰਬਦੇ ਬਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕਿਹਾ,

“ਨਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ, ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਸਿੰਘਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰਕੇ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ”। ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਉਹ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਭਾਈ ਅਨੇਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਉਸ ਬਜਰਗ ਦਾ ਜਵਾਬ, ਦਵੇਂ ਸੱਚੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਿਰਾਸਤ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਸਣਾਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕੁ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਰਿਹਾ ਜੋ ਮੈਂ ਉਪਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਲਈ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਲਾਧਿਆਣੇ ਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਅਸੀਂ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਜਾਰਾਂ ਘਰ ਅਤੇ ਹਜਾਰਾਂ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬਜਰਗ ਹੋਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਅਤੇ ਤਪ ਤੱਜ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰਕੇ ਜਿਥੇ ਤਹਿ ਤਾ ਏਹਨਾਂ ਸਾਧਿਆ, ਬਜਰਗਾਂ ਦੀ ਅਬੋਲ ਅਰਦਾਸ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਾਨਾਮੱਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਝੰਗ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਸੰਘਰਸ਼

ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਦਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ। ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੰਘ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਘਾਲਣਾ ਹੀ ਮੁੱਢ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਜੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੁੜ ਮੁੜ ਇਤਿਹਾਸ ਨਵਾਂ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੰਥ ਦਾ ਰਾਹ ਜੀਵੰਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ

ॐ

ਵੱਡੇ ਲਾਟੇ ਵਾਲਾ ਸਿੰਘ

ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਅਣਗੋਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਰਸ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਖੰਭ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾਉਣਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਵੀ ਗੁਮਨਾਮ ਹੋ ਗਏ। ਮੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਧੂਰੀ ਕੋਲ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਥਿਆ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਲਾਟੇ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਫੱਕਰ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਧੂ ਮਹਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ, ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਿਆਂ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਸੀਵਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਹਦਾ ਜਿਆਦਾ ਮੇਲ ਜੋਲ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਹਰ ਮੋਰਚੇ ਅਤੇ ਹਰ ਪੰਥਕ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ। ਧਰਮ ਯੁਧ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਵੀ ਹੋਈ। ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਵੇਲੇ ਉਹ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮਹਿਤੇ ਚੌਂਕ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਿਆ ਪਰ ਪਹੁੰਚ ਨਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆ ਗਿਆ।

ਸੰਨ ੧੯੮੬ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸਰਬਤ ਖਾਲਸੇ ਉਤੇ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨ ਘਰ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਅਣਪਛਾਤੇ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦੇ। ਜਿਹੜੇ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਉਸ ਕਲ ਘਰ ਰਹਿ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਨਾ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਪੁੱਛਿਆ।

ਉਹਦੇ ਭਰਾ, ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਵੱਡੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਉਹਦੇ ਕਲ ਬਾਹਰਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਕਈ ਵਾਰ ਚਿੰਤਾ ਜਾਹਰ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹਨੇ ਫੱਕਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾਅ ਕਰਕੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਆਈ ਗਈ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

੧੯੮੮ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਉਮਰ ੪੫ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਘਰੋਂ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁੜ ਕੇ ਕਦੀ ਨਾ ਆਇਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਉਹਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਸ਼ ਦੀ ਸਨਾਖਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਓਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਆਮ ਕਹਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹਦਾ ਅਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਝਾਤ ਝੰਬ ਕਰਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਦੇ ਬੁਲਾਇਆ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਡਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਡਰ ਸੱਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਸ ਫਿਰ ਕੀ, ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਦੀ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਨਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮਸ਼ਰੂਫ਼ ਹੋ ਗਏ।

੧੯੯੭ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣੀ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਡਰ ਦੂਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੋ ਕੇ ਉਹਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਭਗ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਅੰਤਮ ਰਸਮ ਨਿਭਾਅ ਕੇ ਉਹ ਵੀ ਭੁਲ ਭੁਲਾ ਗਏ। ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਓਹਨਾਂ ਕੋਲ ਆਏ ਅਤੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਫੜ ਕੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਮੁਕਦਮਾ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਜਾ ਕੇ ਪੈਰਵੀ ਕਰੋ ਅਤੇ ਗਵਾਹੀ ਦਿਓ। ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਮੁਕਦਮੇ ਦੀ ਕੋਈ ਪੈਰਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਖਬਰੀ ਨਾਲ ਪੰਥ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਗਿਆ ਸੀ ਅਸੀਂ ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਬੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡਾ ਏਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਤੁਰ ਸਕਦੇ। ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਕੋਈ ਜਿਕਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਮਿਟ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਵੀ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਅਖਬਾਰ ਰਸਾਲੇ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਬਾਰੇ ਤੱਥ ਵੇਰਵੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਓਹਨਾਂ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਓਹੀ ਵਤੀਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖੋਫ਼ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ

ਅਜਿਹੇ ਵਤੋਰੇ ਭੜਕੇ ਜਦੋਂ ਹੋਏ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਤੱਥ ਟਿਕੰਠੇ ਕਰਦਾ
 ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੰਭਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜਲਮ ਲੋਕਾਂ
 ਦੇ ਘੋਟਾ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ੇਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੁਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸਦ-ਹਜਰ ਸਿੰਘ

ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਇਕ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਭਰਾ 'ਤੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਕਈ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇ ਲਕ ਮਿਲੇ। ਕਈ ਪੰਥ ਦਰਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ ਕਈ ਜਣੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਕ ੫੦ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ੨੫ ਕੁ ਸਾਲ ਦੇ ਜਵਾਨ ਬੇਟੇ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਬਹੁਤ ਗਰਮ ਜਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਢਫ਼ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਮਿਲੇ ਹੋ। ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਤਹਾਡੇ ਘਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਨਮ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਬਣੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਿੱਧੀ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਦਿਲ ਅਤੇ ਰੂਹ ਬਹੁਤ ਉੱਤਮ ਹੈ, ਭਾਵਨਾ ਸ਼ੱਧ ਤੇ ਜੋਰਾਵਰ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਉੱਚਾ ਤੇ ਤਕੜੇ ਜੁੱਸੇ, ਖਲ੍ਹੇ ਦਾਹੜੇ ਤੇ ਕਾਊਆਂ ਵਾਲੀ ਦਸਤਾਰ ਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਵੀ ਉਹਦੇ ਵਾਂਗ ਜਵਾਨ ਤੇ ਸਨੱਖਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੁਤਰਾ ਚਾਦਰਾ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸੂਰਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਹੀ ਇਹ ਸਿੰਘ ਸੀ ਜਿਸ ਪੰਥ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਸਦਾ ਹੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਉਹ ਪਰਵਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਜਿਥੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਜੰਗ ਜਾਂ ਸਹਾਦਤ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਪੂੰਜੀ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਉਹ ਅਗਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਪਰ ਕਿਸੇ ਆਪਣੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਗਰਸਿੱਖ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਤਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਾਭੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿਓ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਢਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਣਥੱਕ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲੀ ਰੂਹ ਸੀ। ਮਨੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਨਾ ਦਿਉ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ

[illegible][illegible]

• The author is a member of the American Psychological Association, Division of Experimental Psychology, and the American Psychological Association, Division of Health Psychology.

ਵਾਲਾ ਮਰਹਾ, ਸਰਗਾੜੀ ਮਰਚਾ, ਰੱਖ ਹੜਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਾਜਰੀ
 ਲਵਾਈ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਜੰਗ 'ਤੇ ਵੀ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਏਹ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਹੀ ਛੱਡ
 ਦਿੱਤ ਗਏ ਤਾਂ ਇਹ ਜਿਹੇ ਸਿੰਘ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਏਹ ਤਾਂ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਪੰਥ
 ਲਈ ਹਾਜਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਜਾਂ ਧੜੇ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਨਮ ਅੱਖਾਂ
 ਖਾਲ ਕਰਕੇ ਕਿ ਹੁਣ ਮੈਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ 'ਤੇ ਹੀ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ
 ਉਹਨਾਂ ਮਾਹਮਤਦਾਰਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਸਵਾਲ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਕੀ
 ਕਰਨਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ
 ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕਸਵੀਰ ਖਿਚਵਾਈ ਅਤੇ ਭਰੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਤੁਰ ਪਏ।
 ਇਸ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਪੰਥ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਹੈ? ਦਸਮਣ ਦਾ
 ਘਾਟ ਕਿਹਾ ਜਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ
 ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਜਿਹੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਸੱਚੀਆਂ ਰੂਹਾਂ 'ਤੇ ਰੱਬ
 ਦੀ ਸ਼ਯਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ
 ਮੁਲਕ ਹੈ, ਕੀ ਠੀਕ ਹੈ, ਕੀ ਪੰਥਕ ਤੇ ਕੀ ਗੈਰ ਪੰਥਕ ਹੈ।

ਪਾਠ ਤੀਜਾ
ਠਾਹਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ

ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਮਾਤਾ

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਥਿਤ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰੀਤ ਭੱਤਰਿ ਵਾਸੀ ਰਾ. ਤੇ
ਇਕ ਠਾਹਰ ਜਾਨੂੰ ਟਰਸਲ ਦੇ ਜਿਘਾ ਨ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰਚਨਾ
ਮਾਤਾ ਉਹਦੇ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਕੋਲੋਂ
ਆਪਣਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਹਿਸਾਰ ਨਾਸ
ਵਹਾਨਾ ਸੋਧੀ ਸੀ। ਟੱਬਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਅ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਸਨ। ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈ
ਉਦੇ ਘੱਟੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ
ਭਰੀ ਨਾਖੁਸ਼ੀ ਵਿਖਾਈ। ਟਰਸਲ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਜਾਡ ਕਰੇ ਦੱਸਿਆ
ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਅਪਣਤ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਭਾਵੇਂ ਘੱਟ
ਵੱਧ ਹੀ ਇਥੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਬਰਾਹੇ ਪਰਸਾਦਾ ਪਾਣੀ ਛੱਡ
ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਤੇ ਬਿਨਾ ਮਾਸਟਰ ਜਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਬਰ
ਖਾਲਸਾ ਅਤੇ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਫੈਡਰਸ਼ਨ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ
ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ
ਸੀ। ਬਜਰਗ ਮਾਤਾ ਦਾ ਪਤੀ ਕੋਈ ਦਹਾਕਾ ਪਹਿਲਾਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ।
ਮਾਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਥ ਨੂੰ ਪਰਵਾਈ ਰੂਹ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ
ਕੋਈ 20 ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਹੋਣੀ ਦੇ ਪਰ ਬਹੁਤ ਤੰਦਰੁਸਤ ਸੀ। ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ
ਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਏਕਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਸੀ।
ਉਹਦੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।
ਮਾਤਾ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਨੇਮ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ
ਸਾਹਿਬ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਥੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਪਰਸਾਦ ਵੰਡਦੀ
ਸੀ। ਉਹਦਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਖੀਤਦਾ ਸੀ। ਘਰ ਵਿੱਚ
ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪਰਸਾਦਾ ਛਕਾਉਣਾ ਉਹਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸਮੇਤ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸਿੰਘ
ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਲ ਚਾਲ ਪੁੱਛਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ

ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਪੱਛਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵੀ ਪੱਛਤੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਿੰਘ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਮਾਤਾ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ, ਬਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਉਹਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਲ ਉਹ ਪਾਠ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਭਾਭ ਵੀ ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਹੀ ਧੰਦੀ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ ਬਹੁਤ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਮੰਨਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਹਰ ਵਾਰ ਖਾਸ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਦੋ-ਦੋ ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਰਾਇਤਾ, ਫਿਰ ਮਿਠਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਚਾਹ/ਦੱਧ। ਉਹ ਜੋ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਕਸਰ ਜਿਆਦਾ ਹੀ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ। ਉਹਦੇ ਖਾਣੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਦ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਿਆਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੱਧ ਖਾਧੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣਾ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਮਾਤਾ ਕਲ ਛਕਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਮਾਤਾ ਦਾ ਸਾਡੇ ਤੇ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਜਾਣਾ ਅਕਸਰ ਉਹਨੂੰ ਸਾਡੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮਾਸਟਰ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਬਰ ਕੈਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿਤਾਂ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਿਆ। ਉਹ ਮਾਤਾ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਅਰਦਾਸ ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਗਈ ਤੇ ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ' ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਭਗ ਪਾਇਆ। ਉਹਨੇ ਮਬਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਤੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਕਰ, ਬਹੁਤ ਘੁਮਿਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ'। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਮਬਰਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਫਤਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਉਥੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਤਾ ਉਵੇਂ ਹੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਮੂਰਤ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸੀ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਮਾਣ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਨਾਲ ਤਸੱਦਦ ਸਹਿ ਗਏ। ਉਹ ਇੰਝ ਫਿਕਰ ਅਤੇ ਮਹ ਕਰਦੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ ਹੁਣ। ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਲਈ ਰੋਜ਼ ਦਾਵਾ ਕਰਦੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਤਿਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਕਰਾਇਆ ਤਾਂ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਮਾਤਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਾਤਾ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਸਾਨੂੰ ਬਚਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਉਹਦੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਰਹਿ ਪਰਸ਼ਾਦੇ ਸਾਡੀ ਸਾਰੀ ਚਿੰਤਾ ਲਾਹ ਦਿੰਦੇ। ਮਾਤਾ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਕੀਤਾ - ਜੂਝੇ, ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ, ਤਸੱਦਦ ਭੋਲਿਆ, ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਕੱਟੀਆਂ, ਇਹ ਸਭ ਉਹਨਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਬਰਕਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਅਰਦਾਸਾਂ

ਸਦਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਰਾਹਾਂ 'ਤੇ ਵਧਣ ਦਾ ਹਰ
 ਹੌਸਲਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਡੀਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ
 ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸਰਤ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਗੈਰੀ
 ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰ ਦਲਮਣ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਲਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ
 ਵੀ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜਿੰਦਗੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਚਲਦੀ ਹੁੰਦੀ ਏ।

ਉਸ ਮਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਹਰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਮਾਂਵਾਂ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ
 ਜੋ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਧਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ
 ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਥ ਪ੍ਰਸਤੀ, ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਜਿਸ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਇਹ
 ਵਿਚਰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਕੋਈ ਤੁਲਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਕੇਵਰਜੀਤ ਸਿੰਘ
 ਸਲਤਾਨਵਿੰਡ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਸਬਰ ਭਰੀ ਅਰਦਾਸ, ਸਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਦੀ
 ਮਾਤਾ ਦਾ ਸਦਾ ਹੀ ਪਰਸਾਦਾ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦੇ ਰਹਿਣਾ,
 ਗਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਗਾਮੇ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਸਦਾ ਹੀ ਸਾਡੀ ਸਲਾਮਤੀ ਦੀ ਦਾਅ ਵਿਚ
 ਜੜੇ ਰਹਿਣਾ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੁੱਬੇ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ ਅਰਦਾਸ, ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
 ਰਾਜੂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਰਨਾ, ਭਾਈ ਜਿੰਦ ਅਤੇ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ
 ਮਾਤਾ ਦਾ ਪਿਆਰ। ਏਹਨਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਦਾ ਹੀ
 ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਵਜੋਂ ਪੰਥ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਬਰ
 ਸਿਦਕ ਦੀ ਕਲਾ ਵਰਤਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੇਵਾ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਬੀਬੀਆਂ

ਉਹਦੇ ਉਹਦੇ ਮੈਂ ਰਹਿੰਦੇ ਕੋਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ
ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਥਾਦਾ ਛਕਣ ਤੇ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਜਰਗ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ
ਪਿਆ। ਪਰਥਾਦਾ ਵਿਚ ਹੋਲ ਖਾੜਕੁ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਚੱਲ ਪਈ। ਉਸ ਬਜਰਗ ਨੇ
ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਘਾਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਏਹ ਲੋਕ ਭਾਵਕ ਅਤੇ
ਭੁੱਖੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਨੂੰ ਵੀ ਖਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਵਹੀਰਾ ਘੱਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਗਾ ਪਿੱਛਾ
ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੇ। ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਈ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਘਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸਨੂੰ
ਸੋਕ ਨਾ ਲੱਗਾ ਹਵ। ਸਾਡੇ ਹਰ ਘਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜਾ ਕੋਈ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਵਾਲਾ
ਇਹ ਅੰਗ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਸਭਿਆ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ
ਬਹੁਤ ਦਰਦ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੂੰ ਏਹ ਗੱਲਾਂ
ਕਰਕੇ ਅਰਾਮ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਅਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ
ਕਈ ਸਾਰੀਆਂ ਦਰਦ ਭਰੀਆਂ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੇਰੇ ਮਨ
ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ
ਪਰ ਘਟਨਾ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਜਾਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦਾ
ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਇਕੱਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ ਅਜੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ
ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਪਰ ਕਈ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।
ਸਾਰਾ ਸੱਚ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਦਾ ਪਸਾਰ ਹੀ
ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ"।

ਫਿਰ ਉਸ ਬਜਰਗ ਨੇ ਦੋ ਬੀਬੀਆਂ ਦੀ ਗਾਥਾ ਸੁਣਾਈ ਜੋ ਉਹਦੀ ਦੂਰ ਦੀ
ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਅਤੇ ਪਿਛੇ ਉਹ ਖੜ੍ਹੇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸਨ।

ਇਕ ਬੀਬੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਲੁਧਿਆਣੇ

ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦਫਤਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੋਸ਼ਵਾਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਐਥੇ ਏਹਨਾ ਦਾ ਰਾਬਤਾ ਟਾਈਗਰ ਫੋਰਸ ਦੇ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਏਹਨਾ ਦੇ ਘਰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹ ਏਹਨਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਅਸਲਾ ਵੀ ਇਥੇ ਰੱਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਫਿਰ ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਉਸ ਬੀਬੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਅਤੇ ਸੁਝਵਾਨ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਉਹ ਜਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹਨਾ ਲਈ ਪਾਠ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹਨਾ ਜਝਾਰੂ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬੀਬੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੇਕਿਆਂ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਹ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕੁੜੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਚੱਜੀ ਅਤੇ ਭਲੀ ਭਾਲੀ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਬੀਬੀਆਂ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ੩ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਫੜਿਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਏਹਨਾ ਕੋਲ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਦੱਸਣ ਉੱਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਜਥੇ ਦੇ ਕਈ ਸਿੰਘ ਫੜੇ ਗਏ। ਨਵਾਂ ਵਿਆਹਿਆ ਜੋੜਾ ਵੀ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਇਨਾਮ ਵੀ ਲੈ ਲਏ। ਉਹਨਾ ਦੋਵਾਂ ਬੀਬੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਲਾਜਮ ਘਰ ਵਾਲੇ, ਨੂੰ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਮਾਰ ਕੇ ਨਹਿਰ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ ਅਤੇ ਅਵਾਜ਼ ਭਾਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਕੁਝ ਪਲ ਰੁਕ ਕੇ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ,

“ਚਲੋ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਨਾਮ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਇਨਾਮ ਲੈ ਲਿਆ ਪਰ ਏਹ ਕੁੜੀਆਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਮਾਸੂਮ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਕਰਨ, ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ?”

ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, ‘ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਐਨੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਸਨ?’

ਐਨੇ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਆ ਗਿਆ, ਗੱਲ ਦਾ ਰੋਅ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਦੁੱਧ ਪੀਂਦਿਆਂ

ਉਹ ਬਜਰਗ ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ,

‘ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾ ਕੜੀਆ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਅਖੀਰਲੇ ਵੇਲੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਨਹਿਰ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਕੇ ਗੁੰਮਨਾਮ ਬਰਦਿੱਤਾ?’

ਮੈਂ ਏਨਾ ਹੀ ਕਿਹਾ, ‘ਇਹ ਦਰਦ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ’।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਜਰਗ ਫਤਹਿ ਬਲਾ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਕਈ ਵਾਰ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਾਸ਼ੂਮ ਅਤੇ ਪਾਕ ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਾਂਭਿਆ ਜਾਵੇ।

ਠਾਹਰ ਵਾਲਾ ਸੂਬੇਦਾਰ

ਇਹ ਗੱਲ ਓਦੋਂ ਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ੧੯੯੬ ਵਿੱਚ ਲੁਧਿਆਣਾ ਪੁਲਿਸ ਕੋਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਅਫਸਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਇਓ ਕਰੋ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਨ ਹੋਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਇਹ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਦਫਤਰੀ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਨਮਾਇੰਦਾ ਜਾਣਕੇ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਸੁਣਾਉਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੇਰਾ ਪੱਖ ਵੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਇਕ ਦਿਨ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚੱਲਦਿਆਂ ਇਕ ਅਫਸਰ ਨੇ ਇਕ ਸਾਬਕਾ ਫੌਜੀ ਦੀ ਤਸ਼ੱਦਦ ਸਹਿਣ ਦੀ ਹੱਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ।

ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਸੈਣੀ, ਬੇਦੀ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ, ਗਿੱਲ, ਪਿੰਕੀ, ਮਨਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਟਲੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਇਨਾਮ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਗਰੋਹ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨਾਮ ਅਤੇ ਅਹਦੇ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਦੌੜ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਖਹਿਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਲਾਲਚ ਵਾਲੀ ਦੌੜ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਾਸੂਮਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਲਈ ਅਤੇ ਬੜਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਤੜਫਾਇਆ। ਲੁਧਿਆਣੇ, ਪੰਨੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਰਛਪਾਲ ਸਿੰਘ ਛੰਦੜਾ ਵਾਲੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਲਾਕਾ ਮੁਖੀ ਆਪਣੇ ਦਲੇਰੀ ਭਰੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੰਘ ਦੀ ਠਾਹਰ ਇਕ ਸਾਬਕਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਕਲ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਜ਼ਤਦਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸੂਹੀਏ ਰਾਹੀਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਸੂਬੇਦਾਰ ਕੋਲ ਇਹ ਸਿੱਖ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਖਬਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪੱਕਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਖਬਰੀ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਠਾਹਰ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਵੀ ਉਸ ਸੂਬੇਦਾਰ ਕੋਲ ਰੱਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਜਬੇਬੰਦੀ ਦਾ ਹੀ ਖਾਸ ਟਿਕਾਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਫਸਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਫੌਜੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਇਕਦਮ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਨਿਗਾਹ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਤਲਾਹ ਮਿਲੀ ਕਿ ਉਸ ਠਾਹਰ ਉੱਤੇ ਸਮਾਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਬੇਬੰਦੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਨ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਇਸੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੀ ਹੈ।

ਉਹ ਅਫਸਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਉਸ ਸੂਹੀਏ ਦੀ ਕਦੇ ਵੀ ਕਈ ਖਬਰ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਪੂਰੇ ਭਰੋਸੇ ਵਿੱਚ ਸਾਂ। ਗੱਲ ਉਪਰ ਐਸ ਐਸ ਪੀ ਤੱਕ ਗਈ ਤਾਂ ਉਪਰੋਂ ਹੁਕਮ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਿਆਓ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਓ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਤੜਕ ਜਾ ਕੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਿਆਂਦਾ ਪਰ ਘਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਲਾਇਸੰਸੀ ਹਥਿਆਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਾ ਮਿਲਿਆ।

ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲਧਿਆਣ ਵਾਲੇ ਤਸੀਹੇ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਨਾਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਉਥੇ ਮਾਰ ਦੀ ਅੱਧੀ ਘੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਝੱਲਦਾ। ਬੰਦਾ ਗਲੱਟੇ ਵਾਂਗ ਉਧੜ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਬਹੁਤ ਸੀ ਅਤੇ ਅਫਸਰ ਵੀ ਇਕ ਤੋਂ ਇਕ ਵੱਧਕੇ ਜਾਲਮ ਸਨ।

ਉਹ ਅਫਸਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਹੇ ਕੋਲ ਬੰਦੇ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਭਲੇਮਾਣਸੀ ਨਾਲ ਦੇ ਦੇ।” ਉਹ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਬੜੇ ਠੰਢੇ ਅਤੇ ਸੰਜਮੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਖਬਰ ਗਲਤ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਕਿਸੇ ਖਾਤਰ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਈ ਸਬੰਧ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖਬਰ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਪੜਤਾਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਅਫਸਰ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮਨਾਉਣ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਜਟਾਕੇ ਵਾਲੀ ਪੜਤਾਲ ਬਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਕੱਟ ਖਾਣ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹਦਾ ਹਰ ਉੱਤਰ ਉਨੇ ਹੀ ਸਹਿਜ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਹੀ ਸੀ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗਲਤ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਦੀ ਉਮਰ ਸੱਠਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਉਹ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਛੇ ਫੁੱਟ ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਅਤੇ ਪੱਕਾ ਨਿਤਨੇਮੀ ਸੀ। ਉਹਦੀ

ਖਾਤਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਸਿਆਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬੰਦੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਜਦਾ ਗੱਲ ਬਾਹਰ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਫੌਜੀ ਦਫਤਰ ਤੋਂ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਪਿਛਕੜ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਲੀਕੇ ਅਤੇ ਜਾਬਤੇ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਅਖੀਰ ਸਾਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪੱਕਾ ਦਾਅ ਵਰਤਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਾਡੀ ਖਬਰ ਪੱਕੀ ਹੈ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਫ ਅਸਲਾ ਦੇ ਦਿਓ ਅਸੀਂ ਗੱਲ ਇਥੇ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਮੁੜ ਅਜਾਦ ਹੋ ਜਾਓਗੇ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਮੁਕੱਦਮਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ।

ਉਹ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਸਾਡੇ ਅਫਸਰ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜੁਰਅਤ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਸਾਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਓਸੇ ਪਕਿਆਈ ਨਾਲ ਕਿਹਾ,

“ਤੁਹਾਡੀ ਖਬਰ ਗਲਤ ਵੀ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨੌਕਰੀ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਜ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਉਹ ਸੱਚ ਹੈ”।

ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਨੇ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ, ਸਾਨੂੰ ਖਬਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹਦੇ ਕੋਲ ਪੱਕਾ ਮਰਚਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਜਖੀਰੇ ਨਾਲ। ਸੂਹੀਆ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਪੱਕਾ ਬੰਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇਗਾ ਇਹਨੂੰ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਖਿੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵੇਲਿਆ ਵਿਚ ਕੋਟ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ ਪਰ ਫੌਜ ਵਲਾ ਹਣ ਕਰਕੇ ਉਹਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਲਗਭਗ ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਗੱਧਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਖਤ ਤੇ ਸਖਤ ਤਸੱਦਦ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਾਇਆ ਕਸਰ ਬੱਸ ਇਹੋ ਰੱਖੀ ਕਿ ਮਾਰ ਮੁਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਗੋਤ ਨਹੀਂ ਚਲਾਉਣਾ ਸੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰਾ ਤਸੱਦਦ ਵੀ ਝੱਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਿਹਾ ਵੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਨਿਤਨੇਮ ਵੇਲੇ ਵੀ ਚੱਕ ਲੈਂਦੇ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਟੋਟ ਜਾਵੇ ਪਰ ਉਹ ਬੰਦਾ ਬਹੁਤ ਪੱਕੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਹੀ ਸੀ, ਬਸ ਓਹੀ ਰੱਖੀ। ਨੰਗੇ ਭੁੱਖੇ ਰੱਖਣਾ, ਨਾ ਸੋਣ ਦੇਣਾ ਨਾ ਬੈਠਣ ਦੇਣਾ, ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਪੱਛ-ਗਿੱਛ ਤੇ ਖਿੱਚਪਾੜ ਹੋਣੀ ਪਰ ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਝੱਲੀ ਗਿਆ। ਉਹਦਾ ਯਕੀਨ ਡੋਲਿਆ ਨਹੀਂ। ਉਹਨੇ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਕਈ ਦਿਨ ਇਹ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਵੀ ਚੱਡੇ ਪੜਵਾਏ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਈ ਦਿਨ ਟੰਗੀ ਗੱਧਿਆ ਪਰ ਉਹ ਬੇਬਾਹ ਦਰਦ ਝੱਲ ਕੇ ਵੀ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਨਹੀਂ ਹਟਿਆ। ਉਹਦਾ ਆਪਣਾ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਫੌਜ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਦਸਮਣ ਦੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫੌਜੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਉਹਨਾ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਬਰਾਬਰ

ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰੋ ਮੇਰੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਉਹ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਲੜਾਕੂ ਧਿਰ ਫਾਈਟਿੰਗ ਫਰਸ ਹਨ। ਦੋਨੋਂ ਚਿਰ ਵਿਚ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ. ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਉਹਦੀ ਜਾਨ ਛੁਡਵਾਈ ਕਿ ਫੌਜ ਦਾ ਅਸੂਲ ਸੱਚਮੱਚ ਹੀ ਇਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਏਨੀ ਕੁ ਗੱਲ ਬਦਲੇ ਤੰਗ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਹਾਸਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਪਰੋਂ ਹੁਕਮ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਓ। ਹੁਕਮ ਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਾਰ ਪੱਕੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਖਬਰ ਗਲਤ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਹਦੇ ਪਿਛੇ ਖਾਸ ਖਬਰੀ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਉਹਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਚੱਕ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹਾਲੇ ਦੁਬਾਰਾ ਖੁੰਡੀ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆ ਸੀ।

ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਉਹ ਖਾੜਕੂ ਹੀ ਆ ਗਿਆ, ਜੀਹਦੀ ਇਹ ਸ਼ੁਬੰਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਠਾਹਰ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਜਦੋਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਖਿੱਚਪਾੜ ਲਈ ਲਿਆਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ੨੪ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਈ ਬੰਦੇ, ਕਿੰਨਾ ਸਾਰਾ ਅਸਲਾ ਅਤੇ ਸਭ ਠਾਹਰਾਂ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜਿੰਨੀ ਉਹਨੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਤੇ ਅਸੀਂ ਪੂਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਇਕਦਮ ਐਨੀ ਨਫਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਇਕਦਮ ਐਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਆਮਦ ਲਈ ਆਸਵਾਂਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਉਪਰ ਤੱਕ ਤਾਰਾਂ ਖੜਕ ਗਈਆਂ। ਇਕਦਮ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਆ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਐਸ ਪੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਉਸ ਸ਼ੁਬੰਦਾਰ ਬਾਰੇ ਪਛਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਬੇਝਿਜਕ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਠਾਹਰ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਸਾਡਾ ਅਸਲਾ ਵੀ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪੱਕਾ ਭੋਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਬਿਲਕੁਲ ਫੌਜ ਵਾਂਗ। ਸਾਡਾ ਸਮਾਨ ਵੀ ਉਹ ਸਾਡਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵੀ ਉਹੀ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਖਾੜਕੂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਅਫਸਰ ਹੀ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਡੀ ਜੀ ਪੀ ਸਮੇਤ ਸਭ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦਾ ਐਸ ਐਸ ਪੀ ਅੱਗੇ ਬੁਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਹੁਣੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਆਓ ਉਹਨੂੰ। ਸਾਡੇ ਫੜਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਉਹ ਖਾੜਕੂ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਲੱਗ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਭੱਜਿਆ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ

ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਫੜਣ ਆਵਾਂਗੇ। ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਅਸਲੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਹਦਾ ਸਰੀਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਤਸੱਦਦ ਕਰਕੇ ਝੱਥਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨੇ ਫਿਰ ਓਹੀ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਜੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ'। ਸਾਰੇ ਅਫਸਰ ਉਹਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕਢਣ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਤੇਰਾ ਕਮਾਂਡਰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਓਵੇਂ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਮੌਕੇ ਦੇ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ ਫੇਰ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਈਏ, ਤੇਰੇ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ? ਉਹਨੇ ਬੜੇ ਠਰੰਮੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਭੁਹਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ। ਉਸ ਫੜੇ ਹੋਏ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਬਾਪੂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਕਿਹਾ ਬਾਪੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਦੇ ਦਿਓ। ਉਹ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਾਪੂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਸਾਰ ਹੀ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਕਮਾਂਡਰ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਉਹ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਜ਼ੀ ਹਾਰ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਗਲ ਸੁਣਾਉਂਦਿਆਂ-ਸੁਣਾਉਂਦਿਆਂ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਉਹ ਬੜੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬੰਨ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਐਨੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਹ ਫੌਜੀ ਲਈ ਲਗਾਓ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਮਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਫਸਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਮਾਂਡਰ ਨੇ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਫੌਜੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਅਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਬੱਸ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਈ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਦੱਸ ਨੀ ਸਕਦਾ। ਐਡੇ ਤਕੜੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦਾ ਪੁੱਤਾਂ ਵਰਗਾ ਜਰਨੈਲ, ਜਿਹਦੇ ਜੋਰ 'ਤੇ ਉਹਨੇ ਸਾਰੀ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਤਸੱਦਦ ਨੂੰ ਟਿੱਚ ਜਾਣਿਆ, ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਸਿਫਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਐਡੇ ਤਕੜੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਮਾਣ ਟੁੱਟਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਅੰਦਰੋਂ ਦੁੱਖ ਲੱਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਜੰਗ ਲੜਦੇ ਜਰਨੈਲ ਦਾ ਪੁੱਤ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਿਆਂ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਡਿੱਗੇ। ਉਸ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦਾ ਐਡਾ ਮਾਣ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਜਰਨੈਲ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਤੋਂਕਿਆ। ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਕੋਈ ਰੰਗ ਬਦਲੇ ਪਰ ਬਲਿਆ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਏਹਨੂੰ ਸਭ ਪਤੈ, ਲੈ ਜਾਓ, ਦੇ ਦੇਉ।

'ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਉਹ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਿਹਾ, ਬਹੁਤ ਤਾਅਨੇ ਮਿਹਣੇ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਤੂੰ ਏਹਦੇ ਪਿਛੇ ਐਨੀ ਕੁੱਟ ਖਾਧੀ ਪਰ ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਬਸ ਚੁੱਪ ਵੱਟੀ ਰੱਖੀ। ਜਿਥੇ ਬੈਠਾ ਸੀ ਉਥੇ ਈ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਸਾਹਮਣੇ ਵੱਲ ਝਾਕੀ ਗਿਆ। ਐਂਦਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਸਰੀਰ ਓਥੇ ਸੀ ਉਹ ਆਪ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਚਲਾ ਗਿਆ'।

ਉਹ ਅਫਸਰ ਗਾਹਦਾ ਅਸੀ ਉਹਨੂੰ ਓਥੇ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਮਰਨੈਲ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਹਦੇ ਪਿਛੇ ਚਲ ਗਏ ਉਹਨੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਲੇ ਵਾਤਾ ਵਿੱਚ ਖੁਰਲੀ ਦੇ ਬੱਲੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਮਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੁਇਆ ਸੀ ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੁਇਆ ਸੀ । ਬਹੁਤ ਸਮਾਨ ਸੀ ਉਹਦੇ ਕਲ, ਅਸਾਲਟਾ, ਗਰਨੇਡ, ਵੱਡੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਐਨਾ ਸਮਾਨ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਰ ਬਾਅਦ ਕਿਤ ਇਕੱਠਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ । ਸਾਰੇ ਅਫਸਰ ਬਹੁਤ ਖਸ ਸਨ ਸਭ ਫੌਜੀ ਦਾ ਮਰਚਾ ਵਖਰ ਗਏ ਕਿ ਐਡੇ ਕਰਤੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਕਿਹ ਜਿਹਾ ਮਰਚਾ ਬਣਾਇਆ ਹੁਇ ਜਿਹਤ ਬੰਦਿਆ ਨੇ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਤੋੜਣ ਲਈ ਮੋਰ ਲਾਇਆ ਸੀ ਉਹਨਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਇਛਾ ਸੀ ਥੀ ਵਖੀਏ ਤਾ ਸਹੀ, ਫੌਜੀ ਕਾਹਦੇ ਬਦਲੇ ਆਪਣੇ ਹੱਡ ਤੜਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ । ਫੌਜੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਮਰਚਾ ਬਣਾਇਆ ਹੁਇਆ ਸੀ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਆਲਾ ਸੀ ਪਰ ਵਿੱਚ ੩ ੪ ਬੰਦ ਲਕ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਬਾਹਰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਪਲਿਸ਼ ਭਾਵ ਉਹ ਤਰੀਕੇ ਅਸਲਾ ਬਹੁਤ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਸੰਹਟੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚਿਣਿਆ ਹੁਇਆ ਸੀ । ਫੌਜ ਵਾਲੇ ਵੀ ਵੇਖਣ ਆਏ ਅਤੇ ਉਹ ਮੂਵੀ ਬਣਾ ਕੇ ਲੈ ਗਏ

ਅਸਲਾ ਫੜਣ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤਾ ਰਾਤ ਦੇ ਕਈ ਗਿਆਰਾਂ ਵੱਜੇ ਹੋਣਗੇ ਜਦ ਐਸ ਪੀ ਸਰਾਬੀ ਹੋ ਕੇ ਤਫਤੀਸ਼ੀ ਬਾਣ ਆ ਗਿਆ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਅਫਸਰ ਵੀ ਨਾਲ ਸਨ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਬਜਰਗ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰਸੀ ਛਾਹ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਗਾਲ੍ਹਾ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅੱਜ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਛੁਹਿਆ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸਾਹਬ ਘੱਟਾ ਭਰ ਓਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪੀਂਦਾ ਰਿਹਾ ਨਾਲੇ ਉਹ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਖਾਤਕੂਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾ ਕੱਢਦਾ ਰਿਹਾ ਫੌਜੀ ਬਿਲਕੁਲ ਈ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ ਤਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਝਾਕੀ ਗਿਆ

ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰ ਨੇ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆ ਕਿਹਾ ਕਿ ਫੌਜੀ ਬੜੀ ਚੀਜ ਸੀ ਐਸ ਪੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਬੜੇ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਕਮਾਲ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤੇ ਜਦੋ ਐਸ ਪੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜੇ ਤੂੰ ਐਨਾ ਕੁਝ ਦੇਸ ਲਈ ਕਰਦਾ, ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ ਤੈਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਮਾਣ ਸਨਮਾਣ ਮਿਲਣਾ ਸੀ ਫੌਜੀ ਨੇ ਹੇਠੀ ਦੇਣ ਪਰ ਪੂਰੇ ਜਜਬੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ "ਜੇ ਦੇਸ ਨੇ ਦਿੱਤੇ ਉਹਦੇ ਕਰਕੇ ਈ ਤਾ ਇਹ ਸਭ ਹੈ" ਸਾਬ ਨੇ ਦੂਜਾ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਜਦ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇਰਾ ਮੰਡਾ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚੱਲ ਵੀ ਪਿਆ, ਫੇਰ ਤੂੰ ਭੱਜਿਆ ਕਿਉਂ ਨੀ? ਫੌਜੀ ਪੱਠਾ ਸਿਰ ਮਾਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ 'ਮੈਂ ਭੱਜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ' । ਸਾਬ ਨੇ ਤੀਜਾ ਸਵਾਲ ਚੁਭ ਕੇ ਕੀਤਾ 'ਤੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਨਿਰਨੰਮੀ ਏ ਤੂੰ ਝੂਠ ਕਿਉਂ ਬੋਲਿਆ? ਫੌਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜਰ

ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਸੱਚ ਤੇ ਹੀ ਖੜਿਆ ਹਾਂ। ਸਾਬ ਨੇ ਸਿੱਧਾ ਉਹਦੇਆ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਝਾਕ ਕੇ ਪੜਿਆ ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਸਲੂਕ ਕਰੀਏ? ਫੌਜੀ ਨੇ ਉਦੋਂ ਸੀ ਉਹਨੇ ਜਿੰਤਾ ਪੂਰ ਠਰੰਮੇ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਪਹਿਲੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਉਹਨੂੰ ਕਸੀ ਡਰ ਘਬਰਾਹਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਏਦਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਾਬ ਸੱਚੀ ਉਹਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਪੱਛੇ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਫੌਜੀ ਕਹਿੰਦਾ "ਜਿਵੇਂ ਤੁਹਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ"। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਲੰਘ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਬ ਨੇ ਇਸਾਰਾ ਕਰਕੇ ਸਾਬ ਉਹ ਖਾੜਕੂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਮੰਗਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਬਜਰਗ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ ਵਿੱਚ ਪਿਸਤੌਲ ਰੱਖ ਕੇ ਗੱਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਉਹ ਡਿੱਗ ਕੇ ਕੁਝ ਤੜਫਿਆ। ਸਾਬ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਹਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਫੌਜੀ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਉਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹਨੂੰ ਕਈ ਫਰਕ ਦੀ ਨੀ ਪਿਆ। ਸਾਬ ਨੇ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਬੜਾ ਕੁੱਤਾ ਬੱਢਾ ਏ, ਜਕਰ ਮੈਂ ਦੋਸ਼ ਦਾ ਪੀ ਐਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਵੱਡਾ ਜਰਨੈਲ ਬਣਾਉਂਦਾ"। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਬ ਨਾਲ ਉਹ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਦੀ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਾਮਲੇ 'ਚ ਜਾਨ ਛੁਡਾਈ ਸੀ। ਸਾਬ ਉਠ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ 'ਆਫੀਸਰ, ਹੁਣ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਹਵਾਲੇ ਹੈ' ਨਾਲ ਪੁੱਠਾ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਇਕੋ ਲਫਜ਼ ਬਲਿਆ 'ਫਿਨਿਸ਼' ਮੜ ਕੇ ਤਾਕੀਦ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ 'ਗਲੀ ਛਾਤੀ 'ਚ ਮਾਰਿਓ'। ਉਹਨਾ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਫੌਜ ਅਤੇ ਸੀਆਰਪੀਐਫ ਦੀ ਕਮਾਡ ਆਈ ਪੀ ਐਸ ਪਲਿਸ ਅਫਸਰਾਂ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਦੁਚਿੱਤੀ ਜਿਹੀ ਵਿੱਚ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਟਾਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ ਉਹ ਉਸ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕਰਿਆ। ਯਕੀਨਨ ਮਾਰਿਆ ਈ ਹੁਣੈ।

ਪਲਿਸ ਅਫਸਰ ਵਲ ਸਟਾਈ ਕਹਾਣੀ ਸੱਚੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨੇ ਸਟਾਈ ਉਹ ਉਸ ਫੌਜੀ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਸੀ ਜੋ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਜੁਲਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਇਬਾਰਤ ਵਾਂਗ ਖਣੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅਫਸਰ ਨੇ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਚਿਰਾ ਦਾ ਭਾਰ ਹੌਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਫੌਜੀ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਹਨਾ ਹੀਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਹਕੂਮਤ ਵੀ ਪਲਿਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੱਡੇ ਸਾਹਬ ਦੀਆਂ ਗਾਹਲਾਂ ਵੀ ਕਾਜੀ ਨੂਰ ਮਹੰਮਦ ਦੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢੇ ਕਹਿਣ ਵਾਂਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਹੀ ਸਨ।

ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਈ ਮੜ ਮੜ ਉਹ ਬੇਨਾਮ ਫੌਜੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਬਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਿਵੇਂ ਵੱਡੇ ਨਾਮ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਲੀਰਾਂ ਦੀ ਖਿੱਦੇ

ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਆਵੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਭਰਵਾਂਤਰ ਨਿਰਾਸ਼ਨਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੁਆਰੇ ਵੇਰ ਵਾਧੇ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵੀ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅਸਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਤੁਸੀਂ ਤੁਸੀਂ ਦੁਆਰੇ ਤੁਸੀਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵੀ ਚੰਦ ਹੀ ਪੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਡੇ ਸੱਤੇ ਹੋਣ। ਪੱਕੇ ਲਿਖੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਹਸਤੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ ਸਾਡੇ ਤੁਸੀਂ ਤੁਸੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਮਸੀਬਤ ਨਾਲ ਉਧਤ ਸਹੀਦੀਆਂ ਨਹੀਂ।

BXX

ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਾਲੇ ਬਾਪੂ ਜੀ

ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਸਾਥ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਸ਼ਹੀਦ ਵੀ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗਏ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਸ਼ੱਦਦ ਵੀ ਭੜਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਏਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਉਹਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੈ ਜਿਹੜਿਆਂ ਨੇ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਪਰ ਆਖਰ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਪਹਿਲਾ ਵਾਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਏਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਅਜਿਹੇ ਹਰ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਹੜਿਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਸਾਡੇ ਲਈ ਖਤਰੇ ਉਠਾਏ, ਦਸਵੰਧ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਵਕਤ ਸਿਰ ਲੜੀਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਦਾ ਸਾਡੀ ਖੈਰ ਮੰਗੀ।

ਕੱਚੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ ਜੋ ਉਦੋਂ ਵੀ ਕਈ ਭਾਤ ਦੀ ਖੋਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਖੋਤਾ ਵਿਚ ਕੁੱਖਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵਿਚਕਾਰ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਘਰ ਸੀ। ਦਾਦਾ, ਪੁੱਤ ਅਤੇ ਪੋਤਾ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਏਹ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਚੰਗੇ ਬਾਈ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਚੰਗੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸੀ। ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਦੋਸਤ ਮਿਤਰ ਵੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਏਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਵੱਡੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸਨ। ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਕੱਢੀ ੮੫ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹੁਣੀ ਹੈ। ਉਹ ੬ ਫੁੱਟ ਲੰਮੇ, ਇਕਹਿਰੇ ਅਤੇ ਚੁਸਤ ਦਰੁਸਤ ਸਰੀਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਚਿੱਟਾ ਲੰਮਾ ਦਾਹੜਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਵੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬੰਦੇ ਉੱਤੇ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਕੱਲ ਬੈਠ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅਰਾਮ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ

ਸੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਫਾ ਪਾਏ ਦੀਆਂ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਾਥੀ ਦੀ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਮੌਜੂਦਾ ਮੌਜੂਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ
 ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ।
 ਸਿਰਫ਼ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ।
 ਸੀ। ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ।
 ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ।
 ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ।
 ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ।
 ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸੀਮਾ ਸੀ।

ਸਨ। ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਸ ਪਾਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚੰਦਾ ਸੰਤੋਕਾਰ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਦਾਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸਿੱਫ਼ਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਮਿਲਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਕੋਲ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਾ।

ਉਹਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸਾਂ। ਮੈਂ, ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭੇਰੇ 'ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜਾ ਕੇ ਘਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲਾਈ ਤਾਂ ਉਹ ਅੰਬਾ ਦੇ ਬੱਲੇ ਬੈਠ ਨਾਮ ਦੀ ਚਾਹ ਦਾ ਸਿੰਤਜਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ੧੯੮੬ ਦੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਵਾਲੇ, ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹੇ ਹੁਣੇ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮਿਲਣ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹ ਕੌਣ ਹਨ ਪਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਜੀਆ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਗਏ ਤਾਂ ਬਜਰਗ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਨੇ ਉਠ ਕੇ ਵਤੀਹ ਦੀ ਸਾਝ ਪਾਈ। ਬਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਤੀਹ ਬੁਲਾ ਕੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਕਿ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰ ਹੋਣਗੇ। ਉਹ ਬਜਰਗ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗੱਲ ਲਗ ਕੇ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਬੈਠਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।

ਮੇਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਆਦਤ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਕਈ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਬੈਠ ਨਹੀਂ ਮਾਂਦਾ ਮੈਂ ਤਦ ਤੱਕ ਬੈਠਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਤੁਸੀਂ ਬੈਠੋ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਿਹਾ ਮੰਨਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਬੈਠ ਗਏ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਬੈਠੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਪਤਿਆਂ ਵਰਗੇ ਹੋ ਪਰ ਅੱਜ ਜਿਹੜੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਜਿਆਦਾ ਪਤਾ ਹੈ। ਨੌਕਰਾਂ ਨੇ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੱਤਰ ਵੀ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਗੱਲਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਪੂਲਰਾਂ ਬਾਰੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਫਿਰ ਬਜਰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਤਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਬਜਰਗ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਗੁਰਸਿੱਖ ਅਤੇ ਆਰਿਆਕਾਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ ਪਰ ਏਹ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਝੱਲ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਬੈਰ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪ ਯਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਦਾ ਬਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪੁੱਛਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਜਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਉਸ ਬਜਰਗ ਨੇ ਹੋਰ ਸਤਿਕਾਰ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਡੇਰਾ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਿਸ

ਤਰ੍ਹਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਤਸੀ ਇਥੇ ਜਿੰਨੇ ਦਿਨ ਮਰਜੀ ਰਹੇ, ਪੜ ਲਿਖੇ, ਸਿਮਰਨ ਕਰੇ ਭਾਵੇਂ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਕਰੇ। ਏਥੇ ਹਥਿਆਰ ਪੈਸਾ ਜੋ ਕੁਝ ਮਰਜੀ ਰੱਖੇ। ਏਹ ਗੱਡੀਆਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਜਿੰਨਾ ਸਰਿਆ ਮੈਂ ਦਸਵੰਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੀ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਆਪਾਂ ਕੁਝ ਵੇਚ ਲਵਾਂਗੇ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬਾਰੇ ਸਣਿਆ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ।

ਉਸ ਦਿਨ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਥੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਏ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਉਥੇ ਰਹੇ। ਹਥਿਆਰ ਰੱਖ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ, ਗੱਡੀਆਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰ ਜਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਓਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਲੈ ਜਾਣੀਆਂ ਸੰਨ ੮੬ ਤੋਂ ੯੨ ਤੱਕ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਉਥੇ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਆਪ ਭਾਵੇਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਠਹਿਰਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਠਾਹਰਾਂ ਕੁਝ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਆਪਣੀ ਪੋਤੀ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ, ਇਕ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਦਸਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੋਲ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ। ਇਕ ਠਾਹਰ ਓਹਨਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵੀ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤੀ। ਏਹ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਹੁਤ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਠਾਹਰਾਂ ਉਤੇ ਅਸੀਂ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ, ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਿੰਦਾ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੁੱਖਾ, ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਉ ਮਾਜਰਾ, ਬਾਪੂ ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ, ਗਰਦਵ ਸਿੰਘ ਉਸਮਾਨ ਵਾਲਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਡੱਲਾ, ਬਾਬਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਢਿਲ, ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਬਧਸਿੰਘ ਵਾਲਾ, ਕੇ ਸੀ ਸ਼ਰਮਾ, ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਲਤਾਨਵਿੰਡ। ਏਹ ਸਾਰੇ ਜ ਖਾੜਕੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਅਸਲ ਰੂਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਿੰਘ ਸਨ, ਏਹ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਹੀ ਇਥੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਕਈ ਸਿੰਘ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਵਿਹਲਾ ਸਮਾਂ ਕੱਟਦੇ, ਬਾਪੂ ਜੀ ਕੋਲ ਪਾਠ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਕਈ ਆਪਣੀ ਬਕਾਵਟ ਅਤੇ ਤਣਾਅ ਵੀ ਦੂਰ ਕਰਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨਾਲ ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਲਾਹਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ। ਓਹ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਇਕ ਸਿਆਣੇ ਪਿਉ ਵਰਗਾ ਸਹਾਰਾ ਸਨ ਤੇ ਦਰਿਆ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਵਾਂਗੂੰ ਚਾਉਂਦਾ ਸਮਾ ਵੀ ਸਨ। ਚਾਚਾ (ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ), ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੰਨੀ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਉਮਾਜਰਾ ਓਹਨਾਂ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਜਾਂ ਖੜਤ ਲਗਣੀ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਚਲ ਬਾਪੂ ਜੀ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ, ਦੁਬਾਰਾ ਤਰ ਤਾਜਾ ਹੋ ਕੇ ਆਈਏ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ

ਅਨੁਸਾਰ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ।

ਇਥੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਫੜੇ ਗਏ ਅਤੇ ਤਸੱਦਦ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘੇ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਥਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਹੀ ਬਚਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਠਾਹਰ ਉੱਤੇ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ੯੨ ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਬਾਪੂ ਜੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਠਾਹਰ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਓਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮਤ ਕੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਓਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਅਤੇ ਰਾਜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹਨ।

ਬਾਪੂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰੂਹ ਸੀ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਮੂਰਤ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਪਿਤਾ ਸਮਾਨ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਓਹਦੀ ਇਹੋ ਇੱਛਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਓਹ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੇ।

ਉਹ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਰਾਜਦਾਨ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਪਰਤੱਖ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੁਨੀਆ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਕੋਲ ਰਹਿ ਕੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਿਰਫ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਾਂ ਪਰ ਓਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਖੁਸ਼ੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹਦੇ ਲਈ ਫਿਕਰਮੰਦ ਸਨ। ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਮਾਯੂਸ ਸਨ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨੂੰ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਖ਼ਤ ਬਗ਼ਾਨ ਵਜੋਂ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਓਹਨਾਂ ਲਈ ਸਦਾ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਓਹਨਾਂ ਸਾਡੀ ਰਾਖੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਘਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਪਾਪੂਲਰਾ ਵਿਚ ਕਮਾਦ ਲਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਈ ਕਿੱਲੇ ਲੰਮਾ ਕਮਾਦ ਬੀਜ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਜੇ ਮੇਰਾ ਵੱਸ ਚੱਲੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਲਾ ਦੇਵਾਂ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰਨਾ ਫਿਰਨਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ੨ ਅਸਾਲਟਾਂ, ਇਕ ੩੦੩ ਅਤੇ ਇਕ ਰਿਵਾਲਵਰ ਸਦਾ ਹੀ ਉਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਸਾਡੇ

ਜਾਣ 'ਤੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਕੱਢ ਕੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਧਰ ਦੇਣਾ।

ਬਾਪੂ ਜੀ ਨਾਲ ਇਕ ਖੱਕਾ ਸੀਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕਦੇ ਇਥੇ ਪੁਲਿਸ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਹੈ ਇਥੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਜੀਅ ਦਾ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਕਿ ਕੀਹਦੇ ਨਾਲ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਬੈਂਕ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲਿਆਂਦੇ ਤਾਂ ਇਕ ਟਰੱਕ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਪਰ ਇੱਟਾਂ ਲੱਦ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਟਰੱਕ ਲੈ ਕੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਸੀ ਪਰ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਗਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਰਸਤਾ ਬਦਲਣਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਵਕਤ ਟਰੱਕ ਵਿਚ ਬਾਪੂ ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕਾਰ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਿੰਦਾ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਚੈਕਸੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਬਦਲ ਕੇ ਉਹ ਬਾਪੂ ਜੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਿੰਘ ਭੇਰੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਾਠ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਸਮਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ 'ਮੋਰਚਾ ਫਤਹਿ ਕਰ ਆਏ ਓ'। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਮਸ਼ਕਰਾ ਕੇ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੱਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੈਸੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਹਰ ਕਰਨੇ ਸਨ ਪਰ ਰਾਤ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਇਥੇ ਲੈ ਆਏ ਹਾਂ, ਸਵੇਰੇ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਥੇ ਹੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ ਅਤੇ ਖਜਾਨਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨੂੰ ਏਥੇ ਹੀ ਰੱਖ ਦਿਓ। ਜਦ ਚਾਹੇ, ਲੈ ਜਾਇਓ। ਇਥੇ ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਰਾ ਖਜਾਨਾ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਰਹੇਗਾ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਾ ਪੈਸਾ ਉਥੇ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੰਨੀ ਅਤੇ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਿੰਦੇ ਨੇ ਲਗਭਗ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਉਹ ਪੈਸਾ ਮਿਥੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਰਾਮਪਰ ਖੇੜੇ ਵਾਲੇ, ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਿੰਦੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਇਕ ਜਥਾ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਉਥੇ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਵਾਨ ਹਾਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਇਹ ਅਸਲ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਹਿਰੇ ਵਾਲੇ

ਹਨ। ਸੋ ਮੈਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਗੱਲ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੱਕ ਜਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵੱਲ ਤੁਰਨੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਾਯੂਸ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਏਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਉਮੀਦ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਸਚਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਵਰਨ ਜਾਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਸਭ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਹਿਮਾਇਤੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਬਿਆਨ ਲਿਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬਿਆਨਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਜਾਂ ਬਿਪਰਵਾਦ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਦਸ਼ਮਣ ਸਮਝੋ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਵਸਨੀਕਾਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਵੱਲ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਹੱਥ ਵਧਾਓ।

ਜਥੇਦਾਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਬਾਰੇ

ਇਕ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਕਈ ਜਣੇ ਚਿੱਥੇ ਰਾਤ ਇਕੱਠੇ ਹੁਕੇ ਤਾਂ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਤੋਰੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਕਤ ਭਾਈ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ (ਤਿਹਾੜ ਜੇਲ੍ਹ) ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਜਥੇਦਾਰ ਲਾਉਣਾ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਨਿਮਰ ਹੋ ਗਏ ਉਹਨਾਂ ਆਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਇਹਦੇ ਲਈ ਕਈ ਵੱਡੀ ਕਮਾਈ ਵਾਲੀ ਹਸਤੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਔਗੁਣ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿਸਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਾਕਿਆਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਰ ਵਧ ਗਿਆ।

ਪੜ੍ਹਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ

ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਫਲਸਫਾ, ਸਿਆਸਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਅਜਾਦੀ-ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਾਂ-ਯੁੱਧਾਂ ਬਾਰੇ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਨ। ਉਹ ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਹਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਸਫਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਨੁਕਤੇ ਲਾਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਖਾਸ-ਖਾਸ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਕਰਾ ਕਰਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਾਵਲ ਬਦਰਜ ਕ੍ਰਮੇਜੋਮ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਾਓ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲਾਲ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਉੱਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਰਣਨੀਤੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਹਦੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਲਾਗੂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਜੰਗ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਨਿੱਠ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੰਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਖਬਰਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਗੰਭੀਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਮਨ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਮੇਤ ਕਈ ਸਿੱਖ ਲਗਾਤਾਰ ਹਰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਵਕਤ ਇਸ ਦਬਾਅ ਅਧੀਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਬੜੇ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਪੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਮੁਕਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। 'ਜੰਗ ਤੇ ਅਮਨ' ਅਤੇ 'ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ' ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਸਕਿਆ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਅਜਾਦੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਬਾਰੇ ਚੰਗਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਅਲਹਿਦਾ ਹੈ।

ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ
 ਕਿਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਹਾਸੇ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
 ਜਿੰਦੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਮੰਜਲ ਕਿੱਥੇ ਕੁ ਹੈ ਤਾਂ
 ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਹੱਸਦਿਆਂ ਹੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਓਹਨਾਂ ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਧੁੱਪ
 ਵਿਚ ਖਿੱਤੇ ਬਰਫ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਰਗੇ ਹੋ। ਫਿਰ ਉਹ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਆਖਣ ਲੱਗੇ ਕਿ
 “ਹਾਲੇ ਪੈਂਡਾ ਲੰਬਾ ਹੈ। ਕਈ ਜੰਗ ਲੜਣੇ ਹਨ। ਹਾਲੇ ਤਾਂ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਮਾਂ
 ਹੈ”। ਅਸੀਂ ਉਸ ਵਕਤ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ
 ਵਾਲੀ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਪਿੱਛੇ ਝਾਤ ਮਾਰਿਆਂ
 ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਏਹ ਸ਼ਬਦ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿੰਨੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ ਪੀੜਾ ਵਿਚੋਂ
 ਕਹੇ ਹੋਣਗੇ।

ਪਰਦੇਸੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ

ਇਹ ਇੱਕ ਪਰਵਾਸੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੀਆ ਬੀਵੀ ਤੇ ਤਿੰਨ ਮੁੰਡੇ ਸਨ, ਪਿੱਛੋਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਕੋਲ ਇੱਕ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਛੋਟਾ ਮੁੰਡਾ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਦੋਵੇਂ ਮੁੰਡੇ ਬਾਹਰ ਸਨ। ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਥਾਂ (ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਇਥੇ) ਆਪਣਾ ਵਸੋਬਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕੋਈ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੱਕੇ ਸਮਰਥਕ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਏਹਨਾਂ ਕੋਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਠਾਹਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੂਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਰੰਗ ਢੰਗ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਸੀ। ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਵਰਤਨ ਸੀ। ਭੈਣ ਜੀ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਕਲੱਬਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਸੋਚਦੇ ਹਨ। ਭਾਅ ਜੀ ਹਰਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ੬੦ ਕੁ ਸਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਭੈਣ ਜੀ ੪੫-੫੦ ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਸਾਰੇ ਜਵਾਨ ਸਨ। ਭਾਅ ਜੀ ਦਿਲ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਭੈਣ ਜੀ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇੰਜਨੀਅਰ ਸਨ ਤੇ ਕਾਫੀ ਲੰਮੀ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਥੇ ਉਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਏ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਭਾਅ ਜੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੇ ਸੂਝਵਾਨ ਬੰਦੇ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਉਹ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਦਾ ਹਮਾਇਤ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ। ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਵੇਲੇ ਵੀ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰਧੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨ ਸਨ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਨਰਮ ਅਤੇ ਸਬਰ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਪੂਰੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਪੱਛਮ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਭਾਕਟਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਛੱਡ ਕੇ ਖਾੜਕੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ

ਤਜਰਬਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇਥੇ ਆਏ ਉਹ ਸਦਾ ਕਈ ਨਾ ਕਈ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਾਰੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਪੜ੍ਹਣੀਆਂ ਅਤੇ ਚੋਟਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣੀਆਂ। ਕਿਸੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਡੀ ਪੱਕੀ ਠਾਹਰ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਡਾ ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਦਿਲ ਲਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੀਅ ਜਾਨ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਅ ਜੀ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਹਰ ਬਿਹਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਭਾਉ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਗੱਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਦੱਸਦੇ ਵੀ, ਉਂਝ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਸਭਾਅ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬਲਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਬਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ।

ਭੈਣ ਜੀ ਹੋਰੀਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ਮਿਜਾਜ ਤੇ ਨਿਧੜਕ ਔਰਤ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਉਤੇ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਕਾਫੀ ਅਸਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਭੈਣ ਜੀ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਗੋਰਕੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਮਾਂ ਵਿਚਲੀ ਔਰਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬੀਬੀਆਂ ਦਾ ਸਮੇਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਦੋਹਾਂ ਜੀਆਂ ਦੀ ਜੜੀ ਕਮਾਲ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਸਨ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਆਦ ਭਰੇ ਅਤੇ ਭਾਤ ਸੁਭਾਤੇ ਖਾਣੇ ਖਵਾਉਣੇ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਘਰ ਬਿਲਕੁਲ ਆਪਣਾ ਘਰ ਹੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ, ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮੈਂ ਤੇ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਿੰਦਾ ਇੱਥੇ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਰੇ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਰਾਤ ਤੱਕ ਬੜੀਆਂ ਖੱਲ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ। ਭੈਣ ਜੀ ਹੋਰੀਂ ਸਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ ਤੇ ਸਦਾ ਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਓਹਨਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਕਾਫੀ ਅਸਲਾ ਉਥੇ ਹੀ ਪਿਆ ਸੀ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਗੱਡੀ ਵੀ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਗੈਰਜ ਵਿੱਚ ਲਾਈ ਰੱਖਦੇ ਸਾਂ।

ਰਿਬੈਰੋ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਵਕਤ ਅਸੀਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ ਤਿੰਨ ਕੁ ਹਫਤੇ ਇੱਥੇ ਰਹੇ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਬੈਂਕ ਡਕੈਤੀ ਵੇਲੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਕੋਈ ਪੰਜਾਹ ਸੱਠ ਲੱਖ ਰੁਪਈਆ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਭਾਅ ਜੀ ਸਾਡੇ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅਸੀਂ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਅਸੀਂ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਠੀਕ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸੌ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ, ਭੈਣ ਜੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸਮਾਂ ਓਹਨਾਂ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਭਾਅ ਜੀ ਬਹੁਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਪੰਥ ਲਈ ਕੁਝ

ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਦਸਵੰਧ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਹਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਵੇ ਦਸ ਦਿਉ, ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੈ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਕਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਈ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਭੈਣ ਜੀ ਹੋਰੀਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੌਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕਿਤੇ ਇਥੋਂ ਪੁਲਿਸ ਆ ਜਾਵੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣਾ ਜਿਵੇਂ ਮਰਜ਼ੀ ਇਥੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਹੈ। ਸੰਨ ੮੬-੮੭ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਇਥੇ ਕਾਫੀ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਰਿਹਾ ਫਿਰ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਦਤ ਤੇ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਿੰਦੇ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਫਿਰ ਉਹ ਵੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਚਲੇ ਗਏ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਹਾਰਾ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾਅ 'ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਂਭਿਆ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇਹ ਸੇਵਾ ਕਿੱਥੇ ਲਿਖੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਦਕ ਤੇ ਸਬਰ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਦੁਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਇਕ ਵਾਰ ਭੈਣ ਜੀ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਗਲਤ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਕਾਫੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਜ਼ਰਅਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ? ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਵੇਂ ਸੋਚਿਆ? ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਿੰਦਾ ਵੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਫੀ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ ਹੈ। ਐਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਧਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਪਵੇ। ਜਿੰਦੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਭੈਣ ਜੀ ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਠਹਿਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪੇ ਨਜਿੱਠ ਲਊਂ। ਤੁਹਾਡੇ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹਨ ਏਹ ਤਾਂ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਵੀ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਉਥੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਪਵੇ।

ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉੱਚੇ ਤਬਕੇ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਾਰਨਾ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂ ਵਹਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਮੁਜਰਮ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹੱਥਠੱਕੇ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਏਹ ਬੰਦੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਖਤਰਾ ਹਨ ਤੇ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਮਾਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਵੀ। ਇਕ ਦੋ ਵਾਰੀ ਉਹ ਜਿੰਦੇ ਨੂੰ (ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਉਥੇ ਵਿੱਕੀ ਸੀ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਭਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਓਹ ਲੋਕ ਕਿਵੇਂ ਸੋਚਦੇ ਹਨ। ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਨੇ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਨਜ਼ਰਬਾ ਅਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਕਿ ਏਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਬਣਾਉਣੀ ਲੋਕ ਹਨ।

ਓਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਾਮਰੇਡ ਆਗੂ, ਜੋ ਸੰਘਰਸ਼ ਖਿਲਾਫ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਬਲਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਰੇਆਮ ਵੰਗਾਰਦਾ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਕਮਾਡੋ ਫੋਰਸ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸੋਧ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੌਲਾ ਪਿਆ। ਉਹਦਾ ਨਾ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਧੂਤ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਓਥੇ ਉਹਦਾ ਕਾਮਿਆ ਲਈ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ। ਭਾਅ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸੀ। ਓਹਦੇ ਮਰਨ 'ਤੇ ਭਾਅ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸੀ ਹੋਈ। ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਵੀ ਕਿ ਇਹ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਾਰਿਆ? ਅਸੀਂ ਸਿੰਘਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਓਹਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਟੇਜਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਨਾ-ਸਹਿਣਯੋਗ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗਾਲ਼ਾ ਕੱਢਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਏਹਨਾਂ ਦਰਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਮਾਰ।

ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੂੰ ਗਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇਸੂ ਦੇ ਸਾਖੀਆਂ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, “ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹਦੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜੇ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਨਾ ਬੋਲੋ ਪਰ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬਲਦਾ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਸਾਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਈ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਮਾਰਨਾ ਪਿਆ”। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਭਾਅ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹਨੇ ਇਦਾਂ ਹੀ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਸਿਰ ਅੜਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਮੁੜਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜੂਝਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਾਲੇ ਵਿਚ ਮਰਿਆ ਹੈ। ਭਾਅ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ‘ਤੁਸੀਂ ਏਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਬਤੇਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰੋ। ਆਪਣੀ ਊਰਜਾ ਏਹਨਾਂ ਤੇ ਨਾ ਲਾਓ ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗਲਤ ਗਾਹ ਚੁਣ ਲਿਆ ਹੈ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਆਪ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਕੀ ਕਰੀਏ? ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਏਹਨਾਂ ਖਿਲਾਫ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰੋਗੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਖਿਲਾਫ ਸੌਂਪਿਆ ਹੀ ਵਰਤ ਲਵੇਗੀ’। ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੱਚ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਉਵੇਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਇਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਰਚ ਚੁੱਕੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸੁਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਹੈਕੜ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਖਿਲਾਫ ਬਹੁਤ ਨੀਵੇਂ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਲੜੇ ਜਿਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨਿੰਦਦੇ ਰਹੇ, ਆਖ਼ਰ ਉਸ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਲਏ ਅਤੇ ਤਨਖਾਹਾਂ ਵੀ ਲਈਆਂ। ਇਹ ਬੜੇ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਹੋਏ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਕਸੂਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਹਕੂਮਤ ਲਈ ਉਹ ਸਾਡੇ ਖਿਲਾਫ ਲੜੇ ਅੱਜ ਉਹੀ ਹਕੂਮਤ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਧੋਲ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਜੜੇ ਪੁੱਟ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਯੰਗੀਆਂ ਵਿਚ 'ਚ ਕੁਝ ਹਿੰਸਾ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ
 ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਦੋਸਤ ਸਬੰਧ ਸਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਵਿਚ ਯੰਗੀ ਧਿਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਦਸ਼ ਦੇ
 ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਾਡਾ ਸਾਥੀ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੀ. ਪੀ. ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ
 ਜਸਟਿਸ ਫੋਰਸ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਕ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਢੰਗੇ ਚੜ੍ਹ
 ਨ ਸਾਡੇ ਸਾਥ ਤੇ ਜਦੋਂ ਦਸ਼ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹਰ ਉਹੀ ਰਾਜ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਏਹਨਾਂ
 ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਏ।

XXX

ਸ਼ੰਭੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ

ਸੰਨ ੧੬ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਖਜਾਨੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਲਧਿਆਣੇ ਭਾਰਤ ਨਗਰ ਚੌਕ ਵਿਖੇ ਇਕ ਬੈਂਕ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਭੱਲੇ 'ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਹਲਵਾਰੇ ਨੇ ਸਾਡੇ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਬੈਂਕ ਲੁੱਟਣਾ ਹਵੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਕਿਸੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਓ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਕੰਮ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਤਜਰਬਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਬੈਂਕ ਸੋਧੇ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬੈਂਕ ਉਪਰੰਤ ਕਰਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਜਥੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਤਜਰਬਾ ਤੇ ਮੁਹਾਰਤ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਨਗਰ ਲਧਿਆਣਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਗਹਿਮਾ-ਗਹਿਮੀ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਇਲਾਕਾ ਸੀ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਰਕੀਬ ਮਤਾਬਿਕ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਬਣਾਈ ਹਈ ਯੋਜਨਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇੱਕ ਕਾਰ ਅਤੇ ਸਕੂਟਰ ਉੱਤੇ ਗਾਹਕ ਬਣ ਕੇ ਆਏ। ਇਕ ਸਿੰਘ ਕਲ ਛੋਟਾ ਅਟੈਂਚੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ੨ ਸਟੇਨ ਗੱਨਾਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ, ਕੇ ਸੀ ਸਰਮਾ, ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਿੰਦਾ, ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤਲਵੰਡੀ, ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਹਲਵਾਰੇ ਦਾ ਇਕ ਸਾਥੀ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੱਖਾ ਸਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਮਤਾਬਿਕ ਕੰਮ ਕੀਤਾ - ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ, ਮੈਨੇਜਰ ਅਤੇ ਖਜਾਨਚੀ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ, ਅਲਾਰਮ ਅਤੇ ਫਨ ਨੂੰ ਕੱਟਿਆ। ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਿੰਦਾ ਗੋਟ ਉੱਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਗੋਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਬੈਂਕ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਆਵਾਜਾਈ ਸੀ ਲਗਾਤਾਰ ਲੋਕ ਆਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਬੈਂਕ ਵਿੱਚ ਵੜ ਕੇ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਏਨੇ ਵਿੱਚ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਦਾ ਵੱਡਾ ਨਾਕਾ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿਪਾਹੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸੀ। ਇਹ ਬੈਂਕ ਬਿਲਕੁਲ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਗਲੀ ਸੀ ਜੋ ਪਿਛੇ ਬੱਸ ਐਂਡ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦਿਨ ਦੇ ੧੧ ਵਜੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ।

ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੈਂਕ ਮੈਨੇਜਰ ਤੇ ਪੈਸੇ ਕਢਵਾਉਣ ਵਿਚ ਆਸ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਬੈਂਕ ਮਲਾਜ਼ਮ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਗਾਹਕ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਬੇਯਕੀਨੀ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਬੈਂਕ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਦਾ ਨਾਕਾ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਹਾਲਾਤ ਹੋਰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੋ ਗਈ ਜਦੋਂ ਬੈਂਕ ਤੋਂ ੩ ਕੁ ਦੁਕਾਨਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕ ਚਾਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸਾਹਮਣੇ, ਲੁਧਿਆਣੇ ਦਾ ਬਦਨਾਮ ਡੀ ਐਸ ਪੀ ਗਰਜ ਕਿਸ਼ਨ ਬੰਦੀ ਆਪਣੀ ਗਾਰਦ ਸਮੇਤ ਬੈਠ ਕੇ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਮਾਹੌਲ ਬਣ ਗਿਆ। ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਲੋਕ ਅੰਦਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ। ਗੇਟ ਤੋਂ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਿੰਦਾ ਰੰਬੈਨ ਦੀਆਂ ਐਨਕਾਂ ਲਾਈ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲਾਂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੂਹ ਤੋਂ ਪੰਜ ਕੁ ਗਜ਼ ਅੱਗੇ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਕੱਟ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੱਥ ਪਾਈ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਧਰ ਬੈਂਕ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਅਤੇ ਖਜਾਨਚੀ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਕਾਰਨ ਚਾਬੀਆਂ ਦਾ ਮਿਲਾਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿੰਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰਹੇ। ਬਾਹਰ ਹੋਰ ਵੀ ਅਜੀਬ ਹਾਲਾਤ ਸੀ ਕਿ ਬੈਂਕ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਬਾਬੂ ਸਕੂਟਰ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੋ ਕੁ ਗਰੀਬ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਬੁੱਤ ਜਿਹੇ ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਿੰਦੇ ਨੇ ਦੱਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੈਂਕ ਲੁੱਟ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਭਿਣਕ ਲੱਗ ਗਈ। ਉਹ ਬਾਬੂ ਜੱਕੋ ਤੱਕੀ ਵਿੱਚ ਸਨ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਦੱਸੀਏ ਜਾਂ ਨਾ ਦੱਸੀਏ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਮਣੇ ਚੈਂਕ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਨਾਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਗਜ਼ ਦੀ ਵਿਥ ਉੱਤੇ ਡੀ ਐਸ ਪੀ ਗਾਰਦ ਸਮੇਤ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਹੁਣ ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਪਰਖ ਸੀ ਕਿ ਜਿੰਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਿਥੇ ਬੈਠੇ ਹੋ ਤੇ ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਉਥੇ ਹੀ ਕਰੀ ਜਾਵੋ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਹੋ ਕੇ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੱਟ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜਿਆ ਪਸਤੌਲ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਥੇ ਬਹਿ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ, ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਹੈ।

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਬੈਂਕ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਪੰਜ ਕੁ ਮਿੰਟ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਸੀ ਪਰ ਇਥੇ ਦਸ ਮਿੰਟ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਵੀ

ਓਹਨਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਫਰ ਬਾਹਰਲਾ ਲਾਕਰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ੧੦ ਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਮਿਲੇ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਮੁਲਾਜਮਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਬੈਂਕ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਵਾਲ ਬ੍ਰਹੇ ਰਾਹੀਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਚਲੇ ਗਏ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਣਕਿਆਸੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਸਥਿਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖਲਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਬੈਂਕ ਵਿੱਚ ਵੜੇ ਉਦੋਂ ਕੋਈ ਨਾਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਥੇ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਦਾ ਨਾਕਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਬਦਨਾਮ ਅਫਸਰ ਆ ਬੈਠੇ ਬੈਂਕ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਅਤੇ ਖਜਾਨਚੀ ਦੇ ਜਿਆਦਾ ਘਬਰਾ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਓਹਨਾਂ ਤੇ ਚਾਬੀਆਂ ਦਾ ਮਿਲਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਬੈਂਕ ਦੇ ਮੁਲਾਜਮਾਂ ਅਤੇ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਫਿਰਦੇ ਤੁਰਦੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਦਿਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਾਕੇ ਵਾਲਾ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਤਾਂ ਬੈਂਕ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਦਸ ਕੁ ਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤ ਚਾਰ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਬੜਾ ਭੀੜ ਭੜੱਕੇ ਵਾਲਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ ਬੈਂਕ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠੇ ਕੁਝ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬੈਂਕ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਬੈਠੀ ਸੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਘਬਰਾਹਟ, ਬੇਸਬਰੀ ਜਾਂ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗਲਤੀ ਵੀ ਵੱਡਾ ਖੂਨ-ਖਰਾਬਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਉਸ ਥਾਂ ਘਿਰ ਸਕਦੇ ਸੀ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲੀ ਅਸੀਂ ਉਸੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਓਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਜਦ ਤੱਕ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਥੇ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਤਜਰਬੇ, ਸਬਰ ਤੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਰੱਬ ਦੀ ਮਿਹਰ ਕਰਕੇ ਹੋ ਗਿਆ

ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖਬਰਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਨੌਕ ਹੇਠ ਹੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਬੈਂਕ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਲੱਟ ਲਿਆ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਗਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਘਟਨਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਚਿੱਤਰ ਹੈ

ਲੁਧਿਆਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਨਗਰ ਚੈਂਕ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਤਦਾਦ ਵਿੱਚ ਭੁੱਖੇ ਨੰਗੇ ਮੰਗਤੇ ਤੇ ਹੋਰ ਪੈਸੇ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅੱਜ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਤਦਾਦ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਉਥੇ ਕੁਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਵੇਚਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਏਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਓਹਨਾਂ ਚਾਰ ਬੰਦਿਆਂ 'ਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੈਂਕ ਛਾਕੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਹਰ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਖੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਓਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ੩੦ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਮਾੜਕੂ ਜਿਹਾ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸੰਭੂ ਨਾ ਦਾ

ਬੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਸਾਰਾ ਵਾਕਿਆ ਦੇਖਿਆ। ਚਾਚੇ ਅਤੇ ਜਿੰਦੇ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਕੋਈ ਦਸ ਕੁ ਮਿੰਟ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਦੌੜ ਭੱਜ ਦੇਖੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝ ਆਇਆ ਕਿ ਏਹਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਬੜੇ ਜਾਬਾਜ ਅੰਦਾਜ ਨਾਲ ਬੈਂਕ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਾ ਰੁਪਏ ਲੱਟ ਲਏ ਹਨ। ਉਹ ਬੰਦਾ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਅਤੇ ਅੰਦਾਜ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਈ।

ਗਲਾਮੀ ਜਾਂ ਗੁਰਬਤ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਹੇਠੀ ਜਾਂ ਹਾਰ ਚੰਗੀ ਲੱਗਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਥਾਪਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੰਕੂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲੱਗਿਆ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਪਟੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁਰਬਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਏਹ ਚਾਰ ਪੰਜ ਪਰਿਵਾਰ ਜੋ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਕਥਾਇਲੀ ਲੋਕ ਸਨ। ਇਥੇ ਢਿੱਡ ਦੀ ਖੱਖ ਮਿਟਾਵਣ ਲਈ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਤੇ ਫਾਲਤੂ ਲਹੇ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਕਥਾੜੀਆਂ ਕੱਲ ਵੇਚਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੰਕੂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਹਦੀ ਮਾਂ, ਘਰਵਾਲੀ, ਦੋ ਬੇਟੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬੇਟਾ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਝੱਗੀ ਸੌਣ ਲਈ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਚੁੱਲਾ ਸੀ। ਨਹਾਉਣ, ਜੰਗਲ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਕਪੜੇ ਧੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਏਹ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਜਿਆਦਾ ਸਫਰ ਰੇਲ ਗੱਡੀ 'ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਲਾਧਿਆਣੇ ਆਇਆ ਤੇ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਦੀ ਉਹ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸ਼ੰਕੂ ਨੇ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਲਿਆ ਤੇ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਬੈਂਕ ਡਕੈਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਹਰ ਵੀ ਸਤਰਕ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਸ਼ੰਕੂ ਦੇ ਹਾਵ ਭਾਵ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਈ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਇਸ ਬੰਦੇ ਬਾਰੇ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬੈਂਕ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੋਲੇ ਲਈ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਸ਼ੰਕੂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਧਰਵਾਸ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸਹਿਜ ਹੋ ਗਿਆ।

ਫੇਰ ਸ਼ੰਕੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਪੀਓਗੇ? ਮੈਂ ਚਾਹ ਲੈ ਕੇ ਆਵਾਂ? ਚਾਚੇ ਨੇ ਉਥੇ ਦੋ ਕੱਪ ਚਾਹ ਰੇਹੜੀ ਵਾਲੇ ਤੇ ਮੰਗਵਾ ਲਈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲੱਗੇ। ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਇਹ ਫਿਕਰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਕੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰੀਏ? ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਜਿਆਦਾ ਹੀ ਫਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲ ਪਹਿਚਾਣ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ

ਅਸੀਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦੇ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਸਹਿਜ ਹੋਏ ਤਾਂ ਚਾਚੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਹਣ ਚੱਲਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ੰਕੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨੇੜੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਝੋਪੜੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਉਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਲਵੋ। ਚਾਚਾ ਬੜੀ ਸਮਝਪੰਜ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਇਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਤੁਰਨਾ ਪਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣਾ। ਪਟੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅੱਗੇ ਉਹਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਸੀ ਉਸਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਚਾਚਾ ਮਜਬੂਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤਰਦਾ ਗਿਆ। ਸ਼ੰਕੂ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਕੇ ਤਰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਕਦੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਤੇ ਕਦੇ ਉਸ ਦੀ ਪੱਗ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ।

ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਕੋਈ ਜਿਆਦਾ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸੀ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਵਿਚ ਬਣਾਉਣ ਜਾਂ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਝੁੰਗੀਆਂ ਕਲ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਭੱਜ ਕੇ ਅੰਦਰ ਲੱਕੜ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮੇਜ ਲਿਆ ਕੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਉਸ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਸ ਵਕਤ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਲੋਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਗਏ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਉਥੇ ਸਨ। ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਪੂਜਨੀਕ ਚੀਜ਼ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕੂ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾਤ ਹੋਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਣੀ ਤੇ ਫਿਰ ਗਲੂਕੋਜ ਦੇ ਮਿਠੇ ਬਿਸਕੁਟਾਂ ਦੀ ਡੱਬੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਕੋਲ ਬੈਠ ਗਈ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੰਕੂ ਨੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕੀ ਸਮਝਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਵੀ ਸ਼ੰਕੂ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਚਾਚਾ ਉਥੋਂ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸ਼ੰਕੂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਲ ਤੱਕ ਛੱਡਣ ਆਇਆ। ਆਪਣੀ ਨਾ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਪੂਜਨੀਕ ਹੋ ਅਤੇ ਫੇਰ ਵੀ ਆਉਣਾ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹਾਂ'। ਚਾਚਾ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਭਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ ਅਤੇ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ, ਸੁੱਖੇ ਤੇ ਜਿੰਦੇ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਬਹੁਤ ਚਾਅ ਨਾਲ ਸੁਣਾਈ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਮ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ ਕਈ ਖੰਟ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸਾਡੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅਣਦੱਖਿਆ ਕੀਤਾ

ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਏਹ ਬਹੁਤ ਗਰੀਬ ਹਨ। ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਕੂਮਤ ਬਾਰੇ। ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਐਡੇ ਵੱਡੇ ਇਨਾਮ ਹਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਫਿਰ ਦੋ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਦਿੱਲੀ ਸਾਂ ਤਾਂ ਚਾਚੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਤਰੀ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸ਼ੰਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਤਾਓ ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ ਕਿ ਚਾਚਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਰਿਹਾ ਤੇ ਚਾਚਾ ਸ਼ੰਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਇਆ। ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਆਉ-ਭਗਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਛੱਡਣ ਆਉਂਦੇ ਸ਼ੰਭੂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਮੇਰੀ ਘਰਵਾਲੀ ਅਤੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸਾਡੀ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕੋ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਏਹ ਵਪਾਰੀ ਹਨ। ਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹਾਂ'। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ।

ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਲ ਭਰ ਤੱਕ ਚਾਚਾ ਕਈ ਵਾਰ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਓਹਨਾਂ ਕੋਲ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ ਅਤੇ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਓਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਰਿਹਾ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਰਾਤ ਵੀ ਓਥੇ ਕੱਟੀ। ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂਆਂ ਬਾਰੇ ਸਣਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਵਜੋਂ ਵੇਖਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਇੰਜ ਹੀ ਇਕ ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਵੇਖਦੇ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੋ ਵਕਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਤੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਮੋਮੀ ਤਰਪਾਲ ਦੀ ਛੱਤ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਓਹਨਾਂ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਗਲੀਆਂ 'ਚ ਕੂੜੇ ਕਰਕਟ ਵਿੱਚੋਂ ਵੇਚਣ ਯੋਗ ਕੂੜਾ ਛਾਟਦੇ ਸਨ ਤੇ ਫਿਰ ਲਾਮ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਦਲਾਲ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਕੂੜਾ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਜਿਹੀ ਫਿਤਰਤ ਹੈ ਕਿ ਕੂੜੇ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿੱਚੋਂ ਛਾਟੇ ਹੋਏ ਕੂੜੇ ਦੀ ਵੀ ਅੱਗੇ ਦਲਾਲੀ ਸੀ। ਕੂੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਮੁਨਾਫਾ ਕਮਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਲਾਚਾਰ ਤੇ ਗਰੀਬ ਸੀ।

ਓਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬੜਾ ਵਿਸਵਾਸ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਦਰ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ। ਸ਼ੰਭੂ ਭਾਵੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਸਦਾ ਓਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਉਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕੁਨਬੇ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਚਾਚੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ

ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਵਰਤਦੇ ਸੀ। ਚਾਚੇ ਦੀ ਫਿਤਰਤ ਵੀ ਕੁਝ ਐਸੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ, ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ਰਾਬ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਟੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਖਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਲਸਾ ਜੱਤੀ, ਕਟਰਾਈ ਦੀ ਕਾਲੀ ਪੈਂਟ ਤੇ ਇੱਕ ਕਮੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨ ਕੱਢ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੰਭੂ ਕੋਲ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੈਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੇਲ ਵਧਣ ਨਾਲ ਚਾਚਾ ਸ਼ੰਭੂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਹਟੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਫਿਕਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਛੋਟੀ ਬੇਟੀ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁੜੀਆ ਅਤੇ ਮੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਰੰਗ ਸੀ। ਚਾਚਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਾਣ ਲਈ ਅਤੇ ਖੇਡਣ ਲਈ ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਕਈ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਤੇ ਸੋਚਣਾ ਕਿ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਐਹੋ ਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਖਾਣ, ਪੀਣ, ਸਿਰ 'ਤੇ ਛੱਤ ਅਤੇ ਸਰੱਖਿਆ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਮਹਿਰੂਮ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਇਸ ਘੱਲ ਵਿੱਚ ਲੰਘਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਘੱਲ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਦਾਚਾਰ ਇਖਲਾਕ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਧਰਮ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਹਰ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕੀ ਮਾਇਨਾ ਹੈ ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਮਿਆਰ ਤੇ ਰੱਬ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਇਸ ਅੱਖੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਿਉਂ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਖਲਾਕੀ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਅੰਤ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਦਮ ਸੀ।

ਚਾਚੇ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਇਨਾਮ ਹੈ ਜੇ ਪਲਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਗੇ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਬਸ ਚਾਚੇ ਵੱਲ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ ਉਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ। ਚਾਚੇ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉੱਥੇ ਪੈਸੇ ਤੇ ਸਮਾਨ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੋੜਿਆ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਬੜੇ ਬਹੁਤ ਪੈਸੇ ਦੇਣੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਲੈਣੇ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਮੰਗਣਾ ਸੀ ਤੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ

ਸੰਭੂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤੂੰ ਪੈਸੇ ਲੈ ਲਵੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਦੇ ਦੇਣਾ ਸਾਡੇ ਤਾਂ ੨੦੦੦ 'ਚ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਏਡੀ ਕੁ ਰਕਮ ਓਹਨਾ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਮਾਇਨਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਆਪਣਾ ਅਸਲਾ ਰੱਖਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਅਸਲੇ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਵੀ ਟੇਕਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਸੰਭੂ, ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਰੀਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਣਦੀ ਸੀ ਓਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਛਾਣਬੀਣ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਚਾਚਾ ਉਥੇ ਸਮਾਨ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਅੱਖੇ ਵੇਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੱਕੀ ਤੇ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਠਹਿਰ ਵੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰ ਜਿੰਦਾ ਵੀ ਸੰਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੇ ਜਿੰਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਬੈਂਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਕਾਲੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੀ ਲਾਲ ਮਾਰੂਤੀ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਭਾਅ ਮੁਤਾਬਕ ਸੰਭੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਲਾਲ ਮਾਰੂਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਗੋੜੀ ਲਵਾਈ ਅਤੇ ਫੁਹਾਰੇ ਵਾਲੇ ਚੌਂਕ ਤੋਂ ਰਸ ਮਲਾਈ ਖਵਾਈ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭੂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਤੇ ਜਿੰਦੇ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠਿਆਂ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਇਹ ਗਲ ਕਰ ਦੇਣੀ ਕਿ ਚਾਚੇ ਕੋਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਠਹਿਰ ਹੈ ਪਰ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਹ ਕਿੱਥੇ ਹੈ। ਚਾਚੇ ਨੇ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਹਾਸੇ ਵਿੱਚ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਮਹਿਲਨਮਾ ਠਹਿਰ ਹੈ ਜੇ ਸਿਰਫ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੈ।

ਚਾਚੇ ਨੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸੌਣ ਵੇਲੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਭਲੇ ਹੀ ਸੰਭੂ ਦੀ ਝੰਪੜੀ ਵਿੱਚ ਸਫਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਧੂੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠ ਕੇ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਏਦਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਸਾਰਾ ਹੀ ਬੋਝ ਲਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਬਹੁਤ ਹਲਕਾ ਤੇ ਖਸੀ ਵਿੱਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮੈਂ ਰਾਜਾ ਹਵਾ।

ਫਿਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਚਾਚਾ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪਾ ਗਿਆ। ਜਾਲਮਾ ਨੇ ਉਸ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਤਸੱਦਦ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ। ਸੰਭੂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਦੱਸਣਾ ਹੀ ਕੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਾਜ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿੰਦਾ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆਉਣ ਨਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜਿਗਰੀ ਦੋਸਤ ਵਾਂਗ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਾਜ ਨਹੀਂ

ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੱਸਦਾ-ਹੱਸਦਾ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਜੋ ਬੈਂਕ ਡਾਕੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹਈ ਸੀ ਉਹ ਏਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਤਰਫ਼ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ੰਭੂ ਕੌਣ ਸੀ? ਹੁਣ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਏਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਿਆ? ਉਹਨੂੰ ਏਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਏਹ ਸਾਰੇ ਸਵਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਰੱਬ ਕਰੇ ਉਹ ਸੁਖੀਂ ਸਾਂਦੀ ਹੋਣ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਡਾਕਟਰ

ਸੰਨ ੧੯੮੬ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨਵੀਰ ਸਿੰਘ ਚਹੇੜ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਨੇੜੇ ਸਾਨੂੰ ਠਾਹਰ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਹਸਪਤਾਲ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ। ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਜਖ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਿਮਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਏਥੇ ਹੀ ਉਹਦਾ ਇਲਾਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੱਟ ਲੱਗ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਇਲਾਜ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਪਰਮਖ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ, ਚਾਚਾ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਿੰਦਾ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਡਾਕਟਰ ਨਾਲ ਭਾਈ ਮਨਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੇਸਤੀ ਹਸਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦਿਆਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਦੇਸਤੀ ਐਸੀ ਵਧੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਅਤੇ ਹਸਪਤਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ, ਚਾਚਾ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਇਥੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਬੈਠਕ ਖਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਨਹੀਂ ਕੰਛੇ ਬੁਨੈਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਛੇ ਫੁੱਟ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਭਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਆ ਕੇ ਭਾਈ ਮਨਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਖਾੜਕੂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਉਹ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਖੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਤੇ ਘਰਵਾਲੀ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਚੱਕਰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਕਿਥੇ ਲੈ ਆਇਆ? ਸਾਡੇ ਲਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੇ ਪਲ ਸਨ ਕਿ ਇੱਕ ਖੁੱਧ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਮਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਭਾਈ ਮਨਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਡੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਕਰਵਾਈ। ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਏਹ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਹਨ। ਉਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਥੇ ਹੋਏ ਨਾਂ ਹੀ ਦੱਸਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਸਤੀਸ਼ ਸਰਮਾ, ਜਿੰਦੇ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਜੈ ਖੰਨਾ, ਤੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਨਾਂ ਅਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੱਸਿਆ। ਉਹ ਡਾਕਟਰ

ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਇਹ ਮੰਨਾ ਹੀ ਪਰਵਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਮਰਜ਼ੀ ਆ ਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ
 ਚਿਰ ਮਰਜ਼ੀ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ ਇਹ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਦਾਖਲਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬੰਦੇ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਤੋ
 ਬਚਾਅ ਕਰਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨੇ ਨਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ, ਭਲ ਹੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਵੇ
 ਇਹਨੇ ਕਦੇ ਮਨ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਅਸੀ ਉਥੇ ਕਈ ਵਾਰ ਆ ਜਾਦ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ
 ਰਾਤ ਵੀ ਰਹੇ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਥੇ ਭਾਈ ਮਨਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਤੇ
 ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਾਏਪੁਰ (ਕੋ ਸੀ ਐਫ) ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਉਥੇ ਅਸਲਾ
 ਵੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕਈ ਗੱਲੀ ਜਾਂ ਸਕੂਟਰ ਵੀ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ
 ਕਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਮਰੀਜ਼ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸੀ ਅਸੀਂ
 ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਘੋਨ ਮੋਨ ਹੀ ਸਾਂ। ਉਹਨੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਰੇ ਹਮਲਿਆ ਬਾਰੇ
 ਧਰਮ ਬਾਰੇ, ਸਿਆਸਤ ਬਾਰੇ ਸਭ ਮਸਲਿਆ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਖੱਲ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇਂਦੇ
 ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਦਾ, ਉਹ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ ਪਰ
 ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਇਸ ਦੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵਿਰੋਧ ਸੀ ਦੇਹਨਾ
 ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕੀ ਇਹ ਨਿਰਾ ਪਖੰਡ ਹੈ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਲੜਾਦਾ
 ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹਦਾ ਵੱਸ ਚੱਲੇ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਜੜੇ ਪੁੱਟ ਦੇਵੇ। ਪਰ ਉਹ
 ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਤੇ ਸ਼ਭ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਇਹੋ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ
 ਸੀ। ਉਹ ਬਾਗ਼ੀ ਤਬੀਅਤ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ ਕਈ ਵੀ
 ਕਿਤੇ ਮੁਝਦਾ ਸੀ ਉਹ ਉਹਦਾ ਹਮਦਰਦ ਸੀ, ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ
 ਏਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ
 ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ
 ਜਿੰਦੇ ਅਤੇ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਨਾਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ
 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਂ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼
 ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਉਹਦਾ ਹਸਪਤਾਲ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ
 ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਪੈਸੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਕਾਰ ਵਿੱਚ
 ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਛੱਡ ਆਉਂਦਾ ਸੀ
 ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਸਾਡੇ ਆਉਣ ਉਤੇ ਪਰਿਵਾਰ
 ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ
 ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਹੋਣੀ ਕਿ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਬੰਦੇ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਹੀ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ
 ਜਾਂ ਘਰ ਉੱਜੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ
 ਦਿੰਦੇ ਸੀ। ਭਲੇ ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਇਹ ਕੋਈ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਧਰਮ
 ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਸਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਪਰ ਉਹ ਏਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਬੜਾ

ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ ਉਹਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਕੁ ਨਕਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਨਾ ਸੋਚਿਆ ਕਰ ਇਹ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਉਹਨੂੰ ਘੱਮਣ ਫਿਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਮਿਆ ਫਿਰਿਆ ਸੀ।

ਇੱਕ ਵਾਰ ਭਾਈ ਮਨਵੀਰ ਸਿੰਘ ਚਹੇੜ (ਮੁਖੀ ਕੇ ਸੀ ਐਫ) ਤੇ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੈਸੇ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਮੀ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਬੈਂਕ ਨੂੰ ਲੋਟਣ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਿਮਾਚਲ ਵਿੱਚ ਸੇਬ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਫਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਂਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰੜਾ ਰੁਪਈਆ ਜਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਰਾਖੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮੇਰਾ ਇਕ ਦੋਸਤ ਸੇਬਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਆਪ ਬੈਂਕ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਦੀ ਰਾਇ ਬਣ ਗਈ। ਡਾਕਟਰ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਜਿੰਦੇ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ੧੭ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਚੱਲੋਂ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਉਹਨੇ ਇਕ ਬੀਅਰ ਦੀ ਪੋਟੀ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਲਈ ਤੇ ਸਿਗਰਟਾਂ ਦੀ ਡੱਬੀ ਡੈਸ਼ ਬੋਰਡ ਤੇ ਰੱਖ ਲਈ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਆਪਾਂ ਹੁਣ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੰਦ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਣਾ। ਉਹ ਘਰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੀਂਦਾ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਰੋਕਦੇ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਹਟਿਆ ਨਹੀਂ। ਚੋਰੀ ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਕੱਲਾ ਜਾ ਕੇ ਪੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਸੌਲੀ, ਸੋਲਨ ਦੇਖਦੇ ਹਏ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਕੋਟ ਖਾਈ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਗਏ ਫਿਰ ਉਥੇ ਕਈ ਛੋਟੇ ਕਸਬਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੇਬਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਦੇਖਿਆ। ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਉਥੇ ਬੈਂਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪੈਸਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗਾਰਦ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਵੱਡੀ ਮਸ਼ਕਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਸਤਾ ਇਕੋ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਨਿਕਲਣਾ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਦੂਜੀ ਰਾਤ ਅਸੀਂ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਰਮਣੀਕ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਨਦੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮੰਦਰ ਸੀ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਇਸ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਅੰਦਰ ਦੇਵੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਲਵੋ। ਇਹ ਹਿਮਾਚਲ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮੂਰਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅਸ਼ਟ ਧਾਤ ਦੀ ਬਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਸੋਨਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਕੁਇੰਟਲ ਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤੜਕੇ ਉਠ ਕੇ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਬੈਠ ਗਏ ਫਿਰ ਜਿੰਦੇ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਮੂਰਤੀ ਦੇਖਣ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸ ਵਕਤ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਪੁਜਾਰੀ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ

ਸੀ। ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਮੂਰਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਹਿੱਸਾ ਜਮੀਨ ਵਿਚ ਗੋਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਬੈਂਕ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਤਾਂ ਇਹਨੂੰ ਹੀ ਕੱਢ ਲਓ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਨਾ ਹੈ ਜਿੰਦਾ ਹੋਸ਼ ਪਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਹੋਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦਿਲੋਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਹੁਤ ਨਫਰਤ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਘੁੰਮਦੇ ਘੁੰਮਾਉਂਦੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆ ਗਏ ਤੇ ਉਹ ਵਾਪਸ ਜਲੰਧਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਬੈਂਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਸੀ ਪਰ ਪੈਸਾ ਲੈ ਕੇ ਨਿਕਲਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਅੱਗੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਦੂਸਰਾ ਵਿਚਾਰ ਮੂਰਤੀ ਵਾਲਾ ਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚਾਚੇ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਜਾ ਕੇ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਲਈ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਡੇ ਮਿਲਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿੰਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਅਸੀਂ ਕਾਫੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਜਿਆਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਟੁਕਿਆ। ਸੰਨ ੧੯੮੭ ਵਿੱਚ ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਕੈਨੇਡਾ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਥੇ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਠਾਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਖੰਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਬੰਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰ (ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ) ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖੰਨੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਸਬੰਧ ਸੀ। ਗੁਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਨੌਕਾ (ਕੇ ਸੀ ਐਫ), ਸੋਢੀ ਰੁੜਕਾ ਤੇ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪਾ ਹੋਰਾਂ ਹੋਰੀ ਵੀ ਓਥੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੰਦਾ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਬੌਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜਬੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਵੰਡਦਾ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਸੀ। ਏਹ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਠਾਹਰ ਸੀ। ਇਹ ਠਾਹਰ ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੰਜਵੜ (ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ) ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ। ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਓਹਨਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਘੁਲਿਆ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਇਲਾਕਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿੰਘ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਫੌਜ ਤਲਾਸ਼ੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ।

ਪੱਕੀਆਂ ਠਾਹਰਾਂ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਘਰ ਜਾਂ ਕਈ ਕਾਰੋਬਾਰ ਖਰੀਦ ਲੈਂਦੇ ਸੀ। ਕਿਸੇ

ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਭਲਵਾਨ ਸੀ ਹੁਣ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਅਖਾੜਾ ਅਤੇ ਭਲਵਾਨੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਸੀ। ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਭ ਭਲਵਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਧਰਲੇ ਤੇ ਉਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਭਰਾ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਨੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਅਖਾੜਾ ਅਤੇ ਭਲਵਾਨੀ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚਾਅ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜੋਰ ਸੀ ਤੇ ਹਾਲੇ ਵੀ ਚੰਗੀ ਖੁਰਾਕ ਛਕਦੇ ਸਨ। ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਕਸਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਮ

ਨੂੰ ਮੂੰਗਲੀਆਂ ਅਤੇ ਬਰੇ ਵੀ ਚੱਕਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਦੇ ਵੇਖਿਆ ਉਹਦਾ ਛੇ ਛੱਟ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਕੱਦ ਸੀ, ਸਾਵਲਾ ਤੇ ਚੌੜਾ ਚਿਹਰਾ, ਵੱਡਾ ਮੱਥਾ, ਚੌੜੇ ਮੋਢੇ ਅਤੇ ਬਾਹਵਾਂ ਅਤੇ ਲੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਲੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਢਿੱਡ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾਲ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਚਾਦਰਾ ਤੇ ਕੁੜਤਾ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ ਸਿਰ ਉਪਰ ਪਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਸਾਫਾ ਸਦਾ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਚਿੱਟੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਸਦਾ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਲਾਚਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਅਤੇ ਪਛਨੀ ਜਿਹੀ ਪਾਈ ਲੱਖਦ ਸੀ ਇਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦਿਲ ਦਾ ਬੜਾ ਹੀ ਸਾਫ ਸੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਏਨੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬਿਲਕੁਲ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਝਾਕ ਸਕਦੇ ਹ। ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਇਕ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੂਮੀਅਤ ਸੀ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਹੀ ਵਰਤਣਾ। ਨੌਕਰ ਅਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਬੋਲਣਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਲਈ ਈਰਖਾ, ਦਵੈਤ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਬਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਖਿਲਾਫ ਲੜ ਰਹੇ ਹਾਂ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਸਾਡੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਉਣਾ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਵਾਲੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਉਹਨੇ ਬੜੀ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ ਅਤੇ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਆਓ ਜਵਾਨੋਂ ਆ ਗਏ ਆ ਜਾਓ ਬੈਠੋ, ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਹੀ ਦੋ ਤਿੰਨ ਮੰਜੇ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਜਾਂ ਕੁਰਸੀਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਣਾ ਬਿਨਾ ਪੁੱਛਿਆਂ ਹੀ ਪਾਣੀ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਚਾਹ, ਲੱਸੀ ਜਾਂ ਦੁੱਧ ਆ ਜਾਣਾ। ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੇ ਨਾਹ ਵੀ ਕਰੋ ਉਹ ਤਾਂ ਆਉਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੀਂਦਾ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੀਂਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਵਰਗੇਰਾ ਬੀਬੀਆਂ ਆਪ ਹੀ ਭੋਜਨੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਪਰ ਸਰਦਈ ਉਹਨੇ ਆਪ ਬਣਾਉਣੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਲਈ ਸੁਨੇਹੇ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰੀਕੇ ਬਿਨਾ ਸਵਾਲ ਕੀਤਿਆਂ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਦੇ ਪੁੱਛਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਸ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਉੱਧਰ ਵਾਲਾ ਜੁਆਨ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਕਮਾਂਡ ਫੋਰਸ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਉਸ ਕੋਲ ਹੋਈਆਂ। ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਉਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਉਸ ਕੋਲ ਸਦਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ, ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਗੋੜਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਮਿਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਇਸ ਪਾਸੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦੇਣਾ। ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਸੁਣਨ ਦੀ ਬਹੁਤ

ਜਿਆਦਾ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਬੋਲਦਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗੇ ਕਿ ਇਹ ਬੰਦੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਚਾਅ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੇ ਬਹੁਤ ਦੁਨੀਆਂ ਗਾਹੀ ਸੀ।

ਇੱਕ ਰਾਤ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ, ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੈਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਬੈਠ ਕੇ ਰਾਤ ੨ ਵਜੇ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਤੇ ਸੋਹਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਮੁੜ ਮੜ ਕੇ ਭਲਵਾਨਾਂ ਤੇ ਭਲਵਾਨੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਘੁੰਮਿਆ ਸੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਲੱਗਦੀਆਂ। ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਿੱਧੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਘੜਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਹਦੇ ਸੌਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿਲੋਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਤ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ।

ਇਕ ਵਾਰ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਚਾਚਾ, ਅਸੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ 'ਤੇ ਕਿੱਛੋਂ ਕਿੱਛੋਂ ਇਨਾਮ ਹਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਡਾ ਏਥੇ ਆਉਣਾ ਠੀਕ ਲੱਗਦਾ ਆ, ਕਈ ਖਤਰਾ ਤੇ ਨਹੀਂ?" ਉਸ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੋਚ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਲੜੋ ਮੈਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਓ। ਮੈਂ ਨਰ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਅਤੇ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਸਦਾ ਹੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਨਰ ਸੀ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਲੜਿਆ। ਬਾਕੀ ਰੱਬ ਰਾਖਾ ਤੁਸੀਂ ਜੀਅ ਸਦਕੇ ਆਉ"। ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰ ਕੋਈ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਾ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਦੇ ਪੁੱਛਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ ਤੇ ਆਹ ਕੀ ਹੈ। ਉਹ ਤੜਕੇ ਨਾ ਪੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਹੀ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਕਮਾਂਡੋ ਫਰਸ ਦੇ ਕਈ ੧੮-੨੦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬੈਠਕ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਜੁੰਮੇਵਾਰ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਖਾਸ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਾ ਉਧਰ ਆ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਉਠ ਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਬਾਪੂ ਤੂੰ ਤਾਂ ਬੈਠਾ ਰਹਿ, ਤੇਰਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਆਸਰਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਆ'। ਉਹ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਪੰਜ ਛੇ ਘੰਟੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਚੱਲੀ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਗਰਮਾ ਗਰਮੀ ਹੋ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਿੰਘ ਜਿਆਦਾ ਗਰਮ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਹੀ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ

ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ। ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਮਾਲ ਦਾ ਸਹਿਜ ਸੀ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਤੇ ਨਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਕਹਿ ਲਓ ਕਿ ਕਦੇ ਵੀ ਦਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਪਰ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਇੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਗੁਣ ਸਨ, ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਵਾਲੇ। ਉਹ ਗੁਣ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਹੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੇ। ਉਸ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਠਹਿਰਾਓ, ਸਹਿਜ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਜਾਣਨਾ, ਕਈ ਹੰਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਕੋਈ ਮੋਹ ਸੀ, ਨਾ ਕੋਈ ਕ੍ਰੋਧ। ਕਿੰਨਾ ਸਰਲ ਤੇ ਸਾਦਾ ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ ਸੀ। ਉਹ ਨਾ ਭੂਤ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ, ਸਿਰਫ ਹੁਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਏਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਤਾਂ ਮਹਾਂ-ਪਰਖਾਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਨ ਜੋ ਬੰਦਾ ਸਾਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਦਿਨ ਵੀ ਆਇਆ ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਠਾਹਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ 'ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਆਉਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਉਸ ਠਾਹਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉੱਥੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖਾੜਕੂ ਆ ਕੇ ਬੈਠਕਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਤੇ ਆ ਗਈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਏਹਦੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ, ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਤੇ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਾਂ ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਸਾਡਾ ਹੀ ਮੁੰਡਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਵਾਗ ਹੀ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਭਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਜਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਨਾ ਇਹਦੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸੱਚ ਸੱਚ ਦੱਸਿਆ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਆਉਂਦੇ ਸੀ ਜਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਕੋਲ ਇਹੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ ਉਹੀ ਓਹਨੇ ਦੱਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਾ ਆਵੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਤੰਗ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਕਰਨ। ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਨੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸਨੂੰ ਬਾਹਰ ਵੱਡੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਉ ਤੇ ਇਹਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਛਿੱਤਰ ਮਾਰੋ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਅੰਤਵਾਦ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ

ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ”।

ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਇੱਜਤ ਸੀ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸੱਚਾ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਉਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਕਾਫੀ ਦਬਾਅ ਪੈ ਗਿਆ। ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਭਲਵਾਨਾਂ, ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਨਾਹਰਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰੋ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਦਾ ਕੱਝ ਬਚਾਅ ਤਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜਲੀਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤਸੱਦਦ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਅਖੀਰ ਇੱਕ ਮਕੱਦਮਾ ਵੀ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਐਸ ਐਸ ਪੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹਨੂੰ ਕਰੋ ਗਲਤੀ ਮੰਨ ਲਵੋ, ਆਪ ਦੇਵੋ, “ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਮੈਂ ਮਾੜੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਆਉਣਾ ਦਿੱਤਾ” ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਹਦਾ ਸਾਦਾ ਉਤਰ ਸੀ, “ਸਾਡਾ ਮੰਡਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ, ਜੇ ਅੱਖੇ ਸੱਖੇ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕਿੱਥੇ ਜਾਣਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਘਰ ਨਹੀਂ ਮੋੜਿਆ ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮੰਡੇ ਆ, ਫੇਰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਫਲਾਂ ਚੁੱਕ ਲਈਆਂ ਇਹ ਘਰ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਆ”।

ਉਹ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫੇਰ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਗਏ ਪਰ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਇਕ ਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਏ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਹਾਲ ਨੇ ਬਾਪੂ ਦੇ? ਉਹਨਾਂ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹੀ ਹਾਲ। ਕਹਿੰਦੇ, ਸਾਡੇ ਜਾਣ ਉਤੇ ਬਾਪੂ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁੱਧ ਆ ਗਿਆ ਫਿਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਆਇਆ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਤੇਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਏ ਹਾਂ। ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਹਈ ਐ ਪਰ ਉਹਨੇ ਆਪ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਭਾਪਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜੁਆਨੋ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੁਝ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦਾ, ਕੋਈ ਖਾਸ ਗੱਲ ਨਹੀਂ’। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ‘ਬਾਪੂ ਕੋਈ ਖਾਸ ਅਫਸਰ, ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ’? ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ’ ਮਿੱਟੀ ਪਾਓ ਇਹ ਗੱਲ ‘ਤੇ, ਉਹ ਵੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨੇ, ਏਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹੀ ਪੁੱਤ ਨੇ। ਸਾਰੇ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ ਹੁੰਦ ਉਹਨਾਂ ‘ਤੇ ਰੱਬ ਭਲੀ ਕਰੇਗਾ’। ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਏਹਨਾਂ ਬੋਲਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ

ਜਿਹੜੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਆਮ ਬੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਵੱਡੇ ਸੇਵਾ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਔਖਿਆਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਜਿਹੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਤੇ ਕਿਰਦਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਨੂੰ ਪੁੱਤਾਂ ਵਾਂਗ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਬਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਲਾਲਤਾਂ ਸਹੀਆਂ, ਘੋਰ ਤਸੱਦਦ ਝੱਲੇ ਅਤੇ ਕੀਨਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ। ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਿਰਫ ਇਨਸਾਨੀਅਤ, ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਅਜੋਕੇ ਵਿਦਿਅਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਤੱਥ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਬਾਰੇ ਹੀ ਗੱਲ ਦਸਦੇ ਹਨ ਪਰ ਏਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਏਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੀਨਾ ਬਸੀਨਾ ਕਦਰਦਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਥੋਂ ਤੱਕ ਏਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅੱਗੇ ਸੁਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਲਵਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ

ਮਰਿੰਡੇ ਵਾਲੇ ਭਲਵਾਨ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਭਲਵਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਆ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਵੀ ਏਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਕਰਨੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਲਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਖਾਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਘਰਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਭਲਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਤੇ ਫੇਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਸਬੰਧ ਸੀ। ਏਹ ਲੋਕ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਤੇ ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਭੁਗਤੇ ਹੋਣ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਏਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਤਸੱਦਦ ਵੀ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਅਖਾੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾੜਿਆ। ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਅਖਾੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਸਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਏਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਝਾਰੂ ਬੰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਤਕੜੇ ਖਿਲਾਫ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਏਹ ਆਮ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸਾਢੇ, ਸਰਲ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਯਾਰਾਂ ਦੇ ਯਾਰ ਅਤੇ ਆਏ-ਗਏ ਮਹਿਮਾਨ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਧੁਰਾ ਭਲਵਾਨੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਏਹ ਮਿਲਣਸਾਰ, ਨਿਮਰ ਤੇ ਲੋੜਵੰਦ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਲ-ਫਲ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਫ ਦਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ

ਕਿਸੇ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਭਲਵਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ ਹੋਣ।

ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਮੇਲੂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਉੱਥੇ ਕਈ ਨਾਮੀ ਬਦਮਾਸ਼ ਤੇ ਮਾਫੀਆ ਵਾਲੇ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਭਲਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਅੱਖੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਠਾਹਰਾਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਭਲਵਾਨ ਵੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਅਣਖ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਕਾਰਨ ਇਸ ਪਾਸੇ ਆਏ ਸਨ।

ਫਗਵਾੜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਭਲਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਖਾੜਾ ਸੀ ਉਹ ਭਾਉ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਠਾਹਰ ਸੀ। ਉਹ ਮਾਝੇ ਦਾ ਕਾਫੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਭਲਵਾਨ ਸੀ ਤੇ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੇ ਐਲ ਐਫ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਉੱਥੇ ਆਮ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੌਣ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਨਵੇਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਸਰੀਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਕਈ ਹਫ਼ਤੇ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਉਹ ਭਲਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ। ਜਦ ਉਹ ਸਿੰਘ ਕਿਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਭਲਵਾਨ ਉਹਦਾ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਮਨਾਉਂਦੇ। ਮੈਂ, ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ, ਬਾਪੂ ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ, ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੰਜਵਤ, ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ (ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ) ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਕੁ ਵਾਰ ਏਹਨਾਂ ਕਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਇਦ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਲਿਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਵੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਅਖਾੜਾ ਉੱਥੋਂ ਪੱਟਿਆ ਗਿਆ।

ਲੁਧਿਆਣੇ ਕੋਲ ਵੀ ਦੋ ਨਾਮੀ ਅਖਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਲੋਧੀਵਾਲ ਅਤੇ ਜਗਰੂਪ ਸਿੰਘ ਜਗਜੀਤ ਪੁਰਾ ਦੇ ਏਹਨਾਂ ਅਖਾੜਿਆਂ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਇਥੇ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਕੰਵਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੁਲਤਾਨਵਿੰਡ ਹੁਰਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮਿਲਣੀ ਅਖਾੜੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਅਖਾੜਿਆਂ ਨਾਲ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਾਲੇ ਸਬੰਧ ਸੀ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਲਵਾਨ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਮੁਖਬਰ ਵਜੋਂ ਮਾਰਿਆ ਹਵੇ।

ਇਕ ਵਾਰ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫੋਰਸ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਲਮਗੀਰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਖੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰੱਖਿਆ। ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਮਨਹਰ ਸਿੰਘ ਧੀਰਾ (ਕੇ ਐਲ ਐਫ) ਇੱਕ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਉਡੀਕਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਟਰੱਕ ਵਿਚ ਹੀ ਆਉਣਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਪਛੜ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਬੰਦਿਆਂ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸੂਹੀਏ ਨਾ ਹੋਣ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਡਾਕਟਰ ਰਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬੁਲਾਰਾ ਵੀ ਉੱਥੇ ਆ ਗਏ, ਮਿਲ ਕੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ

ਦਿਨ-ਦਿਹਾੜੇ ਹੀ ਇਥੇ ਕਿਵੇਂ ਖੜੇ ਹੋ? ਉਹ ਵੀ ਉਥੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਏ ਸੀ ਤਦ ਤੱਕ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆ ਗਏ ਉਹ ਪੰਜ ਜਣੇ ਸਨ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਥੇ ਇੰਝ ਖੜਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਥੇ ਸੀ ਆਈ ਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਉ ਆਪਾ ਗਰੂ ਘਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਲਵਾਨਾਂ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਹੈ ਓਹਨਾਂ ਕੰਲ ਚਲਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣੇ ਉਸ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਅਖਾੜੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਜੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਭਲਵਾਨ ਕਸਰਤ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਦਵੇ ਮੱਖ ਭਲਵਾਨ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਭਗੀੜਾ ਹੈ, ਉਹ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਭਲਵਾਨ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖਾਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਖਾਤਰ ਕੀਤੀ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਾ ਇਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਪੁੱਛਿਆਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਕਮਰਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਕੋਈ ਡੇਢ ਘੰਟਾ ਰਹੇ। ਓਹਨਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਰਦਈ ਪਿਆਈ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਵੀ ਪਿਆਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਵੀ ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਮਿਲੇ। ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਭਲਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਲਿਆ ਸੀ, ਭਲਵਾਨਾਂ ਦੇ ਜਿਆਦਾ ਅਖਾੜਿਆਂ ਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਵਿਹਾਰ ਸੀ।

ਤਹਿਖਾਨੇ ਵਾਲਾ ਕਾਰੋਬਾਰੀ

ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸੰਨ ੧੯੯੧-੯੨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੱਥ ਉੱਪਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾੜੇ ਦੇ ਟਲ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਖੁਫੀਆ ਦਸਤੇ ਬਹੁਤ ਸਰਗਰਮ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਡਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਸਿਰਫ ਤਕੜੇ ਬੰਦੇ ਹੀ ਠਾਹਰਾਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਆਮ ਲੋਕ ਟਲਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਖਬਰੀ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਲਭਾਨਵਿੰਡ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਠਾਹਰ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵੈਲੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਾਂ ਸੀ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਉੱਠਣ-ਬੈਠਣ ਸੀ ਮੈਂ ਇਥੇ ਸਿਰਫ ਤੇ ਕੁ ਵਾਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰਾਤ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਕੋਠੀ ਕਾਫੀ ਵੱਡੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੀ ਜੀਅ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਘਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਮਿਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਿਆਦਾਤਰ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਦਾਰ ਜਾਂ ਕੋਈ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਜੀਅ ਹੀ ਉਥੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਹਰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ। ਇਥੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇੱਕ ਖਾਸ ਕਮਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸਨ ਤੇ ਉਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਇਕ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਨੌਕਰ ਹੀ ਸੇਵਾ ਪਾਣੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਬੰਦਾ ਬੜਾ ਤਾਕਤਵਰ ਹੈ ਤੇ ਇਥੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਬਹੁਤ ਦਸ਼ਮਣ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਯਾਰੀ ਦੋਸਤੀ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣਾ ਵੀ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੈ। ਉਥੇ ਸਾਡੇ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਾਲੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਵੀ ਆ ਕੇ ਪਾਰਟੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਬੱਸ ਇਹੋ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਨਾ ਟੱਕਰ ਜਾਵੇ। ਹਰ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਏਸ ਜਗ੍ਹਾ ਬਾਰੇ ਪੁਲਿਸ ਸ਼ੱਢ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ। ਇਥੇ ਤਲਾਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਸੀਂ ਘਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੀ ਜਾਂ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਅੰਦਰ ਆ ਸਕਦੇ ਸੀ।

ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣ ਦੇਣਾ। ਕਮਾਛੇ ਫਰਸ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਥੇ ਲੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਹਿ ਗੱਲ ਕਰੇ ਕਿ ਇਥੇ ਖਾੜਕੂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਧਨਾਢ ਵੈਲੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਓਹਨਾਂ ਤੋਂ ਖਤਰਾ ਹੈ। ਸਮੱਰਾਲਰਾ ਅਤੇ ਵੈਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇਹ ਜਿਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਵੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਬੰਦਿਆਂ ਲਈ ਪੈਸਾ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਓਹਨਾਂ ਲਈ ਅਣਖ, ਇੱਜ਼ਤ, ਬਚਨ ਤੇ ਦੇਸ਼ਤੀ ਜਿਆਦਾ ਵੱਡਾ ਰੁਤਬਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਓਹ ਲੋਕ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਖਰੇ 'ਤੇ ਉੱਚੇ ਕਿਰਦਾਰ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਹ ਲੋਕ ਸਭ ਤੋਂ ਔਖੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ। ਮੇਰਾ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਈ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਥਾਂ ਬਹੁਤ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਛੱਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਖਾਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਪੇਚ ਹਟਾ ਕੇ ਥੱਲੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਉੜੀ ਉੱਤਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਪੌੜੀ ਨਾਲ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਛੱਤ ਤੇ ਕੋਈ 8x੮x੬ ਫੁੱਟ ਦਾ ਇੱਕ ਕੈਬਿਨ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਅਵਾਜਬੰਦ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੱਦੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਏ ਸੀ ਦੀ ਹਵਾ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਟੀ ਵੀ, ਵੀ ਸੀ ਆਰ, ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਫ਼ਰਿਜ਼, ਤਾਸ਼, ਸ਼ਤਰੰਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਖਤਰਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਤਲਾਸ਼ੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਪੌੜੀ ਉੱਪਰ ਖਿੱਚ ਲਉ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਨੱਟ ਕਸ ਦੇਵੋ, ਥੱਲੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ। ਇਥੇ ਤਿੰਨ ਬੰਦੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਲੁਕ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਓਹਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਸਾਡੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸਾਂਝਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ੧੯੯੨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀ ਸੀ ਉਦੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸਿੰਘ ਇਥੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ੧੯੯੬ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਲੂ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਵੈਲੀ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਕਤ ਉਸਨੂੰ ਨਜਾਇਜ਼ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪੈਸਾ ਵਸੂਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਤੇ ਗੁੰਮਸ਼ੁਦਾ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸਾਂਝ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਏਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਵਫਾ ਕਮਾਈ ਹੈ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ

ਪਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੀਜ਼ਾਅ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਪਾਸੇ ਸੰਸਾਰ ਭੱਘਦਾ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੀਜ਼ਾਅ ਏਰਨਾ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਨਕਸ਼ਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਵੀ ਕਰਸਾਨ ਕਰਨੇ ਪਈ। ਏਰਨਾ ਵਿੱਚ ਕਈਆਂ ਨੇ ਸਤੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਕਮਿਓਨ ਲੀਜ਼ਾਅ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਪਾਪਤ ਕੀਤੀ ਪਰ ਆਮ ਲਕਾਈ ਇਹ ਹੀ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਇਰ ਪਲਿਸ਼ ਦੇ ਲੈਣ ਵਾਲੇ 'ਚ ਮਾਰ ਗਏ। ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਗੁਪਤ ਸਮਰਥਕ ਸਨ ਏਰਨਾ ਦੀ ਵੱਡੇ ਕਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਿੱਜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸਦਾ ਏਰਨਾ ਵਧਾਵਾਰਾ ਉਨੇ ਮਾਣ ਰਹੇ ਸਾ ਅਤੇ ਪੰਥ ਏਰਨਾ ਨੂੰ ਸਦਾ ਆਪਣੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੇਗਾ।

ਪੰਥਕ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਲਾਟਾ

ਇਕ ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਾ ਲਾਟਾ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਾ ਚਾਰ ਜਾ ਪੰਜ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਹੈ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ੨੦ ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੜਕ 'ਤੇ ਵਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵਲ ਵੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਪ੍ਰਮਾਣਿਆ ਅਤੇ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਵਾਲਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰਾਜਸੀ ਦਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਜੀਅ ਇਲਾਕੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰੀ ਹੈ, ਟਰੱਕਾਂ ਦਾ ਧੰਦਾ ਤੇ ਅੱਡੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੁਕਾਨਾਂ ਹਨ। ਇਕ ਵੱਡਾ ਢਾਬਾ ਵੀ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਖਾਦਾ ਪੀਂਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਬੱਚੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਗਏ ਹਨ। ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਏਹ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਧਾਰਕ ਹਨ। ਸਦਾ ਗਰੀਬ ਗੁਰਬੇ ਦੀ ਮਦਦ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੰਮਕਾਜਾਂ ਅਤੇ ਲੜ ਲਈ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰੇ-ਦਰਬਾਰੇ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧ ਹਨ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਸਲਤ ਲੜਨ ਵਾਲੀ ਜੰਗਜੂ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਜਿਆਦਾ ਜੀਅ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਲਾਟੇ ਨੂੰ ਸੰਨ ੧੯੮੮ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਈ ਫਿੰਦੇ ਕੇ ਸੀ ਐਫ ਦੇ ਨਾਲ ਏਹਨਾਂ ਕੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਈ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਫਿੰਦਾ ਸ਼ਾਹਬਾਜਪਰ, ਭਾਈ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ, ਕੰਵਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਲਤਾਨਵਿੰਡ ਤੇ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਫੰਜੀ ਦਾ ਏਹਨਾਂ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਏਹ ਦਸਵੰਧ ਵੀ ਕੱਢਦੇ ਸਨ। ਏਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਵੀ ਸਿੰਘ ਵਰਤਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਹਵੇ, ਏਹ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਕਰਵਾ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਫੇਰ ੧੯੮੧ ਵਿੱਚ ਲੁਧਿਆਣਾ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਏਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕਹਿਰ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚੱਲਿਆ ਏਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੋ ਮੁੰਡਿਆਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਤਸੱਦਦ ਹੋਇਆ। ਦ ਜਣਿਆ ਉਨ੍ਹੇ ਕੇਸ ਪਾ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਏਹਨਾਂ ਦੇ

ਕੰਮਕਾਜ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ। ਟਰੈਕਟਰ ਅਤੇ ਦੋ ਗੱਡੀਆਂ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਮਿੱਝੀਆਂ। ਮਕਾਬਲਾ ਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਓਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦਸ ਪੰਦਰਾਂ ਲੱਖ ਰੁਪਈਆ ਲੈ ਲਿਆ। ਓਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਭਰਾ ਜਿਸ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਤਸੱਦਦ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ ਘਰ ਆ ਕੇ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਉਠਿਆ। ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਫੜਣ ਮਗਰੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਵਕਤ ਕਾਫੀ ਲੋਕ ਦੇਖਣ ਆਏ। ਓਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭਰਾ ਓਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਸੀ। ਜੋ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ 'ਤੇ ਸਮੇਤ ਪਰਿਵਾਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਿੰਘਾਂ ਲਈ ਘਿਉ, ਬਦਾਮ, ਪੰਜੀਰੀ ਵਗੈਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦੌਰਾਨ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਸੱਦਦ ਦਾ ਦੌਰ ਚੱਲਿਆ ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ, ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਓਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜੋ ਬਿਰਧ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਹੀ ਬੀਤਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਜਿਨੇ ਵੀ ਸਿੰਘ ਘਰ ਗਏ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਜਿਉਂਦੇ ਵੱਸਦੇ ਹਾਂ' ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਘਰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੋਵੇ ਅਸੀਂ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ੧੨ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸੰਤ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮਾਨ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਮਾਗਮ 'ਤੇ ਉਹ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਸਾਲ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਬੱਸ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਮਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਧਿਰ ਜਾਂ ਸੰਤ ਜੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ - ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ, ਗੱਡੀ ਦੀ, ਲੰਗਰ ਦੀ ਅਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸੰਤ ਜੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ, ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਗਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਲਾਣਾ ਆਪਣੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਜਰੂਰ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਕੈਨੇਡਾ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖਾਸਾ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਤੇ ਮਾਨ ਦਲ ੨੦੦੬ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪੱਤਰ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਛੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੈ।

ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਮਜਦੂਰ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਸਦਾ
 ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਸਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਮਾਨ
 ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਹਰ ਚੋਣ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਖੜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ
 ਹਾਰ ਹੋਣੀ ਹੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਸਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ
 ਏਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਮਝਾਓ ਕਿ ਉਥੇ ਹੀ
 ਲੜੋ ਜਿਥੇ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਕੜ ਹੋਵੇ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਹਾਰਨ ਲਈ ਲੜੀ ਜਾਣਾ ਏਹ
 ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਚੱਲੀ ਤਾਂ ਏਹਨਾਂ ਕੋਲ
 ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਨਕਸਲੀ ਬਾਬਾ ਤਾਂ ਕਈ ਸਾਲ ਏਹਨਾਂ ਕੋਲ
 ਹੀ ਰਿਹਾ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਮਰਚਾ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਲਾਏ ਨੇ
 ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਤੇ ਮੇਲ੍ਹਾ ਵੀ ਕੱਟੀਆਂ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਰਾ ਦੇ
 ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇਹ ਲਾਟਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਸੇਵਕ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ
 ਅੱਜ ਤੱਕ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਹੁਣ ਵੀ ਛੇ ਜੂਨ ਨੂੰ
 ਇਹ ਚੌਕ ਮਹਿਤੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਲਗਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਬਤ ਉਸ ਸਿੰਘ ਨੇ
 ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਬਾਬਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਕਈ ਮਤਭੇਦ ਹਨ ਪਰ ਉਹ
 ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਮਖੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਦਾ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹਾਂ। ਜੂਨ
 ੮੪ ਵੇਲੇ ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾ
 ਸਕਦਾ ਸੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ। ੬ ਜੂਨ ਨੂੰ ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਵਿਖੇ ਵੀ
 ਹਾਜ਼ਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਲਗਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਏਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ
 ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਸਿਦਕ ਬੜਾ ਤਕੜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੜੇ ਸਬਰ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਹਾਲੇ
 ਵੀ ਜੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਖਬਰ ਜਾ ਸੂਹ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੇ
 ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਵੀਰ ਜਿੰਦੇ ਸੱਖ ਦੀ ਬਰਸੀ ਹੋਵੇ,
 ੬ ਜੂਨ ਹੋਵੇ, ੧੨ ਫਰਵਰੀ ਹੋਵੇ, ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਸਬੰਧੀ
 ਮਾਰਚ ਹੋਵੇ, ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਸੱਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ
 ਹਵਾਰਾ ਵੱਲੋਂ ਸੱਦਾ ਹੋਵੇ, ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਸਮਾਗਮ ਹੋਵੇ ਏਹ ਹਰ ਥਾਂ
 ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਜਥਿਆਂ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਹਨ ਪਰ
 ਏਹ ਕਿਸੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਸਹੀ
 ਪਛਾਣ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਹੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਜੇ
 ਆਜਾਦੀ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੋਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣਾ
 ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹਨਗੇ, ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਵਾਰ ਪਿੱਛੇ ਪੱਲੇ ਨਮਸ਼ੀ
 ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਹ ਕੰਮ ਦਿਖਾਵੇ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ
 ਹਨ। ਇਸ ਲਾਏ ਦਾ ਦਿਲ ਬਹੁਤ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਵਲ ਅਤੇ ਭੇਖ

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਰਤਾਨੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸ਼ੰਕੇ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣਾ ਤੇ ਪੱਥ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੈਸਾ ਖਰਚ ਕੇ, ਹੋਰਿਆਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਕੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਕਸਿਸ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੇ ਜਾਣ ਨਾ ਤੇ ਜਦ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ ਤਾਂ ਮਾਯੂਸ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਵਸ ਸਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੱਲਿਆ ਤਾਂ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਡਾ ਨਾਭ ਆਪਣੇ ਸਭ ਨਾਲ ਚਿੰਤਾ ਜਦੋਂ ਦਮਦਮੀ ਨਕਸ਼ਾਲ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਈ ਤੇ ਅਕਸਰੋਂ ਦਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਸਾਡਾ ਤੁਝ ਵਿਛੋੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਏਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਵਜ਼ਾਰਾ ਸਾਡਾ ਨਾਮ ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਮਾੜਾ ਪਰ ਆਪਾਂ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅਖੀਰ ਤੱਕ ੨੦੦੨ ਵਿਚ ਸਭ ਵਫ਼ਾ ਜਾਣ ਤਕ ਉਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਰਾਜੇਆਣਾ ਦੀ ਵਾਨੀ - ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਵਧ ਚੁੱਕਾ ਕੇ ਨਾਮਲ ਸੀ ਜਦੋਂ ਬੇਅਦਬੀ ਵਾਲਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਏਹਨਾਂ ਜਿੰਮਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ ਹਈ ਸੀ। ਵਰਤਾਨੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਏਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਏ ਸਮਾਗਮ ਖਾਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਵਾਪਸ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੰਘਰਸ਼ ਖਾਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਆਏ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਪਰ ਉਹ ਫੇਰ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਏਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਜਦੋਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਕਰਕੇ ਦੁੱਖ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਉਥੇ ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲੀ ਤਾਂ ਸੀ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਏਹ ਬਰਗਾੜੀ ਮਰਚ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਕਲ ਆਏ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਪਰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜੱਸ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਸਭ ਨਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਬੰਦ ਅੱਗੇ ਲੱਗੇ ਹਨ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਕਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਸਾਰੀ ਵਾਰਤਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਜਹੇ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਹਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਸਹਾਨਾ ਨੇ ਸਦਾ ਹੀ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਾ ਹੀ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹੇ ਹਨ ਪੰਥ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਰਹੇ ਹਨ ਇਹ ਕਿਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਮੀਅ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁਝ ਕਰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਥ ਦਾ ਦਰਦ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਰਾਦਾ, ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦਣ ਹੈ ਤੇ ਰਹੇਗੀ।

ਬਜ਼ੁਰਗ ਹਿੰਦੂ ਜੋੜਾ

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸਰ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਦਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਦੋ ਕਮਰਿਆਂ ਵਾਲਾ ਘਰ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਸਤਲੁਜ ਯਮਨਾ ਨਹਿਰ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇੰਜਨੀਅਰ ਦੇ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਇਸ ਠਾਹਰ ਬਾਰ ਸਾਇਦ ਹੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹਵ। ਇਹ ਥਾਂ ਉਹਨੇ ਮਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਵਿਖਾਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਰਾਤ ਇਥੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਇਥੇ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਵੀ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਉਥੇ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹਟੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਵੀ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਮਤਾਬਿਕ ਉਹ ਥਾਂ ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਸੀ।

ਉਹਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ੨ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜੋੜੇ ਕੋਲ ਬੇਜ਼ਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਹ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਲਗਾਓ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਹਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੱਚਮਚ ਪੁੱਤਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਈ ਦਿਨ ਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਦੱਸੀ ਹੋਈ ਕੰਮ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਉਹਦਾ ਪਤਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹਰ ਵਧ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨਾਂ ਦਾ ਕਈ ਬੰਦਾ ਵੀ ਉਥੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸਾ ਦੇਣ ਲਈ ਅਤੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜੁਆਬ ਵਜੋਂ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਹੋਣ ਬਾਹਰਲੇ ਮਲਕ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਦੀ ਅਸਲੀ ਪਛਾਣ ਦੱਸ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਦਰਦਨਾਕ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾਸ਼ਕਤ ਵਾਲੀ ਸਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਜਦੋਂ ਹੀ ਫਟ ਫੁਟ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਚੱਪ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੁਝ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵੇਖਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ।

ਠਾਹਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਂਝਾ ਨੁਕਤਾ

ਨੁਕਤਾ ਦੇਸ਼ਵਰ ਸੰਤੋਖ ਸਪੁਰਦਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਐਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਹਰ ਸਰਦਾਰ ਹੈ ਸਗੋਂ ਹਰ ਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮਲਮ ਅਤੇ ਰੂਪੋਸ਼ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸਿੱਖ ਅਸਰਾਂ ਅਤੇ ਪਾਲਣਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਹਰ ਨਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਦੇਵਦਾਸ ਨੇ ਉਦਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਕਈ ਪਾਸਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਭਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਭਗੋੜਾ ਹੋਣਾ ਹੈ — ਜੋ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਜਲਾਲਤ ਤੇ ਬਿਨਾ ਹਰ ਕਿਸੇ ਸੱਭਿਅਕ ਨਾਤੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਜਲਾਲਤ, ਤਬੱਦਲ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਭਰੋਂ ਤਾਕਤ ਬਹੁਤ ਨਕ ਸਦਾ ਲਈ ਭਗੋੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਨ ਤੇ ਐਸੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਨਾ ਹੋਰਨਾ ਨੇ ਚੁੱਟਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਉਸ ਤੇ ਤੁਰਨ ਦੇ ਹੋਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਠਾਹਰ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੇਘਰ ਅਤੇ ਬੇਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਦਰਦ ਕਹਾਣੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਵਾਪਰੀ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਬਚਣ ਲਈ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕਈ ਡਾਕੂਆਂ ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਪਹੁੰਚ ਵਾਲੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਥਾਂ ਥਾਂ ਧੜੇ ਖਾਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪਿਛਾਂ ਘਰ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਜਿਹੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਦੀ ਸਿੰਘ ਜਿੰਘਣੀਆਂ, ਬੱਚ ਬਜਰਗ ਹਟਾਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਠਾਹਰ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਕੇ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲੇ। ਏਹਨਾ ਅਣਗਿਣਤ ਸਿੰਘ, ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵੀ ਕੋਈ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਖਲੇ ਤੇ ਫਿਰ ਘਰੇ ਬੇਘਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਘਰ ਸਦਾ ਲਈ ਬਦ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਏਹਨਾ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਈਨ ਨਾ ਮੰਨੀ।

ਪਾਠ ਚੌਥਾ
ਟੁੱਟਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਚਮਕ

ਕੇਸਰੀ ਦਸਤਾਰ ਵਾਲਾ ਗੱਭਰੂ

ਮਰੀ ਜਲੰਧਰ ਵਾਲੀ ਪੇਸ਼ੀ ਦੀ ਗਾਰਦ ਦੇ ਇਕ ਹੌਲਦਾਰ ਵਲ ਸੁਟਾਈ ਡਿੱਬੀ ਤੀ ਮੰਨੂੰ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਤੱਖਲਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਬਿਨਾ ਸੁਣਾਈ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇ।

ਸਿੱਖ ਸੰਪਰਕ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਇਕ ਸਿਰਜੇ ਹਨ ਜੋ ਹਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਵੀ ਟਾਵੇ ਟਾਵੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਵਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਮਕ ਵਹਿਣ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਸ ਗੱਧਲੇ ਮੜ ਉਤੇ ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਭਰਪੂਰ ਦਰਿਆ ਵਾਂਗ ਵਗਦਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਸਾਡੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਜਿੰਮਵਾਰੀ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੌਲਦਾਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਪੂਰਥਲੇ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬਦਨਾਮ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨਾਲ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਨ ੧੯੬੦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਹੈ, ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਇਨਾਮ ਦੀ ਹੱਤ ਵਿਚ ਹਰ ਦਿਨ ਨਵੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਟੱਪ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਅਸਲੀ ਸਿੰਘ ਅਝਿੱਕੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਗਰੀਬ ਮਾਸੂਮ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਖਾਤਾ ਪੂਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਵੀ ਇਨਾਮ ਦੇ ਲਾਲਚੀ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ।

ਉਹ ਹੌਲਦਾਰ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਲਾ ਸੰਘਿਆ ਤਾਂ ਬੜਾ ਅੱਗੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅੱਡੇ ਉਤੇ ਕੁਝ ਸਵਾਰੀਆਂ ਬੱਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ, “ਅਸੀਂ ਜੀਪ ਵਿਚ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸਣੇ ੬ ਜਣੇ ਸਵਾਰ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਚਾਲ ਵਿਚ ਸੜਕ 'ਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਕੁਝ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਕੇ ਸਾਹਬ ਨੇ ਗੱਡੀ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਜੋ ਪਿਛੇ ਬੈਠੇ ਸਾਂ ਸਾਨੂੰ ਓਹਨਾ ਸਵਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਕੇਸਰੀ ਪੱਗ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਬਲਾ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਓਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੇਸਰੀ ਰੰਗ ਆਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਕੜੀਆਂ ਆਮ ਹੀ ਇਹ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਚੁੰਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ

ਜਦੋਂ ਤਾਂ ਅੱਜ ਉਸ ਵੀਹ ਕੁ ਸਾਲ ਦੇ ਮੰਡੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਕੋਈ ੬ ਫੁਟ ਲਮਾ ਇਕੱਠੇ ਸਰੋਰ ਦਾ ਜਵਾਨ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਪੈਂਟ ਕਮੀਜ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਲਈ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਮਾਰੀ ਹਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਇੰਡੀਆ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਰੰਗ ਅਣਸਖਾਵਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਡਰ, ਨਵਰਤ ਅਤੇ ਚਿੜ੍ਹ ਵਰਗਾ ਕਈ ਕੁਝ ਇਹ ਰੰਗ ਨਾਲ ਜਤਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਭੈੜ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਕਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਚਕ ਲੈਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਸਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਅੰਗੇ ਕਿਹਾ, 'ਅਸੀਂ ਉਹ ਮੰਡੇ ਨੂੰ ਲੈ ਆਏ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਕਾਹਿਮ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਜਵਾਨ ਮੰਡੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਬੜੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਤਰ ਪਿਆ। ਸਾਇਦ ਉਹ ਮਾਸੂਮ ਅਤੇ ਅਣਜਾਣ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ 'ਤੇ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਤਕ ਆ ਕੇ ਉਹਦੇ ਵਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਬੜੇ ਅਜੀਬ ਸੀ। ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਹਦੇ ਝਾਕਣ ਤੋਂ ਕਣਤਾਅ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਕਿਉਂ ਦਾ ਏ ਤੂੰ। ਉਹਨੇ ਬੜੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਇਥੋਂ ਦਾ ਹੀ ਹਾਂ। ਸਾਹਿਬ ਉਹਨੂੰ ਉਹਦੀ ਪੱਤ ਵੱਲ ਝਾਕ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ "ਤੂੰ ਬੜਾ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਬਣਦੈ"। ਉਹਨੇ ਬੜੇ ਧੀਰਜ ਭਾਅ ਨਾਲ ਕਿਹਾ "ਉਹ ਤਾਂ ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਸਨ ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਭੜਕ ਪਿਆ ਤੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਦਾ ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਕੱਢੀਆਂ। ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਇਕ ਵਾਰ ਝਿਜਕ ਗਿਆ। ਉਹਦਾ ਰੰਗ ਬੜਾ ਗਰਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਦਬਾਰਾ ਫੇਰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਤਾਂ ਮੰਡੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਰੰਗ ਪਨਾ ਵਿਚ ਨਾਲ ਸੁਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਮੋੜ ਕੇ ਮੁਹਰ ਪੂਰੇ ਜੋਰ ਨਾਲ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਮਤਹਿਤ ਸਾਂ। ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਨ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਈ 'ਤੇ ਆ ਗਏ ਪੁਲਿਸ ਵਿਚ ਸਦਾ ਹੀ ਇਹ ਕੌਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੇ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਲਈ ਸਭ ਕਾਨੂੰਨ ਛਿੱਕੇ ਟੰਗ ਦੇਣੇ ਅਸੀਂ ਉਹ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਿਆ ਉਹਦਾ ਲੱਤਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਬੱਟ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਓਥੇ ਹੀ ਰੱਖ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜੀਪ ਵਿਚ ਪਿਛੇ ਸੁੱਟ ਲਿਆ। ਅਗਲੇ ਨਾਕੇ ਤੱਕ ਜਾ ਕੇ ਸਾਡੀ ਜੀਪ ਵਾਪਸ ਥਾਣੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਈ। ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਜੀਪ ਵਿਚ ਚੁਪ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਡਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਥਾਣੇ ਲਿਆ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਲਿਆ ਅਸੀਂ ਕਈ ਜਣਿਆਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਉਹਦੀ ਕਾਫੀ ਕੁਟਮਾਰ ਹੀਤੀ। ਉਹ ਚੁਪ ਹੀ ਰਿਹਾ, ਨਾ ਉਹਨੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਨਾ ਹੀ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬੇਬੰਢ ਰਿਹਾ ਡਰ ਜਾਂ ਪੀੜ ਦੇ ਹਾਵ ਭਾਵ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਆਏ ਹੀ ਨਾ। ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ

ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਕੁਝ ਨਾ ਬਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਨਾਲ ਜਿੰਤਾ ਹੋ ਗਿਆ
ਮੈਨੂੰ ਮੰਡੇ ਦਾ ਸਭਾਅ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਾਡੇ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ
ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਸ
ਮੰਡੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ।

‘ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਥਾਣਿਆਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ
ਕਿ ਕਿਸ ਥਾਣੇ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਝੂਠ ਜਾਂ ਸੱਚ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਣਾਏ ਸਾਡੇ ਬਾਣ ਅਧੀਨ, ਹੁਣ
ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਮਨ
ਵਿਚ ਆਈ ਕਿ ਉਹਦੇ ਪਿਛਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦਸ ਦਈਏ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ
ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਨੇਹਾ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇ ਕੀ ਪਤਾ ਉਹਦੀ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ
ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਲਟਾ ਸਾਡੀ ਜਾਨ ‘ਤੇ ਬਣ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸੋਚ ਸੋਚਕੇ ਅਖੀਰ ਮੈਂ
ਇਹ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹ ਮੰਡੇ ਕੋਲ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿਚ ਗਿਆ ਉਹ ਕੰਧ ਨਾਲ ਢੇਅ
ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਮੈਂ
ਉਹਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਕਿਵੇਂ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਉਹ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸਣੀ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ
ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਮਆਫੀ ਮੰਗ ਲੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕਦਮ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਿਸ
ਗੱਲ ਦੀ ਮਆਫੀ ਮੰਗਾ? ਉਹਦਾ ਵਜ਼ੀਰਾ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਏਨੇ
ਚਿਰ ਨੂੰ ਕਈ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਭਾਜਤ
ਜਿਹੀ ਪੈ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਹਰ ਵਾਰ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿਚ
ਪੈਂਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੰਡੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਵਿਚਾਲੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ।

“ਵੱਡੇ ਸਾਹਬ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਕੋਲ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੁੰਡਾ
ਬੇਸਮਝ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈ। ਕਟਾਖਾ ਕਰਕੇ ਛੱਡ ਦੇਈਏ। ਸਾਹਬ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕੁਝ ਵੀ
ਨਾ ਕਿਹਾ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਤੰਖਲਾ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਭਾਣਾ ਵਰਤੂਰਾ”

“ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿਛ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਮਨਸ਼ੀ ਨੇ ਬਲਾਇਆ ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਅਦਾਲਤ
ਜਾਣ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਲੱਗੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ
ਬਦਲਣ ਲਈ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਗਦਾਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਥਾਣੇ ਦੀ
ਹਾਜ਼ਰੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਹੌਲਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਲੇ ਸਿਰ
ਛੁੱਟੀ ਕਦੇ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੁੰਦੀ ਏ ਪਰ ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਤੰਖਲਾ
ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਹ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਉਥੇ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਨੌਕਰੀ
ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਚਲਾ ਹੀ ਗਿਆ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ
ਇਹ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦਾ ਬੁਰਾ ਖਿਆਲ ਹੀ ਹਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਾ ਹੀ ਹੋਵੇ”।

“ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੇਂ ਸਵੇਰੇ ਅਖਬਾਰ ਪੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਬਾਣੇ ਅਧੀਨ ਪੈਂਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਕੇ 'ਤੇ ਇਕ ਖਾੜਕੂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖਬਰ ਛਪੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰੀਆ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ”।

ਹੋਲਦਾਰ ਨੇ ਅਖੀਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ “ਮੈਨੂੰ ਇਹੋ ਗੱਲ ਵੱਢਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਬੜੀ ਵਾਰ ਤੰਗ ਕਰਦੀ ਏ ਕਿ ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਡਰ ਭੈਅ ਦੀ ਥਾਂ ਚਮਕ ਜਿਹੀ ਕਿਉਂ ਸੀ? ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਮਾਰ ਜਾਣ ਦਾ ਕਿਉਂ ਡਰ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਿਰਕੈ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਮੇਰੀ ਰੂਹ 'ਤੇ ਬੋਝ ਪਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਿਰਦਾਰ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬੇਕਸੂਰ ਨੂੰ ਬਚਾਅ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕਈ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਕੌਣ ਸੀ ਪਰ ਆਪਣੀ ਬਦਲੀ ਪਲਿਸ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਕਰਵਾ ਲਈ ਓਦਾਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਥੇ ਹੀ ਹਾਂ”।

੬੦੪

ਕੇਸਰੀ ਦਸਤਾਰ ਵਾਲਾ ਬਜ਼ੁਰਗ

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਠਾਹਰ ਉਤੇ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਹੋਰਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਵਾਂਗ ੩ ਜੂਨ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਘਿਰ ਗਏ ਸਨ ਉਹ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘਣੀ ਦਵੇਂ ਹੀ ਬਚ ਗਏ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਫੌਜ ਨੇ ਸਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹੱਥਗਲੇ ਸੌਟੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਜੁਆਨ ਮੌਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਹਰ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਬਹਾ ਕੇ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ। ਫੌਜ ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਸਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਨਾਲ ਇੰਝ ਖੇਡਦੀ ਰਹੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਖਿਡੌਣੇ ਹੋਣ। ਲੋਕ ਥਾਂ ਥਾਂ ਸਹਿਮੇ ਅਤੇ ਜਖਮੀ ਹਏ ਪਏ ਸਨ ਪਰ ਕਈ ਹਿਲ ਜਾਂ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ ਕਿਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦੇਣ। ਏਹ ਦਵੇਂ ਜੀਅ ਇਕ ਖੁੰਜੇ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਬੈਠੇ ਸਨ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੋਲੇ ਦੇ ਸ਼ਰੇ ਵੱਜੇ ਸਨ ਪਰ ਬਚ ਗਏ।

ਫੌਜੀਆਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਸਭ ਨੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਟਕੜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੋਲੀ ਹੋਲੀ ਉਹ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਥੇ ਏਹ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਕੇਸਰੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਚਲਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ ਫੌਜੀਆਂ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਲਲਕਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਏਹਨਾਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਫੌਜੀ ਦੀ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਾਲੀ ਫੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲਈ ਅਤੇ ਲਲਕਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਚਲਾ ਗੱਲੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਸਾਰੇ ਫੌਜੀ ਭਚਲਾ ਗਏ ਪਰ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦੂਜੇ ਫੌਜੀ ਨੇ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਲਲਕਾਰੇ ਨਾਲ ਦੂਹਰਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫੌਜੀਆਂ ਉਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ

ਪਾਸੇ ਫੌਜੀਆ ਵਿਚ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬੇਯਕੀਨੀ ਹੋ ਗਈ . ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਹਿਸਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਅਗਲੇ ਡੇਢ ਦੋ ਘੰਟੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਐਨੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਅਫਸਰ ਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਅਉਣ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਮਾਹੌਲ ਬਦਲ ਗਿਆ । ਲਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ । ਉਸ ਬਜਰਗ ਦੇ ਲਲਕਾਰ ਕੇ ਜਾਨ ਦੇਣ ਨਾਲ ਕਿੰਨੇ ਲਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚ ਗਈ ।

❦

ਅਣਖੀਲਾ ਬਜ਼ੁਰਗ

ਇਹ ਘਟਨਾ ਜੋ ਮੈਂ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਹਾਂ ਇਹ ਮਹਿਤਾ ਚੰਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰਤਾ ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਮੀਆਂਵੰਡ (ਕੇ.ਸੀ.ਐਫ) ਨੇ ਸੁਣਾਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲ ਵੇਰਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਉਸ ਦਿਨ ਉਥੇ ਕੰਵਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨਵੰਡ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਹੋਰ ਸਿੰਘ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ, ਬੀ ਐਸ ਐਫ ਅਤੇ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਵਾਲੇ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਪੁਛਗਿਛ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਖਾਲੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਮਖਬਰ ਜਾਂ ਗਦਾਰ ਬੰਦੇ ਵੀ ਵਰਦੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕਿਸੇ ਕਾਲੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਹਨਰੇ ਹੀ ਘੇਰਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਖਾੜਕੂ ਛਪੇ ਹਨ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਣ। ਸਭ ਬੁਢੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਜਾਣਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਮਾ ਹੋਏ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਜੀਪਾਂ ਕੋਲ ਕੁਰਸੀਆਂ ਡਾਹ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਅਫਸਰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਅਤੇ ਗੈਰ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕਹਿਰੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੱਲੇ ਕੱਲੇ ਕਰਕੇ ਪਛਾਣ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਚੈਕੀਦਾਰ ਅਤੇ ਪੰਚਾਇਤ ਵਾਲੇ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਬਦਨਾਮ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬੀ ਐਸ ਐਫ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਮਾੜੇ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਸਹਿਮੇ ਅਤੇ ਅੰਖੇ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਏਨੇ ਚਿਰ ਨੂੰ ਬੀ ਐਸ ਐਫ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅਫਸਰ ਉਠ ਕੇ ਗਹੂਰ ਭਰੇ

ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਤੁਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋ ਅਤੇ ਅਤਿਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਸ਼ਮਣ ਅਤੇ ਗਦਾਰ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਾ ਲਾਓ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾਓ, ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦਿਆਂਗੇ। ਉਹ ਬੋਲਦਾ ਰਿਹਾ ਲੋਕ ਸਿਰ ਸਟ ਕੇ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਗਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ”। ਕਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ, ਉਹ ਅਫਸਰ ਫਿਰ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ‘ਤੇ ਗੱਲ ਲੈ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਕ ੭੦-੮੦ ਸਾਲ ਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ “ਹਣ ਬਸ ਕਰ, ਬਹੁਤ ਹ ਗਈ ਧੀਆ ਭੈਣਾ ਸਭ ਦੀਆਂ ਸਾਝੀਆਂ ਹੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ” ਏਨਾ ਸੁਣ ਕੇ ਬੀ ਐਸ ਐਫ ਵਾਲਿਆਂ ਉਹਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਧੂਹ ਲਿਆ। ਉਹਦੀ ਦਸਤਾਰ ਲਾਹ ਕੇ ਸੱਟ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਟੁੱਛੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹ ਹੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਅਫਸਰ ਨੇ ਬੰਦੂਕ ਫੜ ਕੇ ਹਵਾਈ ਗੱਲੀ ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਇਸ ਬੁਢੇ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟੋ। ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਰੋਮ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਗੋਂ ਲਲਕਾਰੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਏਦਾਂ ਕਰਦੇ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਬੰਨ ਕੇ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਸਟ ਕੇ ਲੈ ਗਏ, ਸਵੇਰੇ ੧੦ ਵਜੇ ਤੱਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵਰਦੀਧਾਰੀ ਟੋਲੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੋਹਤਬਰ ਬੰਦੇ ਥਾਣੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਬੀ ਐਸ ਐਫ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ ਉਹ ਹੀ ਲੈ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਤਾ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਬੀ ਐਸ ਐਫ ਦੇ ਕੈਂਪ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਵੀ ਕਈ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਜੁਆਬ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਾ ਕਈ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਿਆ।

ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਊ ਅਤੇ ਸਭ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਬੋਲਿਆ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਘੋਰ ਸਹਿਮ ਦੇ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਅਣਖ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਵਿਖਾਈ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਉਹਨੂੰ ਉਵੇਂ ਹੀ ਜਿਉਂ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਜਾਪਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਵਾਕਿਆਤ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਮ ਜਾਪਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਨਿਸਚੇ ਅਤੇ ਅਣਖ ਦਾ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੱਕ ਮੁਜਾਹਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਵਾਂ ਨਦੀ ਕੰਢੇ ਦਾ ਜਾਂਬਾਜ਼

ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਨ ੨੦੦੯ ਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਰੱਖਤ ਤਫਤੀਸ਼ੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੁਛ ਗਿਛ ਦੀ ਮਹਲਤ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਇਨਸਾਫ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਨੇ ਓਹਨਾ ਦੀ ਆਸ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੀ ਮੋਹਲਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੜ ਕੇ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਓਹਨਾਂ ਉਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਖਵਾਲੀ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਬੜਾ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਬ ਇੰਸਪੈਟਰ ਸੀ ਜੋ ਕਾਫੀ ਚਤਰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਜਾਨਾਂ ਲਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ੨੦ ਸਾਲ ਪਿਛੇ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਹੱਥ ਕਰਕੇ ਦੱਸਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਥੇ ਇਕ ਪਿੱਪਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਹੁਣ ਪੱਟ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਬੜਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿੱਪਲ ਸੀ ਜਿਸ ਵੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਲਿਆਈਦਾ ਸੀ ਪਹਿਲਾਂ ਏਥੇ ਹੀ ਟੰਗੀਦਾ ਸੀ ਕੁਝ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ, ਕੁਝ ਨੂੰ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਕਈ ਵਾਰ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਕਈ ਕਈ ਬੰਦੇ ਲਟਕਦੇ ਹੋਏ ਜਿਹੜੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਠ ਟੰਗੀਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਜਾਈਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਤੜਫ ਤੜਫ ਕੇ ਮਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਰੀਰ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਲਾਹ ਕੇ ਲਾਸ਼ ਖਪਾ ਦਿੰਦੇ ਸਾਂ ਕਈ ਕਈ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਤੜਫਦੇ ਚੀਕਦੇ ਹੋਣਾ ਓਦੋਂ ਇਥੇ ਬੜਾ ਅਜਬ ਨਜ਼ਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਦੋਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ (ਭਾਵ ਤਸ਼ੱਦਦ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਖੇਲ) ਕਰਨਾ ਬਰਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਸਭ ਕੁਝ ਇਕ ਜੰਗ ਲੜਣ ਵਾਂਗ ਕਰਦੇ ਸਾਂ ਓਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੀ ਆਈ ਏ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਓਹੀ ਬੰਦੇ ਟਿਕਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜਿਆਂ ਅੰਦਰ ਸਭ ਕੁਝ ਮਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵਾਂਗ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਿਨ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਡਰ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਤਰਸ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਫਿਟਕਾਰ ਵੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਿੰਮਤ ਵਿਚ ਖਿੰਡ ਗਿਆ ਕਹਿੰਦਾ, "ਅਸੀਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਲੋਕ ਸਾਂ ਪਰ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਅੰਦਰੋਂ ਖੜਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਸਾਡਾ ਨਾਲ ਵੀ ਜਲਮ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਵੀ ਜਲਮ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਇਕ ਘਟਨਾ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦੱਸ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਹਿੰਦਾ ਜਿਹੜੇ ਸੁਆਸ਼ ਪਿੰਡ ਨੇੜੇ ਤੁਸੀਂ ਫੜ ਗਏ ਨਾ, ਇਥੇ ਸਵਾਂ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਕ ਦਰਦਨਾਕ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਹਨੂੰ ਭੁੱਲਦੀ ਨਹੀਂ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਵੀ ਟੁੰਬਦੀ ਹੈ।

ਉਹਨੇ ਗੱਲ ਤੁਰੀ, ਜਿਹੜੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵੀ ਬਦਲੇ ਵਜੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ, ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਠਾਹਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੋਂ ਚਾਰ ਬੰਦੇ ਅਸੀਂ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨੀ ਥਾਣੇ ਲਿਆਂਦੇ ਅਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਰੱਖੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਈ ਬਹੁਤਾ ਚੀਰਫਾੜ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪਤਾ ਹੀ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਕਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਯਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਸੀ। ਉਹਨੀ ਦਿਨੀਂ ਇਥੇ ਰਹਿਣਾ ਨਰਕ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਜਲਾਲਤ ਸਹਿਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਤਸੱਦਦ ਸਹਿਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।"

"ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਆਸ਼ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਸਵਾਂ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਲੈ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ੫੦ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਬਜ਼ਰਗ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਸਿੰਘਾ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਬਲਦਾ ਸੀ। ਦੂਜਾ ੩੫ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪੱਕੀ ਠਾਹਰ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਦਾ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਤੀਜਾ ੧੫-੧੬ ਸਾਲ ਦਾ ਅਲੂਆਂ ਮੁੰਡਾ ਸੀ ਜੋ ਚੰਗੇ ਖਾਦੇ ਪੀਂਦੇ ਘਰ ਦਾ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਕਈ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਚੱਕਰ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਚੌਥਾ ੨੪-੨੫ ਸਾਲ ਦਾ ਜਵਾਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਫਰਤੀਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਡਾਢਾ ਦਲੇਰ ਬੰਦਾ ਸੀ, ਉਹਦਾ ਇਕ ਦੋਸਤ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਹ ਜੁਆਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਵੀ ਇਥੇ ਰਿਹਾ ਪੂਰੀ ਜੁਰਅਤ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਥੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਹਣੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਅਵਸਰ ਅਤੇ ਮਲਾਜਮ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਹਰ ਗੱਲ ਦਾ ਪੁੱਠਾ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਅਸੀਂ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਰੱਖਦੇ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਕੁੱਟਮਾਰ ਵੀ ਇਸੇ ਲਈ ਜਿਆਦਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਨਹੀਂ ਹਟਦਾ ਸੀ। ਸਾਇਦ ਉਹ ਛੇਤੀ ਮੌਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਪੱਠਾ ਵੀ ਟੰਗ ਲਿਆ ਸੀ।

ਪਰ ਐਸ ਐਸ ਪੀ ਨਵਾ ਆਈ ਪੀ ਐਸ ਸੀ ਓਹਨ ਲਹਾ ਲਿਆ ਉਹ ਸਾਰਿਆ
ਨੂੰ ਕੱਠੇ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੰਦਾ ਸੀ। ਏਹ ਚਾਰੇ ਬੰਦੇ ਸਾਡੇ ਕਲ ਕਈ ਦਿਨ ਰਹੇ ਛੋਟਾ
ਮੰਡਾ ਰਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਵਿਚਦੀ ਬਿਮਾਰ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਜਰਗ
ਚੁਪ ਚਾਪ ਏਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਆਮ ਜਿੰਦਗੀ ਬੀਤ ਰਹੀ ਹਵੇਂ ਤੀਜਾ ਬੰਦਾ ਉਦਾਸੀ
ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹਰ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹਵੇਂ ਜ ਕੁਝ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ
ਸੀ ਉਹ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਹਰ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਂ। ਉਹਨੇ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਵੀ
ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਚੌਥਾ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਨੂੰ ਗਾਹਲਾ ਕਢਦਾ ਅਤੇ ਕੁੱਟ ਖਾਦਾ ਰਿਹਾ ਇਹਦੇ
ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਏ। ਆਖਰ ਪਹ ਦੀ ਉਹ ਠੰਡੀ ਗਤ ਆ ਗਈ ਜਦ
ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹਕਮ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਵਾਂ ਨਦੀ 'ਤੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ
ਬਣਾ ਦਿਓ। ਏਥੇ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਦਾ
ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਦਨਾਮ ਥਾਣੇਦਾਰ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਾ
ਦਿੱਤੀ। ਉਹਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਖਾੜਕੂਆਂ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਉਹ
ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਫਰਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੀ ਹੈਕੜ ਵਿੱਚ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ
ਸੀ।

“ਓਦੋਂ ਤਫ਼ਤੀਸੀ ਥਾਣੇ ਦੇ ਮੁਲਾਜਮਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ
ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀਆਂ ਗਰਾਰੀਆਂ ਸਾਂ ਮਸ਼ੀਨ ਦਿਨ ਰਾਤ ਚਲੀ ਜਾਦੀ ਸੀ ਤੇ
ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਆਪ ਮਹਾਰੇ ਘੁੰਮ ਘੁੰਮ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ
ਅਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਕੁਝ ਸੁਣੀਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੁਝ
ਵੇਖੀਂਦਾ ਸੀ। ਓਹਨਾ ਦਿਨਾ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸੋਚਣ ਵਿੱਚ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।
ਓਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਜੁਲਮ ਵੀ ਬੜੇ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਕਰ ਲਈਂਦਾ ਸੀ
ਜਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਲਓ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜੁਲਮ ਅਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦੇ ਮਾਹਰ ਹੋ ਨਿਬੜੇ ਸੀ।”

ਸਬ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਹਰ ਦੱਸਿਆ, “ਓਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦੁਪਹਿਰੇ ਆਖ
ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਥਾਣੇ ਛੱਡ ਆਉਣਾ ਏ ਅੱਗੋਂ
ਤੁਹਾਡੇ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਉਹ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਓਤਸ਼ਾਹ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ
ਅਤੇ ਕਾਹਲੇ ਪੈ ਗਏ ਛੋਟੇ ਮੂੰਡੇ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਘੱਟ ਬੋਲਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ
ਹੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਛੋਟਾ ਮੂੰਡਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭੈਣਾਂ
ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿੰਨਾ ਖੁਸ਼ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨ
ਹੋਣਗੀਆਂ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇਗਾ। ਅਧਖੜ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਪਸ਼ੂਆ ਅਤੇ
ਖੇਤੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਪਾਠ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਅਰਦਾਸ
ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਗੰਭੀਰ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ

ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਮੂੰਹਜੇਰ ਜਵਾਨ ਆਪਣੇ ਜਲਾਲ ਵਿਚ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਜੰਗ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਥਾਣੇਦਾਰ ਕੋਲ ਦੀ ਲੱਘਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਗਰਜਿਆ "ਆਪਣੇ ਜਵਾਈ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਲਓ ਚਲੋ ਚੰਗੀ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਤਾਂ ਪੱਕੇ ਰਹੋ"। ਉਹਨੇ ਫੇਰ ਵੱਗਾਰਿਆ "ਅੱਜ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਮੁੱਕ ਜਾਣੀ ਏ ਇਕ ਵਾਰ ਹੱਥ ਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹੋ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮੇਰੀਆ ਬਾਹਾ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਜਰ ਏ"।

ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਇਹਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਾਲਾ ਟੀਕਾ ਲਾ ਕੇ ਕੁਝ ਦਿੱਲਾ ਕਰੋ। ਕਿਤੇ ਲਾਵਾ ਵੇਲੇ ਵਿਚੋਂ ਈ ਨਾ ਭੱਜ ਜਾਏ"।

ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਦੂਜਿਆਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਧਖੜ ਉਮਰ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਲੜ ਪਿਆ ਕਿ "ਕਿਉਂ ਮਾੜਾ ਬਲਦੇ, ਮਾੜਾ ਸ਼ਰਾਨ

ਹੁੰਦਾ” ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ “ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਾਵਾਂ ਕਿ ਆਪਾਂ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਹਾਂ ਅਤੇ ਚਾਰ ਪਾਸੇ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਜਲਾਦ ਨੀਝ ਨਾਲ ਤੱਕ ਰਹੇ ਹਨ ਮੈਨੂੰ ਮੌਤ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ”।

ਬਜਰਗ ਚੁੱਪ ਹੀ ਸੀ ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਰੱਬ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਉਲਾਮਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਛੋਟਾ ਮੁੰਡਾ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ “ਮੈਨੂੰ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ ਮੈਂ ਤਾਂ ਹਾਲੇ ਜੀਅ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਅੱਗੇ ’ਤੇ ਹੀ ਪਾਇਆ ਏ। ਮੇਰੇ ਬਿਨਾ ਮੇਰੀ ਮਾਂ, ਮੇਰੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਕੱਤਾ ਮਰ ਜਾਣਗੇ। ਮੈਂ ਕੀ ਲੈਣਾ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਮਰਜ਼ੀ ਮਾਰੋ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਓ”

ਸਬ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ, “ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਓਦੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਤਰਸ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਭੱਲ ਚੱਕਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਾਂ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਮੌਤ ਮਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਈਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਨਰਕ ਹੀ ਭੋਗਿਆ ਹੈ ਕਈ ਵਧੀਆ ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਵਧੀਆ ਜਿੰਦਗੀ ਜੀਅ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ”।

“ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਕਿ ਉਸ ਵਕਤ ਅਸੀਂ ਮਰੇ ਹੋਏ ਸਾਂ ਹੁਣ ਕੁਝ ਜੀਅ ਪਏ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਜਾਣਬੁਝ ਕੇ ਜਾਂ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਬੇਬਸੀ ਜਾਂ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਵਸ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਵੀ ਆਖਰ ਕੀ ਕਰਦਾ? ਪਲਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਹੀ ਸਨ”

ਸਬ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਰੀ, “ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਦਾਪਹਿਰ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਨਾ ਖਾਧਾ, ਸਿਰਫ ਪਾਣੀ ਹੀ ਪੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ’ਤੇ ਖਾਣ ਲਈ ਜੌਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਆਖਰ ਉਹ ਘੜੀ ਆ ਗਈ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੀਂਹ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਤ ਠੰਡੀ ਹਵਾ ਹੱਡਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ੫ ੬ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤੁਰ ਪਏ। ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਕਾਬਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਧੰਦ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਰੋਪੜ ਤੋਂ ਨੂਰਪੁਰ ਬੇਦੀ ਰਾਹੀਂ ਸਵਾਂ ਨਦੀ ਤੱਕ ਤਿੰਨ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ, ਬਜਰਗ ਅਤੇ ਅਧਖੜ ਨੂੰ ਇਕ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬਹਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਗੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਨੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਲੂਏ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਮੂੰਹਸੋਰ ਜਵਾਨ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਪੱਥਰ ਬਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ

ਰਾਹ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ”।

“ਜਦੋਂ ਨਰਪੁਰ ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਥਾਣੀ ਮੁੜੀਆਂ ਤਾਂ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਹੌਲ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਇਹ ਰਾਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਹੌਲਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਇਹ ਨੇੜੇ ਦਾ ਰਾਸਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਰਦਨਾਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹਨੇ ਰੋ ਰ ਕੇ ਬਰਾ ਹਾਲ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਵਾਂਗ ਹੋ ਗਿਆ”।

“ਉਹਦੇ ਦਰਦ ਅਤੇ ਹਉਂਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਘਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੋਕ ਸੀ ਪਰ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸੱਤ ਅੱਠ ਪਲਿਸ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਉਹ ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਆਖਰੀ ਮੌਕੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਸਭ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿੰਨੀ ਮਲਦੀ ਹੋ ਸਕੇ ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਬੜੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਆਪਣਿਆਂ ਮੰਜਿਆਂ 'ਤੇ ਜਾ ਪਈਏ”।

“ਉਹ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਵਸੀ ਹੋ ਗਈ, ਨਾ ਉਹਨਾਂ ਕੁਝ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਹਦੇ ਰੋਣ ਦਾ ਅਸਰ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਜਵਾਨ 'ਤੇ ਵੀ ਹੋਇਆ ਉਹਨੇ ਬਹੁਤ ਕਿਹਾ “ਸ਼ੇਰ ਬਣ, ਤਕੜੇ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਵੱਲ ਚੱਲੀਏ। ਏਹ ਸਿੰਘਾ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ”। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਚੁੱਪ ਸਾਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜੁਆਨ ਵੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕਈ ਮਾਤਾ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹਨੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਮਾਸੂਮ ਨੂੰ ਨਾਹੱਕ ਮਾਰ ਕੇ ਕੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਓਗੇ”? ਅਸੀਂ ਕਈ ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗੱਡੀਆਂ ਕਲਮਾ ਮੜ ਲੰਘ ਕੇ ਸਵਾਂ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਜਾ ਰੁਕੀਆਂ। ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਹਿਰਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੋ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਦਾ ਅਫਸਰ ਉਤਰੇ ਤਾਂ ਸਭ ਨੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਮੱਲ ਲਈ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਏਹਨਾਂ ਦਵਾਂ ਨੂੰ ਥੱਲੇ ਲਾਹੁਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਕਰਕੇ ਉਹ ਦਵੇ ਥੱਲੇ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਜਵਾਨ ਨੇ ਉਸ ਮੰਡ ਨੂੰ ਕਿਹਾ “ਏਹਨਾਂ ਦੁਸਮਣਾ ਅੱਗੇ ਡਿੱਗਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਗਲੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਥਾਣੀ ਹੈ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਨਹੀਂ, ਓਠ ਸੱਭਲ” ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਮਸਾਂ ਈ ਉਠਿਆ।

ਦੂਜੇ ਦਵੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਥੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਚਾਈ ਜਾਹਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜੇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਕ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਮਾਹੌਲ ਭਾਰਾ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਸੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ “ਲਓ ਬਈ, ਸਾਹਮਣੇ ਨਦੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਗਲੀਆਂ ਚਲਾਓਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਭੱਜ ਕੇ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕਰ ਗਿਆ, ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ”।

ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਦੋ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ

ਖਲਿਆ ਗਿਆ ਉਹ ਭੱਜਿਆ ਨਹੀਂ ਉਹ ਨਦੀ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕਰਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਉਡੀਕਣ ਲੱਗਾ। ਜਦ ਉਹ ਨਾ ਉਠਿਆ ਤਾਂ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਅਸਾਲਟ ਨਾਲ ਗਲੀ ਮਾਰੀ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਪਾਸ ਨੂੰ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਜਦ ੩੫ ਕੁ ਸਾਲ ਵਾਲੇ ਦੇ ਹੱਥ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ ਉਹ ਇਕਦਮ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਜੋਰ ਨਾਲ ਭੱਜਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਹਾਲੇ ਕੁਝ ਕਦਮ ਹੀ ਗਿਆ ਹੋਣਾ ਏ ਇਕ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਦੇ ਉਤਾਵਲੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਭੱਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਿਕਾਰ ਵਾਂਗ ਫੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਦਰਦ ਨਾਲ ਕਰਾਹਣ ਲੱਗਿਆ।

“ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਛੋਟੇ ਮੰਡੇ ਦੇ ਹੱਥ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਜਵਾਨ ਨੂੰ ਹਰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਫੜ ਲਿਆ। ਮੰਡੇ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਉਥੇ ਹੀ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਜਵਾਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜੋਰ ਦਾ ਹੱਡਲਾ ਮਾਰਿਆ। ਉਹਨੇ ਹਥਕੜੀਆਂ ਤੜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਉਹਨੂੰ ਫੜਣ ਵਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਡਿੱਗ ਪਏ ਪਰ ਲੋਹਾ ਕਿਥੇ ਟੁੱਟਣਾ ਸੀ ਉਹਨੇ ਜਰ ਦੀ ਲਲਕਾਰੇ ਮਾਰੇ ਅਤੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਕਿ ‘ਜੇ ਗੱਲੀ ਮਾਰਨੀ ਹੀ ਏ, ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਤਾਂ ਖਲ੍ਹ’। ਉਹਨੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੂੰ ਵੱਗਾਰਾ ਪਾਈਆਂ ਅਸੀਂ ਦੰਗ ਹੋਏ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਹੀ ਦਰਸਕਾ ਵਾਂਗ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕਈ ਡਰਾਉਣੀ ਫਿਲਮ ਚਲਦੀ ਹੋਵੇ ਤਿੰਨ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਦਬੋਚ ਲਿਆ ਅਤੇ ਨੂੜ ਕੇ ਸੌਟ ਲਿਆ। ਉਹ ਜਖਮੀ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਹੱਥ ਪਿੱਛੇ ਬੱਝੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੰਨ੍ਹਾ ਜੋਰ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲਲਕਾਰੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੱਝਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿਰਫ ਲਲਕਾਰੇ ਅਤੇ ਫੁਕਾਰੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਜਾਪਦਾ ਇੰਝ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਖੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਏਗਾ। ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਬੇਵਜਹ ਜਿਹੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਸੀ ਥਾਣੇਦਾਰ ਵੀ ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਥਾਣੇਦਾਰ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ‘ਤੇ ਠੁੱਡੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਖੂਨ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਹਦੀ ਵੱਗਾਰ ਨੂੰ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਫਿਰ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਸਾਲਟ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਪਸਤੌਲ ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਤਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਇਦ ਉਹ ਡਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਾਂ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਬਹਾਦਰ ਨਾਲ ਖੰਡਣ ਦਾ ਸੁਆਦ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਪਸਤੌਲ ਦੀ ਨਾਲੀ ਨੂੰ ਦੰਦੀਆ ਵੱਢਣ ਲੱਗਾ ਨਾਲੀ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਘੋੜਾ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਪਿਛੇ ਦੀ ਗੱਲੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈ ਉਹ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਛੋਟਾ ਮੰਡਾ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਬੇਹਸ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਬਰਸਟ ਮਾਰਿਆ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਾ

ਤਾ ਕਦੇ ਦਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਨਾਟਕ ਖੇਡ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਸਬ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮਕਾਈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਹਰ ਹਰਫ਼ ਬੜੀ ਖ਼ਿੰਦਤ ਨਾਲ਼ ਸੁਣਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪਈ ਇਕ ਅਧੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ਼ ਜੋੜਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪੂਰੀ ਸੱਚੀ ਜਾਪੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਹੀ ਧੁੰਦ ਵਾਲੀ ਠੰਡੀ ਰਾਤ ਯਾਦ ਆਈ ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਠਾਹਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਿਲਕੁਲ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨਾਕੇ ਲੱਗ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤ ਹਿੱਸਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਕਈ ਵਿਰਲੀ ਟਾਵੀ ਖਾੜਕੂ ਵਾਰਦਾਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਥੇ ਕਦੇ ਹੀ ਨਾਕਾਬੰਦੀ ਜਾਂ ਤਲਾਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਸਵਾਂ ਨਦੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਠਾਹਰ ਕਲਮਾਂ ਮੋੜ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰਵਾਰ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਘਰ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਢਲੀ ਤਾਂ ਵੀ ਨਾਕੇ ਨਹੀਂ ਉਠ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਅੱਜ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੱਲ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਕੁਝ ਚਿਰ ਸੋਚ ਕੇ ਸੌਣ ਚਲੇ ਗਏ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆਏ ਹਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਜਾਗਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਿਹਾ। ਅੱਧੀ ਰਾਤੀਂ ਪੰਜ ਛੇ ਗੱਡੀਆਂ ਆਈਆਂ ਜਾਂ ਸਵਾਂ ਨਦੀ ਕੰਢੇ ਰੁਕ ਗਈਆਂ। ਸੰਨੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਅਵਾਜ਼ ਦੂਰ ਤੱਕ ਸੁਣਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਅਸਲਾਟ ਚੱਲਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ। ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਛਾਣਾ ਵੱਜਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਕ ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ। ਕੁਝ ਮਿੰਟ ਰੁਕ ਕੇ ਫਿਰ ਕਈ ਛਾਣੇ ਵੱਜੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਬੰਦੇ ਦੇ ਲਲਕਾਰੇ ਅਤੇ ਇਕ ਦਰਦ ਭਿੱਜੀ ਚਾਗਰ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਗੋਲੀਆਂ ਹੋਰ ਚੱਲੀਆਂ ਅਤੇ ਫੇਰ ਗੱਡੀਆਂ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰ ਨਾਕੇ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਸਵੇਰੇ ਫੇਰ ਕੁਝ ਗੱਡੀਆਂ ਆਈਆਂ ਅਤੇ ਅੱਠ ਵਜੇ ਤੱਕ ਸਭ ਚਲੇ ਗਏ।

ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਵਿਹੜੇ ਹਨ, ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਵਿਹੜਾ, ਲੁਬਾਣਿਆ ਦਾ ਵਿਹੜਾ ਆਦਿ। ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਇਹ ਵਾਕਿਆ ਹੋਇਆ ਉਸ ਪਾਸੇ ਐਸ ਸੀਆ ਦਾ ਵਿਹੜਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ਼ ਉਥੇ ਇਕ ਬੰਦਾ ਪੱਕਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਸਵੇਰੇ ਆ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਡਰ ਡਰ ਕੇ ਕੱਟੀ ਹੈ। ਰਾਤੀਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਤੜਕੇ ਚਾਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਲਿਆਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਝੂਠਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੰਦਾ ਬਹੁਤ ਦਲੇਰ

ਸੀ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦਾ ਦੂਰ ਤੱਕ ਸੁਣਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਬਹੁਤ ਲਲਕਾਰੇ ਮਾਰੇ।

ਮੈਂ ਕੋਈ ਦਸ ਕੁ ਵਜੇ ਉਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਢਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਆਮ ਵਾਂਗ ਸਰਕਾਰੀ ਪੁਲਿਸ ਜਲਮ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਛੇਤੀ ਕੀਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕੁਝ ਬੋਚ ਕੇ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਘਟਨਾ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤਿੰਨ ਥਾਂ ਖੂਨ ਡੁੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਥਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ, ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਪੱਥਰਾਂ 'ਤੇ, ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਹੋਰ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਪੱਥਰਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਾਣੀ ਡੁੱਲਿਆ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਘਣੇ ਢੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਖੂਨ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਲਹੂ ਰੇਤ ਅਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਵਿਚ ਜੰਮ ਗਿਆ ਸੀ। ਏਨਾ ਖੂਨ ਜੰਮਣ ਲਈ ਇਥੇ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਖੂਨ ਡੁੱਲ੍ਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਖੂਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਂਗਲ ਨਾਲ ਛੋਹਿਆ ਅਤੇ ਚੌਪਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਛੂਹ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਬੰਦੇ ਕੌਣ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕੀਮਤੀ ਲਹੂ ਪੰਥਕ ਸਰਮਾਇਆ ਬਣ ਡੁੱਲ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ।

ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁੰਮਨਾਮ ਸ਼ਹੀਦ

ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਛਿੰਦੂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਣਾਈ ਸੀ ਜੀਹਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਵਾਰ ਉਹ ਗੱਲ ਚਾਅ ਨਾਲ ਸੁਣਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਵਾਕਿਆਤ ਸੁਣਾਉਣ ਵੇਲੇ ਠਹਿਰ ਜਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਸਕੂਨ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਗੁੰਮਨਾਮ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਣਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਵਕਤ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਛਿੰਦੂ ਕੋਈ ੨੦ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਸੰਤ ਜੀ ਕਲ ਆ ਗਿਆ। ਦਲੇਰੀ, ਚਸਤੀ ਅਤੇ ਜਾਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਹ ਝਿੜਕਣ 'ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਸੰਤਾਂ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਉਹਦੀ ਸਾਦਗੀ ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਜੰਗ ਵੇਲੇ ਉਹ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੂਜੀ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਐਸ ਐਲ ਆਰ ਬੰਦੂਕ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਲੜਾਈ ਲੜ ਕੇ ਉਹ ੬ ਜੂਨ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਦਿੱਲ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੇਜ ਬਦਲ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਛਿੰਦੂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਉਹਦੇ ਵਰਗਾ ਟਹਿਕਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲਾ ਅੱਲੜ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਕਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਛਿੰਦੂ ਤਾਂ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਵਿਚ ਪੁਰਨ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਤਾਂ ਬੰਦੂਕ ਵੀ ਚਲਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਉਸ ਮੰਜਲ 'ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਪਾਣੀ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਉਪਰ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਦਾ ਕਈ ਵੀ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਅਜੀਬ ਮਿੱਠੀ ਮੁਸਕਾਨ ਅਤੇ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਸੀ। ਛਿੰਦੂ ਨੂੰ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਵੀ ਉਹੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਜੰਗ ਤੇਜ਼ ਹੋਂਦੀ ਗਈ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਮੀਂਹ ਵਾਂਗ ਵਧਣ ਲੱਗੀ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮੌਤ

ਦਾ ਆਲਮ ਸੀ ਗਲੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਸ ਕਦੇ ਕਰਾਹਣ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕਦੇ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਹੀ ਸੁਣਦੀਆਂ ਸਨ।

ਛਿੰਦੂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ ਹਰ ਵਾਰ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੰਗ ਹੋ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੁਣਦਿਆਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਦੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਜੰਗ ਦੇ ਵੇਖਣਹਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ। ਛਿੰਦੂ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਜਿਥੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਬਚਾਅ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਛਿੰਦੂ ਕਲ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇਕ ਨਿਰਭੈਤਾ ਅਤੇ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਦਾ ਆਲਮ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਚੌਪਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਪ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪੰਜ ਜੂਨ ਦੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਲੜਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਬੇੜੇ ਜਿਹੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ।

ਮੇਰਾ ਸਿਮਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਥਾਂ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਏਹੋ ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਏ। ੬ ਜੂਨ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਛਿੰਦੂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਈ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿੰਘ ਕੰਧ ਨਾਲ ਢੇਅ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਭਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾਠ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਛਿੰਦੂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਆਸ ਪਾਸ ਕੁਝ ਘੱਟ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਵੇਂ ਦਾ ਉਵੇਂ ਬੈਠਾ ਸੀ ਪਰ ਬਿਲਕੁਲ ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਗੋਲੀ ਵੱਜ ਗਈ ਸੀ। ਮਸ਼ੀਨਗੰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਗਲੀ ਸਾਹਮਣੇ ਕੰਧ ਦੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਤੋਂ ਟਕਰਾਅ ਕੇ ਉਹਦੇ ਵੱਜ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਅਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਛਿੰਦੂ ਜੰਗ ਦਾ ਆਲਮ ਭੁੱਲ ਕੇ ਕੁਝ ਪਲ ਉਹਦੇ ਨੂਰੀ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਤੱਕਦਾ ਰਿਹਾ ਉਹਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਛੋੜਿਆ। ਹਰ ਵਾਰ ਛਿੰਦੂ ਏਹਨਾਂ ਪਲਾਂ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਵੇਂ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਿੰਘ ਅੱਜ ਵੀ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਾਧੀ ਲੀਨ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ। ਉਹਦਾ ਆਖਰੀ ਵੇਲੇ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਮਸਕਾਰਾ ਵਾਲਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸਦਾ ਲਈ ਛਿੰਦੂ ਦੇ ਚੇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਿਆ। ਛਿੰਦੂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ ਕੌਣ ਸੀ। ਬਸ ਉਹ ਇਹੀ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਕੱਦ ਮਧਰਾ, ਰੰਗ ਗੋਰਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਛਾਟਵਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਚੋਲਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਉਹ ਬਹਿਰੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਬੰਬਈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬਹਿਰ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਨੇ ਵੀ ਛਿੰਦੂ ਤੋਂ ਇਸ ਗੁੰਮਨਾਮ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣੀ ਉਹਦੇ ਚੇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹਦੀ ਆਖਰੀ ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਨੂਰੀ ਚਿਹਰਾ ਵਸ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸੁੱਚੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਸਿਮਰਨ ਵਾਲੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਸਦਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਾਂ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਮਲ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਛਿੰਦੂ ਉਤੇ ਉਹ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਏਨਾ ਅਸਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬੰਬਈ ਜਾਂ ਕੇ ਪਤਾ ਕਰੀਏ। ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸੀਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਿੰਘ ਇੰਨੀ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਓਦੋਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਹੀਦ ਸਿੰਘ ਸੀ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਂ ਦੇ ਦੇਣ ਨਾਲ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਏਹ ਜਿਆਦਾਤਰ ਗੁੰਮਨਾਮ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਹੀਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਬੜ੍ਹੇ ਹੀ ਨਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਛਿੰਦੂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਰਾਤ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਠਾਹਰ

'ਤੇ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਸੋਣ ਵੇਲੇ ਛਿੰਦੂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ "ਯਾਰ ਉਹ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ
 ਉੱਚਾ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹ ਸਥਾਪਤ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹਦੀ ਗੁੰਮਨਾਮੀ ਬਾਰੇ "।
 ਉਸੇ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਛਿੰਦੂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸਹਾਦਤ ਪਾ ਗਿਆ। ਛਿੰਦੂ ਤੇ ਰਾਅਦ ਮਦ
 ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਲਮ ਵਿਚ ਛਿੰਦੂ ਵੀ ਹਾਕਰ
 ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਏਹਨਾਂ ਗੁੰਮਨਾਮ ਸ਼ਹੀਦਾ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਇਆ
 ਤਾਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਦਾਸ ਦੇ ਇਹੋ ਬੋਲ ਗੂੰਜਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ
 ਨੇ । ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਾਲੀ ਵਡਿੱਤਣ ਓਹਨਾਂ ਗੁੰਮਨਾਮ ਸਿੰਘਾਂ
 ਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਨਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅਰਦਾਸ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹ
 ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਸਦਾ ਹੀ ਅਰਦਾਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜਣਾ ਪੈਂਦਾ
 ਹੈ।

ਨਵੰਬਰ ੮੪ ਦੇ ਗੁੰਮਨਾਮ ਯੋਧੇ

ਜੰਗ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਛਾਵੇਂ ਨਕਸ਼ਾਨ ਝੱਲਦੇ ਪਏ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜਾਨੀ ਨਕਸ਼ਾਨ ਵੀ ਹੋਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਨਕਸ਼ਾਨ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ। ਜਦ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ, ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਜਲਾਲਤ ਹਦੀ, ਇਜਤਾਂ ਰਲੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਲੇਖਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੁਖਾਂਤ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਜੰਗ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਹਕੂਮਤ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਖਿਲਾਫ ਹੀ ਲੜ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਝੱਲਿਆ, ਹੰਢਾਇਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪਰ ਆਪਣੀ ਫੀਰ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਸ ਹਮਲੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਅਚਨਚੇਤ ਹੀ ਉਹ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਦੇ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਏ। ਸੈਕੁਲਰ ਘਰ ਘਰ ਵਹਿ ਵਹਿ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਸਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਹੈ। ਹੁਣੇ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਐਨੇ ਵੱਡੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਅੱਜ ਸਰਖਰੂ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਧਾਰਨ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ, ਭਾਈਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਕਿਰਦਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੇਰੀਰਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ। ਖਾਸ਼ੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮਤਾਬਕ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੱਖ ਆਖਰ ਤੱਕ ਝੂਜਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਈਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ। ਉਹਨਾਂ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਕਿਰਦਾਰ ਬੀਰਤਾ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੀਤ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵਾਕਿਆਤ ਜੋ ਚਸਮਦੀਦਾਂ ਨੇ ਸੁਣਾਏ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਯਾਦ ਹੈ ਉਹ ਸਾਝਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਮਾਈਆਂ ਭਾਈਆਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਾਕਿਆਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਿਸਾਲ ਹਨ।

ਯਮਨਾ ਪਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖ ਜੋਤੀ

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਠਾਹਰ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਯਮਨਾ ਪਾਰ ਦੀ ਇਹ ਬਸਤੀ ਦਾ ਵਾਕਿਆ ਦੱਸਿਆ, ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼ੇਰ ਬੰਤਾ ਭੀੜਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਕਾਰਣ ਇਹ ਤਾਂ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਆਪ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪਰਿਵਾਰ ਅੱਜ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ।

ਉਹ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ੪੦ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਸਿੰਘਣੀ ਅਤੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅਚਾਨਕ ਖੂਨੀ ਭੀੜਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਲੀ ਵਿਚਲੀ ਰਾਹ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗਲੀ ਕੁਝ ਭੀੜੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੌ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਿੰਘਣੀ ਨੇ ਇਕ ਡਾਗ ਨਾਲ ਭੀੜ ਨੂੰ ਕਈ ਘੰਟੇ ਅੱਤ ਨਹੀਂ ਵਧਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਤਲਵਾਰਬਾਜ਼ੀ ਵਿਖਾਈ। ਭੀੜ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸ਼ੇਰ ਵਾਗ ਭਪਟ ਕੇ ਪੈਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਸਿੰਘਣੀ ਉਹਦਾ ਪਿਛਾ ਢਕਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਵਾਰ ਉਹ ਕਈ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਖਮੀ ਕਰਕੇ ਜਾ ਵੱਢ ਕੇ ਮੁੜ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪਿਛੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ੪-੫ ਘੰਟੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਚਿਥੇ ਹੀ ਰਕੀ ਰੱਖਿਆ। ਐਨੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸਿੰਘ ਬਸਤੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਹੀਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ। ਆਖਰ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਸਿੰਘਣੀ ਜਖਮੀ ਹੋ ਕੇ ਗਲੀ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪਈ। ਉਹਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦਿਆਂ ਉਹ ਵੀ ਜਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਏਨੇ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਬੱਚੇ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ। ਭੀੜ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਜੋਤੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸੁਰਬੀਰਤਾ ਅਤੇ ਰਣਨੀਤਕ ਸੂਝ ਦਾਤ ਵਜੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ

ਬਰਨਾਲੇ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਕੋਲ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਲੈ ਗਏ। ਉਹ ਬੰਦਾ ਕਿਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਕਸਬੇ ਦੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਭੀੜਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਉਦੋਂ ਰਾਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਸਿਰ ਉਤੇ ਠੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨੰਗੀ ਕਿਰਪਾਨ ਲੈ ਕੇ ਨਿਕਲ ਭੁਰਿਆ। ਜਿਸ ਨੇ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕਾਫੀ ਰਾਤ ਤੁਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਉਥੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਉਦੋਂ ਉਹ ੫੦ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕੱਦ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਐਡਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਜੋ ਵਾਰਤਾ ਸੁਣਾਈ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਟਰੱਕ ਡਰਾਈਵਰ

ਬਠਿੰਡੇ ਕੋਲ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਟਰੱਕ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਉਹ ਯੂ ਪੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਹਦੇ ਟਰੱਕ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਹਦਾ ਸਾਥੀ ਬੱਲੇ ਉਤਰਿਆ ਤਾਂ ਭੀੜ ਉਸ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਈ। ਉਹਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਆਖਰੀ ਵੇਲਾ ਹੈ ਜੋ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਟਰੱਕ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਜੋਰ ਨਾਲ ਭੀੜ ਉਤੇ ਚੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਈ ਬੰਦੇ ਦਰੜੇ ਗਏ। ਇਕ ਵਾਰ ਭੀੜ ਖਿੰਡ ਗਈ। ਛੇਤੀ ਫਿਰ ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਫੇਰ ਟਰੱਕ ਨਾਲ ਭੀੜ ਵਿਚ ਭਗਦੜ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਟਰੱਕ ਬੰਦਿਆਂ ਉਤੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ। ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਤਾਕੀ ਥਾਣੀ ਵੜਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਇਹਨੇ ਕਿਰਚ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੱਲੇ ਲਾਹ ਮਾਰਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਥੇ ਕਈ ਬੰਦੇ ਮਰ ਗਏ। ਇਹਦਾ ਸਾਥੀ ਵੀ ਉਥੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਇਹ ਟਰੱਕ ਉਥੇ ਕੱਢ ਕੇ ਚੱਲ ਪਿਆ ਪਰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਟਰੱਕ ਕਈ ਬਾਰ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਭੀੜਾਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ, ਉਹ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ। ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਜਾਣ ਉਤੇ ਇਹਨੇ ਟਰੱਕ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਵਾਲੇ ਯੋਧੇ

ਦਿੱਲੀ ਮੇਲੂ ਵਿਚ ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਇਕ ਵੈਲੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਨਵੰਬਰ ੧੯੮੪ ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹਾਲ ਸਟਾਇਆ ਪਾਣੀਪਤ ਕੋਲ ਇਕ ਕਸਬੇ ਦੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਇਕ ਚੰਗਾ ਹਜ਼ੂਮ ਇਕੱਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਵੀ ਪੀ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਸਨ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਉਹਨੂੰ ਥਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿੰਦੇ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਗੱਡੀ ਉਥੇ ਰੁਕ ਰਹੀ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਬੱਚੇ ਬੀਬੀਆਂ ਅਤੇ ਬਜ਼ਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਖਿਲਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰੇਲਵੇ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਵੀ ਭੀੜ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੀ ਇਕ ਗੱਡੀ ਰੁਕੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹੀ ਕੁਝ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਜੋ ਉਸ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਜਦ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਟੇਸਟ ਦੀ ਭੂਤਰੀ ਭੀੜ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਭੀੜ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਗੱਡੀ ਦੇ ਇਕ ਪਿਛਲੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਕਿ ਅੱਜ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਕੀ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੇ ਵੱਜੀ ਵਰਦੀ ਪਾਈ ਹਈ ਸੀ ਸ਼ਾਇਦ ਦੂਜੇ ਵੀ ਵੱਜੀ ਹੀ ਹੋਣ। ਗੱਡੀ ਰੁਕਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਭੀੜ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਅਤੇ ਡਾਗਾਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੂਬ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਗੈਂਗਸਟਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮਤਾਬਕ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਜਾਰਾ ਹੀ ਬੰਨ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਕੋਈ ਦੇ ਘੱਟੋ ਲੜਦੇ ਰਹੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਕ ਕਮਰੇ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧੋਣ ਮਰੜ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਖਰ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਭੀੜ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ ਭੀੜ ਨੇ ਉਹ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ

ਲਈ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਐਥਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਪਿਆ ਜਿਥੇ ਭੀੜ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿੰਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਫੱਟ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਕੇ ਭੀੜ ਨੇ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਗੈਂਗਸਟਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਭ ਤੋਂ ਕਮਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਉਦੋਂ ਹਈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਤਿੰਨੋਂ ਜਣੇ ਅੱਗ ਲੱਗਣ ਮਗਰੋਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਭੀੜ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ ਪਰ ਭੀੜ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁਣ ਪੁਲਿਸ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਕਿੱਡੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਗਾਥਾ ਸੀ। ਉਹ ਗੈਂਗਸਟਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੋ ਪਿਆ ਪਰ ਐਨੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਖਸ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕੌਣ ਸਨ ਉਹ ਯਥੇ? ਇਹ ਕੀਹਦੇ ਪੁੱਤ ਭਰਾ ਸਨ ਕਿਹੜਾ ਗਰਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਰਸ ਕੌਣ ਹਨ? ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਸਾਡੀ ਜੰਗ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਗੁੰਮਨਾਮ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਅੱਗੇ ਸਦਾ ਹੀ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅੰਦਰ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ।

ਬਿਦਰ ਵਾਲਾ ਨੌਜਵਾਨ

ਇਹ ਸੰਨ ੧੯੮੯ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਇਕ ਠਾਹਰ ਸੀ। ਠਾਹਰ ਵਾਲਿਆ ਦੇ ਖੇਡੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਘਰ ਵਿਚ ਬਿਦਰ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਆਈ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਬਹੁਤ ਗਮਗੀਨ ਸੀ। ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਬਿਦਰ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਉਥੇ ਇਕ ਭੀੜ ਨੇ ਸਿੱਖਾ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ, ਕੋਲ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਜ਼ਮ ਨਾਲ ਖੁਬ ਲੜਿਆ ਅਤੇ ਆਖਰ ਤੱਕ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਸੱਟਾਂ ਅਤੇ ਜਖਮਾਂ ਨਾਲ ਤੋੜਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਸਨ। ਇਹ ਜਿਹੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਬਣਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਬਹਿਕ ਵਾਲਾ ਨੌਜਵਾਨ

ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਕਿਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਜਾਂ ਬੰਬ ਲਾ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਜਾਂ ਫੌਜੀ ਦਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਮਾਰਿਆ, ਉੱਥੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸੰਭਲਣ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਸੰਭਾਲਣ ਤੇ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੀ ਜਆਬੀ ਕਾਰਵਾਈ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਘਰ, ਜਿੱਥੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਝ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬਣਾ ਦੇਵੇ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਹਰ ਜਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਤ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਫੜੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਜੋਂ ਏਹਨਾਂ ਫੜੇ ਹੋਏ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇਕ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਰਫ਼ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਛੰਦੜਾ, ਮਖੀ ਬੀ ਟੀ ਐਫ . ਨੇ ਸੁਣਾਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਰਾਤ ਮੈਂ ਓਹਨਾਂ ਕੋਲ ਲੁਧਿਆਣੇ ਰਿਹਾ ਰਹਰਾਸਿ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਸੁਹਾਦਰਤਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸਾਡੇ ਕਾਰਣ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵਸ ਰਾਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਮਝ ਸਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਮੌਤ ਦੇ ਵਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਬੰਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਤ ਦਿਹਾੜੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦਮ ਮੌਤ ਘੇਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਫ਼ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਝਬਾਲ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹਰ ਸਿੰਘ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਫ਼ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬੰਨ੍ਹਿਆ, "ਸਾਮ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ। ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ

ਇਹ ਦੇਖਦਿਆਂ ਕਿ ਹੁਣ ਮੌਜਲ ਤ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾਣਾ, ਨੇੜੇ ਹੀ ਕਿਤੇ ਭੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੀ ਕੱਚੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਰੋੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਨੇੜੇ ਹੀ ਇੱਕ ਬਹਿਕ ਤੋਂ ੧੮-੧੯ ਸਾਲ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਕਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਾਡਾ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਖਰਾਬ ਹੈ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਤੁਰੋ ਆਉਂਦੇ ਹੋ, ਇਸ ਪਾਸੇ ਕਿਲਮੀਟਰ ਕੁ ਅੱਗੇ ਇਸ ਵੱਲੇ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਦਾ ਨਾਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘ ਹਾਂ। ਉਪਰ ਹਨੇਰਾ ਪੈਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਸਚਿਆ ਕਿ ਇਸਦੀ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਵਜਨ ਹੈ। ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਫਿਰ ਗੱਲ ਤੋਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ 'ਤੁਸੀਂ ਸਿੰਘ ਲੱਗਦੇ ਹੋ ਤੁਸੀਂ ਪਰਸਾਦਾ ਛਕ ਸਕਦੇ ਹੋ ਤੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਗਾਤ ਏਥੇ ਰਹਿ ਵੀ ਸਕਦੇ ਹੋ'। ਉਹ ਬੜੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਤੇ ਸਾਫ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਲੱਗਿਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਬਹਿਕ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬਹਿਕ ਸੀ ੨ ਕਮਰੇ ਤੇ ਰਸੋਈ, ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬਾਗਲਾ, ਇਕ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਛੰਨ ਤੇ ਇਕ ਤੁੜੀ ਵਾਲਾ ਕਮਰਾ।

ਰਛਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਅਸੀਂ ਜਾ ਕੇ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਦਾ ਪਿਉ ਜੋ ੫੦ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਆ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਦਾ ਦਾਦਾ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਿਆਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਛਕਾਇਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਡੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਡਰੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਉਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਸਾਡਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਦੁਆ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਆਪ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਜਿਥੇ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਸ ਚੱਲੇ ਇਹ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਇਕ ਵਿੱਥ ਹੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਨੂੰ ਖਿੱਚ ਲਿਆਇਆ"।

ਉਹਨੇ ਅੱਗੇ ਗੱਲ ਤੋਰੀ, 'ਅਸੀਂ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਗਾਤ ਉਥੇ ਕੱਟੀ। ਦਿਨ ਚੜਿਆ ਤਾਂ ਨਿੱਤਨੇਮ ਤ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ੯ ਕੁ ਵਜੇ ਪੁੱਛਾਦਾ ਛਕਿਆ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਕਰਕੇ ਸਾਡਾ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਵੀ ਠੀਕ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਗਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਅਤੇ ਦਿਨੇ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬੈਠਾ। ਕਦੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਪਰ ਉਹ ਬੋਲਿਆ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਹੀ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਦਾਦੀ ਜਾਂ ਮਾਂ ਉਸਨੂੰ ਝੱਟ ਹੀ ਹਾਕ ਮਾਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਤਿਆਰੀ

ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਹ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਆ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ
 ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਸੀਰੀ ਜ ੩੦ ਕ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਅੰਦਰ
 ਆਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਨੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ
 ਤੇ ਬਹਿਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਟੈਪੂ
 ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਸੀ।
 ਇਕ ਬਖਤਰਬੰਦ ਗੱਡੀ ਇਸ ਬਹਿਕ ਵੱਲ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਦੂਰ ਬਹਿਕਾਂ ਉਤੇ
 ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਸੀ। ਇਕਦਮ ਬੜੀ ਔਖੀ ਹਾਲਤ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਸਾਨੂੰ
 ਅੰਦਰ ਹੀ ਕਿਤੇ ਲੁਕਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ, ਉਪਰੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ,
 ਅਸੀਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲੋ ਡੰਗਰਾਂ
 ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਛੱਟਾ ਜਿਹਾ ਕਮਰਾ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪਿੱਛੇ
 ਹਥਿਆਰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਏਨੀ ਛੇਤੀ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ।
 ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਮ ਤਲਾਸ਼ੀ ਏ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖ
 ਪਰਖ ਕੇ ਮੜ ਜਾਣ। ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਸ ਭੀੜੇ ਜਿਹੇ ਥਾਂ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਹਿੱਲੇ ਤਿਆਰ
 ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਰਹੇ ਪਰ ਪਲ ਪਲ ਭਾਰੀ ਬੀਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ
 ਵਾਲੇ ਜੋ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲ ਰਹੇ ਸੀ, ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਕਮਰਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ। ਗੱਡੀ ਦੇ
 ਦੁਬਾਰਾ ਚਾਲੂ ਹੋਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ ਤਾਂ ਇਕ ਦਮ ਤਟਾਓ ਘਟਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ
 ਹੋਇਆ। ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤਲਾਸ਼ੀ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ੮ ਕੁ
 ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਸੀ। ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠਦਿਆਂ ਬੈਠਦਿਆਂ ਓਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ੨ ਜਣੇ
 ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਆ ਵੜੇ। ਆ ਕੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨ ਲੱਗੇ।
 ਅਸੀਂ ਸਾਹ ਸੂਤ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ
 ਆ ਗਈ ਇਕ ਜਣਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ ਕੇ ਅੰਦਰ ਆ ਵੜਿਆ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਦੇਖਕੇ
 ਕੁਝ ਬੋਲਦਾ ਜਾਂ ਕਰਦਾ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਥਾਏ ਢੇਰ
 ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਦੇ ਵੀ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ, ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ
 ਬਾਹਰ ਆਏ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸੰਭਲਦੇ ਅਸੀਂ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਥੀਆਂ
 ਉਤੇ ਵੀ ਬਛਾੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਐਨਾ ਇੱਕਦਮ ਹੋਇਆ ਕਿ
 ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਵਾਲੇ ਭੁਚਲਾ ਗਏ ਅਤੇ ਲੰਮੇ ਪੈ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ
 ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਉਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਾਰੇ
 ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਗੁਪਤ ਰਾਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਸਿਰਫ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਹੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।
 ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ
 ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵਾਹਵਾ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸਨ, ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡ

ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ ਤੇ ੫ ਕੁ ਮਿੰਟ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਥੇ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਰੋਖਿਅਤ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਉਥੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਨੂੰ ਇਹੋ ਫਿਕਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਹਿਕ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਜਿਸਦਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀ ਬੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਤਾਂ ਏਹੀ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਏਹ ਸਾਡੀ ਪੱਕੀ ਠਾਹਰ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਸਵੇਰ ਦੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਮੰਗਵਾਈਆਂ ਤਾਂ ਅਜੀਤ ਅਤੇ ਜੱਗਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖਬਰ ਸੀ ਕਿ ਝਬਾਲ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਸਮੇਂ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰੋਖਿਆਂ ਦਸਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਇਆ। ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਖਾੜਕੂ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ੨ ਅਸਲਟਾਂ ਬਰਾਮਦ ਹੋਈਆਂ। ਇੱਕ ਖਾੜਕੂ ਜੇ ਜਖਮੀ ਸੀ, ਭੱਜਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਦੇ ਦੋ ਜਵਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ੩ ਹੋਰ ਜਖਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਡਾ ਫਿਕਰ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਿਆ ਕਿ ਏਹ ਦੋ ਮਾਰੇ ਗਏ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਪਿੰਡ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਗਲੋਬਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਬਹਿਕ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੀਰੀ ਨੂੰ ਗੱਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਇਹ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਏਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਨ ਜੋ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ।”

ਰਫਾਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਕਿਹਾ ਜਿਹਾ ਰਾਂਝ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਉਥੇ ਮੈਟਰਸਾਈਕਲ ਖਰਾਬ ਹੋਣਾ, ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਦਾ, ਜਿਸਦਾ ਅਸੀਂ ਨਾ ਵੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਸਾਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ। ਉਸਦਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬੈਠਣਾ, ਉਸਦੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣਾ, ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਵਲੋਂ ਆਪੇ ਹੀ ਸਾਡਾ ਮੈਟਰਸਾਈਕਲ ਠੀਕ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਘੇਰਾ ਪੈ ਜਾਣਾ, ਗੈਰੋਂ ਏਹ ਸਭ ਇਤਫਾਕ ਹੈ”।

ਮੈਂ ਰਫਾਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਜਿੰਨਾ ਮੇਰਾ ਰੂਪੋਸ਼ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ, ਉਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਏਹ ਇਤਫਾਕ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਹੋਰ ਤਰਾਂ ਦੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਤੁਸੀਂ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹ। ਹਾਂ, ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਬਣ ਗਏ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਾਣਾ ਸੀ”।

ਪਾਠ ਪੰਜਵਾਂ
ਜੰਗ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕ

ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਦੀ ਮਾਰ ਵਿਚ

ਗੁਰੀਲਾ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਆਮ ਲੋਕ, ਜਿਹੜਿਆਂ ਦਾ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਲੈਣਾ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਵੀ ਏਥੇ ਏਥੇ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਲੋਕ ਆਹਮਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਕਈ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਕਈ ਪਰਿਵਾਰ ਅਚਾਨਕ ਹੋਏ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਨੁਕਸਾਨੇ ਗਏ। ਕਈ ਲੋਕ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਓ ਕਾਰਣ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰੀ ਦਲਾਂ ਦੀ ਹਨੇਰਗਰਦੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖਾੜਕੂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਹ ਲੋਕ ਅਣਚਾਹੇ ਹੀ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਘੁੰਮਣਘੇਰੀ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਜੰਗ ਦਾ ਸਮਾਨ ਹੋ ਨਿਬੜੇ। ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣੀ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਪੰਥ ਲਈ ਲੜੇ ਗਏ ਜੰਗ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹੇ ਸਨ।

ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਬੰਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਕਸੂਰ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਬਾਵਾ ਉੱਤੇ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦਾਸ ਵਾਲੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬੰਦਾ ਸਿਰਫ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅਰਜਨ ਦਾਸ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਘਬਰਾ ਕੇ ਭੱਜ ਉਠਿਆ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਗੋਲੀ ਲੱਗ ਗਈ। ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਕਸੂਰ ਸੀ ਪਰ ਹੱਥੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਕਸੂਰਵਾਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰਾਖੇ ਨੂੰ ਵੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਜਾਇਜ਼ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਜੇ ਉਹ ਪਹਿਲ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਹਾਲਾਤ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਕੋਈ ਆਮ ਬੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਗੋਲੀਬਾਰੀ

ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਉਥੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਬੰਦੇ ਅਤੇ ਬੀਬੀਆਂ ਸਨ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਦੋਸ਼ੀ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਸਵਾਲ ਉਠ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਚਣ ਕੇ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਬੰਦਾ ਇਸ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਘੇਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਹਰ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਰਾਖੀ ਹੇਠ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਈ ਪਰ ਇਹ ਬੰਦਾ ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਚਕਾਰ ਆ ਗਿਆ।

ਜੰਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਆਮ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਪੰਥ ਦੋਖੀ ਐਲਾਨੇ ਗਏ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਜਿਆਦਾ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਸੀਂ ਪੰਥ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨਸਾਫ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਅਸਲ ਇਨਸਾਫ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਹੈ ਸਾਡੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਜਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਇਹ ਅਸੀਂ ਕਬੂਲਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸੀਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵੀ ਹਾਂ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੌਤ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸਾਡੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ

ਕੁਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰਾਹ ਸੀ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕ, ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਿਆਂ ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਹੱਥੋਂ ਅਚਨਚੇਤ ਹੀ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਸਲ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੰਦੇ ਪਾਸਿਓਂ ਦੀ ਗਲੀਬਾਰੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਘਰ ਬਹਿਕਾਂ ਵੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਪਿੜ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਇਹ ਜਿਹੇ ਵਾਕਿਆ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਹੁਤ ਲੰਮੀ ਹਵਗੀ ਕਈ ਵਾਰ ਅਸਲ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਿਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਗਿਣਤੀ ਬਰਾਬਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਫੜੇ ਗਏ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਬੰਦ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜੇ ਏਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਜੇ ਕਈ ਵੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਪੱਖੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਹ ਜਿਹਾ ਦਿਸਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਥਾਂ ਕੁਝ ਬਿਹਾਰੀ ਭਈਏ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੁੱਜਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਪਲਿਸ ਨੇ ਬੱਕਰੀਆਂ ਚਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਵਕਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਏਨੀ ਮਾੜੀ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਲਿਸ ਨੇ ਕੁਝ ਮੰਗਤਿਆਂ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾਇਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂ ਰਹਿ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਨਾਮ ਲੈ ਲਿਆ।

ਧਮਾਕਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਵਿਚ

ਇਕ ਨਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਗਿਆ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਗੁਨਾਹ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਚਿਤ ਚੇਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮਨਿੰਦਰ ਬਿੰਦੇ ਉਤੇ ਬੰਬ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਹਰ ਅਨੇਕਾਂ ਬੰਬ ਧਮਾਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਨਾਹੱਕ ਹੋ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬਿੰਦੇ ਉਤੇ ਧਮਾਕੇ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਕਈ ਆਮ ਲੋਕ ਇਸ ਧਮਾਕੇ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਇਹ ਵਾਕਿਆ ਬਹੁਤ ਦੁਖਦਾਈ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਸਦਾ ਹੀ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਉਤੇ ਅਸਰ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਵਕਤ ਹਿੰਦੂਤਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਜਪਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹਨ, ਉਥੇ ਘੱਟਗਿਣਤੀਆਂ, ਦਲਿਤਾਂ ਆਦਿ ਵਾਸੀਆਂ ਤੇ ਇਸ ਵਕਤ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਖਿਲਾਫ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਖਿਲਾਫ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਸਾਰ ਰਾਹੀਂ ਪਾਲਾਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਬੋਝ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਰਾਹੀਂ ਦਬਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੜਿਆ ਵੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਭੀੜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੁੱਟਿਆ ਮਾਰਿਆ ਵੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਖਬਰ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਜੇ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ ਉਤੇ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ੀ ਫੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਪਰਚਾ ਦਰਜ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਕੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਵਕਤ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਬਿਪਰ ਸੰਸਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੈ ਉਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਜਿੱਠਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਵੰਬਰ ੧੯੮੪ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਹਿਮਾਚਲ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਘਰਸ਼

ਦੇਣਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵੀ ਸੋ ਸੀ ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚੰਗੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਆਪਣੇ ਵਸ ਚੁੱਕੇ ਸਥਾਨ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਰਲ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮੁਕਤਸਰ, ਲਾਹਿਆਣੇ, ਫਗਵਾੜੇ, ਪਾਣੀਪਤ, ਕਰਨਾਲ, ਮੁਕਤਸਰ, ਪਾਣੀਪਤ, ਮੁਕਤਸਰ, ਹਸਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਇਹ ਜਿਹੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲੀਆਂ ਸਨ ਏਹਨਾਂ ਚਾਲਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ 'ਸਵ ਸੈਨਾ', ਹਿੰਦੂ ਸਰੋਖਿਆ ਸੰਮਤੀ ਜਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਵਸ ਵਿਚੋਂ ਮੁਜਰਮਾਨਾ ਅਤੇ ਦਲਾਲਬਾਜ਼ ਕੀਤੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਕਾਰਗਰਸ ਅਤੇ ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਆਗੂ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪੁਰਦੇ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਏਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਏਹਨਾਂ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਤੰਝੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰਾਖੇ ਦੇ ਛੱਡੇ ਸਨ। ਨੀਤੀ ਤੋੜ ਦੇਣੇ ਏਹਨਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿ ਬਟਾਲੇ ਦਾ ਚਕਰੇ ਬਜਾਰ ਲਾਹਿਆਣੇ ਦਾ ਚੌਤਾ ਬਜਾਰ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਬੰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਲੀਲ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਇਕ ਵਾਰ ਭੀੜਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੱਟ ਕੇ ਮਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਏਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਭੰਗੜੇ ਵੀ ਪਾਏ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰਸਮੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਈ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸਗੋਂ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਏਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰੋਖਿਅਤ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਮੋੜਵੇਂ ਹਮਲੇ ਵਜੋਂ ਬੰਬ ਹਮਾਕ ਕੀਤੇ। ਏਹਨਾਂ ਹਮਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਪਰ ਏਹਨਾਂ ਹਮਾਕਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭੀੜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਥਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਵੀ ਜਿਹੜਿਆਂ ਨੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਕਰਾਏ ਸਨ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਰੋਕਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਅਗੇ ਹੋਰ ਵਧੀ ਜਾਣਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੰਗ ਦਾ ਮਿਜਾਜ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਰੋਹ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ ਦੇ ਵੇਗ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਸਬਰ ਤੇ ਸੂਝ ਵੀ ਪਿਛਾਹ ਛੱਟ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਚੁਲਮੀ ਵਾਰ ਦਾ ਜਨਾਬ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾ ਨੂੰ ਖੋਫਜ਼ਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਪ ਅੰਨੀ ਜਰਾਵਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕਈ ਸਾਵਧਾਨੀਆਂ ਤੇ ਪਰਹੇਜ਼ ਭੁੱਲ ਵਿਸਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਧਮਾਕੇ, ਜਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਰਨੇ ਪਏ ਕਿ ਹਿੰਦੂਤਵੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭੀੜਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਲੀਲ ਕਰਕੇ, ਕੱਟ ਕੱਟ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਲਲਕਾਰਿਆ ਸੀ। ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਡੀ ਹੱਦ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਮਲਾ ਸੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਬਾਵਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰੋਖਿਅਤ ਬਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲਲਕਾਰਿਆ ਸੀ। ਯੁਧਨੀਤਕ ਪੈਰਤੰ ਤ ਇਹ ਕੰਮ ਸਾਡੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਖਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਦਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਨਿਰਦਸ਼ ਬੱਚੇ, ਬੀਬੀਆਂ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਭ ਲਪੇਟੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ਜਿਹੜਿਆਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਿਆਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜੇ ਹੁਣ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਧਮਾਕਾ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਜਹਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਜਹਾਨ ਵੀ ਕੀਮਤ ਅਦਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਢਾਲਾਂ ਵਜੋਂ ਮਰਨ ਵਾਲੇ

ਇਕ ਹੋਰ ਤਰੀਕਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਢਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹੋਰ ਗੁਰੀਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤੇ ਗੁਰੀਲਿਆਂ ਖਿਲਾਫ ਲੜਨ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਢਾਲ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਫੌਜ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਤਲਾਸ਼ੀ ਦੌਰਾਨ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਲਗਾ ਕੇ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਢਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਅਸਲੀ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਮੂੰਹ ਦੀ ਖਾਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇਹ ਪੈਂਤੜਾ ਅਪਣਾਇਆ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੋਣ ਦਾ ਖਦਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਥੇ ਉਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖਕੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਧੱਕ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਟਹ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਆਮ ਲੋਕ ਦੁਵੱਲੀ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਪੁਲਿਸ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਆਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜਾਂ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਢਾਲ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਉਦਾਹਰਨ ਪਿੰਡ ਬਹਿਲਾ, ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਦਾਰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਹਿਲਾ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੌਰਾਨ ੬ ਪੇਡੂਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਢਾਲ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਬਹਿਲੇ ਉਹਨਾਂ ਜੀਆਂ ਦੀ ਬਰਸੀ ਉੱਤੇ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਹਰ ਸਾਲ ਬੀਬੀ ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਖਾਲੜਾ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਰ ਕਈ ਵਾਕਿਆਤ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਆਂ

ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਗਾ ਕੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੋਹਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਈ ਥਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ, ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਠਾਹਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਢਾਲ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਸਬੰਧੀ ਅਤੇ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਵੀ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ ਸਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਪੁਲਿਸ ਨੇ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਹਕੂਮਤੀ ਤੰਤਰ ਨੇ ਆਮ ਦਸਤੂਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਦਾਰ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗੱਗਿਸ਼ੂਹਾ, ਤਰਨਤਾਰਨ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਲਈ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਗਲੀਬਾਰੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ। ਫਿਰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇਹ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਗਲੀਬਾਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਫੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਧਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਰੇ ਮਾਸੂਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਧਿਰ ਸਨ ਜਿਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਿਹਾ ਵਾਕਿਆ ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡੇ ਕੇ ਸੀ ਐਫ ਵੀ ਸਟਾਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਬੰਬੀ ਉੱਤੇ ਤਿੰਨ ਜਣੇ ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਸੀ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਨੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬਹਿਕਾ ਅਤੇ ਬੰਬੀਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣ ਲਗ ਪਏ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਬਕਰੀਆਂ ਚਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਵੇਖ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਆਪ ਤਲਾਸ਼ੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਬੱਕਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਉਸ ਮੋਟਰ ਉੱਤੇ ਆਏ ਜਿਥੇ ਉਹ ਬੈਠੇ ਸਨ ਤਾਂ ਬਕਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਡਰ ਗਏ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਬਿਠਾ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਕਮਾਦ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਭੱਜਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲਦੇ ਗਏ ਤੇ ਅੱਗੇ ਰਾਤ ਹੋਣ ਵਿਚ ਬੰਡਾ ਸਮਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ। ਬੱਕਰੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ, ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਤਾਂ ਬਚ ਗਈ ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਕੁੱਟ ਜਰੂਰ ਖਾਣੀ ਪਈ।

ਰਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਨਾਮਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇਕ ਬੰਦਾ ਟਰੱਕ
 ਫਰੇਟਵਰਕ ਤਹਿਤ ਸੌ ਉਹ ਫਰੇਟਵਰਕ ਵੱਲ ਕਿਤੇ ਜਾਣਾ ਬਹੁਤ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ
 ਅੱਧੇ ਸਵੇਰ ਉਹ ਨੇ ਫਰੇਟਵਰਕ ਅਤੇ ਪੁੰਜਨ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਚੱਲ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹਨੂੰ
 ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਪਿੰਡ ਨੇੜੇ ਜਾ ਅਤੇ ਜਾਵੇ ਉਹ ਉਥੇ ਟਰੱਕ ਖੜਾ ਕੇ
 ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਸੌ ਅੱਧੇ ਨੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਗਲੀ
 ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵੇਰਵੇ ਛੱਡਿਆ ਕਿ ਜਵਾਲੀ ਗੰਗੀਬਾਰੀ
 ਪਿੰਡ ਫਰੇਟਵਰਕ ਦੀ ਹੋਵੇ ਸਾਲ ਟਰੱਕ ਫਰੇਟਵਰਕ ਜਾਰੀਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹਦੀ
 ਸਾਰ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬੜਾ ਦੁਖ ਮਨਾਇਆ ਠਾਹਰ ਵਾਲਾ
 ਫਰੇਟਵਰਕ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪਿੰਡ ਫਰੇਟਵਰਕ ਨੂੰ ਜਾਂ ਪੁੰਜਨ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਸ
 ਸਮੇਂ ਨੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਕਿਹਾ ਸੌ ਪਿੰਡ ਤੇ ਜਾਣਾ

XXX

ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਣ ਵਾਲੇ

ਮਾਰੇ ਗਏ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਿਹੜਿਆਂ ਨ ਕੁੱਟਾਂ ਖਾਧੀਆਂ, ਜਲਾਲਤਾ ਸਹੀਆਂ, ਸਰੀਰ ਨਕਾਰਾ ਹੋ ਗਏ ਜਾਂ ਸਦਾ ਲਈ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਨੇ ਫੜ ਲਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਵੀ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਲੋਕ ਮਿਲਦੇ ਫਾਂਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਤਬੱਦਲ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰਿਕ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੀੜਤ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਹਾਲੇ ਵੀ ਪੂਰੇ ਦਾ ਥੁਲਾ ਅਤੇ ਠੰਡ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰ ਸਕਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪੀੜਾਂ ਉਠ ਖੜ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਲੰਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਕਾਰਣ ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਚਲਦੇ ਬਣੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਉਦਮ ਕਿਉਂ ਕਰਨਾ ਸੀ ਸਾਡੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਵੀ ਜ ਹਟਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਪੰਥ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਬੱਚੇ (ਜੋ ਹੁਣ ਮਿਆਨ ਵੀ ਹੋ ਗਏ, ਬੀਬੀਆਂ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰ ਹਨ। ਉਸ ਖੰਫ ਅਤੇ ਜਲਾਲਤ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਕਾਰਨ ਅਨੇਕਾਂ ਬੱਚੇ ਬੱਚੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਮਾਹੌਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਡਰ, ਸਹਿਮ ਅਤੇ ਬੇਦਿਲੀ ਪੀੜ ਨਾਲ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਹੀ ਜੁਆਨ ਹੋਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਆਮ ਨਾ ਰਿਹਾ ਉਹ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਉੱਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਛਾਪ ਛੱਡ ਦਿਤੀ। ਖਾਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਮੱਠ ਪੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲਿਆ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਲੋੜੀਂਦਾ ਅਤੇ ਢੁਕਵਾਂ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਜੋ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੁੰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉਦਮ ਕਰ ਸਕੇ ਉਹ ਲੜ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕਿਆ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਸਪਤਾਲ (ਜੋ ਪੀ ਜੀ ਆਈ ਵਜੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ, ਦੀ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਪੀੜਾਂ ਨੂੰ

ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਉਦਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਣੀ ਨਹੀਂ ਉਹਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਮਰੀਜ਼, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਔਰਤਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪੀੜਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਵਰੋਲਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਹ ਸਹਿਮ ਭਰਿਆ ਮਾਹੌਲ ਫੁੱਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਧਿਆਣੇ ਦੇ ਇਕ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਵਾਲੇ ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਵੱਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜਿਆਦਾ ਹਨ।

ਉਜੜਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ

ਹਕੂਮਤਾਂ ਦਾ ਜਬਰ ਬਲਦੀ ਭੱਠੀ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਗਿੱਲੇ ਸੁੱਕੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ। ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਸੱਦ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਜਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਾਸੂਮੀ, ਬਜ਼ੁਰਗੀ, ਬਿਮਾਰੀ ਜਾਂ ਲਾਚਾਰੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ।

ਇਹ ਗਾਥਾ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਅਤੇ ਜਵਾਈ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪੁਲਿਸ ਹਵਾਲਤ ਵਿਚ ਜਾਣ ਅਤੇ ਜਲੀਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਕਿਸੇ ਜਾਣਕਾਰ ਨੇ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੀ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਕਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨਹੀਂ ਪਰਤਿਆ।

ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਾ ਪਰਿਵਾਰ

ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਠਾਹਰ ਹੈ। ਫਿਰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਛਾਪੇ ਪੈਣ, ਥਾਣੇ ਜਾਣ, ਤਫਤੀਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮੁੰਡਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿਮਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲਿਆ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਚੱਕਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਮੁੜ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਘਰੇ ਹਸਪਤਾਲ ਲਈ ਗਿਆ ਪਰ ਮੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲੱਭਿਆ ਕਿ ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਮੁਜਬਬ ਬਹੁਤ ਵਾਹ ਲਾਈ ਪਰ ਉਹ ਕਿਤੇ ਅਲੱਪ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਹਕੂਮਤੀ ਦਬਾਅ ਕਾਰਨ ਘਰੇ ਭੱਜ ਗਏ ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਬਚ ਗਏ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸਿੰਘ ਕੈਦ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਭਰਾ ਭਗੋੜਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਆਪ ਸਿੱਧਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਡਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਕੁਝ ਦੱਸੇ ਘਰੇ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮਜ਼ਨੂੰ ਕਾ ਟਿੱਲਾ ਸਾਹਿਬ ਰਿਹਾ। ਓਥੇ ਕਿਸੇ ਵਪਾਰੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਕਈ ਕੰਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਅੱਠ ਸਾਲ ਓਥੇ ਹੀ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦ ਉਹਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਸਭ ਕੁਝ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਭਰਾ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤੈਨੂੰ ਪਿੰਡ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਆਇਆ ਤਾਂ ਥਾਣੇ ਦੇ ਕਾਗਜਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਭਗੋੜਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਪਰਚਾ ਪਾ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ

ਇਕ ਵਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਿੰਘ ਮਿਲਿਆ ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਕਪੂਰਥਲੇ ਕਲ ਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾ ਦੇ ਘਰ ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੱਡੇ ਦੀ ਠਾਹਰ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦੀ ਸੀ, ਕੱਟ ਮਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਲੀਲ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤਾਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਬਿਨਾ ਦੱਸੇ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਿਆ। ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਘੋਨ ਮੱਨ ਸੀ ਹੁਣ ਸਾਬਤ ਸੂਰਤ ਅਤੇ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਚਲੇ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਪਛਾਣ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਮਨ ਉਥੇ ਹੀ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨੇ ਪਿੱਛੇ ਪਤਾ ਕਰਾਇਆ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਸਿਰਫ ਪਨਾਹ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਭੁਗਤਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ।

ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ ਬਹੁਤ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ, ਬੇਘਰੇ ਅਤੇ ਬੇਆਸਰਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਜਿੰਦਗੀ ਮਿਲੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਡੇਰੇ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਕੇ ਬਚਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੇ ਦਰਬਾਰੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਉਲਟ ਮਾਨਤਾ ਮਰਯਾਦਾ ਕਰਕੇ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਰਕਾਰੀ ਜਬਰ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਪਾਲੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਹੈ।

ਬਰਨਾਲੇ ਕੋਲ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ

ਬਰਨਾਲੇ ਕੋਲ ਦਾ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਪਿੰਡ ਗਏ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹਦਾ ਪਰਿਵਾਰ (ਦੋ ਭਰਾ, ਮਾਂ ਅਤੇ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ) ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਚਲੇ ਗਏ, ਮੜ ਕੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਘਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਬਿਨਾਂ ਬੇਅਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਮੀਨ ਵੀ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਛੱਡ ਗਏ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹਿੱਸੇ ਨੇਕੇ ਲਈ ਵੀ ਕਹਿਕੇ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਮੜ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਅਸੀਂ ਕਾਫੀ ਥਾਂ ਪੁੱਛ-ਪੁੱਛ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਖੀਰ ਖੰਨੇ ਕੋਲ ਇਕ ਭੱਠੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਲੱਭਿਆ।

ਉਹ ਏਨਾ ਡਰ ਗਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਬਦਲ ਕੇ ਉਥੇ ਕਿਸੇ ਤਕੜੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਝੋਪੜੀ ਪਾ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਵਸਦਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਹੁਣ ਹਲਾਤ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ, ਚਲ ਕੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਾਰ ਅਤੇ ਜਮੀਨ ਸਾਂਭੋ। ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ ਸਗੋਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਜੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਏਨਾ ਕਰ ਦਿਓ ਕਿ ਸਾਡਾ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਚ ਕੇ ਜੋ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਸਾਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਦੇ ਦਿਓ ਪਰ ਅਸੀਂ ਮੁੜ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸਿਓ ਨਾ। ਇਹ ਛੋਟਾ ਸਧਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਡਰ ਨੂੰ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਬੂਲ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਭੁਲਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਭਲਾਈ ਸਮਝੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਡਰ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਬੈਠ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਬਾਇਦ ਹੀ ਆਵੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਏਨਾ ਵੱਡਾ ਡਰ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਨਿਗਲ ਗਿਆ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਵੀ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਸੱਚਾਈ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਣ

ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਿਰਫ ਤਕਨੀਕੀ ਤਰੱਕੀ ਵਾਲੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਫਰ ਹੈ ਜੋ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠਾਉਣ ਦੀ ਕਸਿਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਫੀ ਕਾਰਗਰ ਹੋਇਆ ਵੀ ਹੈ। ਜੇ ਸਿੱਖ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਸੰਪਰਸ਼ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਡਰ ਦਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬਦਨਸੀਬ ਪੁਰਬੀਏ

ਇਹ ਵਾਕਿਆ ਓਹਨਾਂ ਵੇਲਿਆਂ ਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੁਗਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜਮਾਨਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੱਲ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਹਕੂਮਤ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰਾ ਜਹ ਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਛਿੱਥੇ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਗੀਤ ਪੌਤਾ ਪੌਤਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੈਰੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਔਖੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਸੀ:

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮੈਨੂੰ ਨਾਭੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਣਾਈ ਜੋ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਠਾਹਰ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੰਘ ਅਮਰਗੜ੍ਹ (ਜਿਲ੍ਹਾ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ) ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਬੰਦ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਫੀ ਭੱਜ ਨੱਸ ਮਗਰੋਂ ਉਹਦੇ ਘਰਦਿਆਂ ਦਾ ਜੋਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਬਿਨਾ ਜਰਮ ਤੋਂ ਜਰਮਾਨਾ ਭਰਕੇ ਵੀ ਉਹ ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੀ ਗਨੀਮਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁਕਦਮਾ ਪਾ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦੇਣ। ਜਦ ਉਹ ਸਿੰਘ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਵੇਖਿਆ ਵੀ, ਆਪਣੇ ਵਾਰੂੰ ਆਏ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਵੀ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਫਰਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹਾਲ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਤਸੱਦਦ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਫੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਦੀ ਜਾਨ ਬਚੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਫਰਕ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਉਂਵ ਵੀ ਉਹਦਾ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਰਫ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪਰਥਾਦਾ ਪਾਣੀ ਹੀ ਛਕਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਓਹਨਾਂ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਰਨ ਲਈ ਤਕਾਏ ਗਏ ਬੰਦੇ ਦਾ ਗੁਨਾਹ ਪੁੱਛਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹ ਥਾਣੇ ਦੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਚੁਣ ਭੁਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਗੱਲ ਜਿਹੜੀ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੀ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਚੇਤੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ।

ਉਸ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗਰੀਬ ਬੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਸਾਬਤ ਸ਼ੁਰਤ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਦੇ

ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਛੇ ਜਣੇ ਸਨ
 ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਓਹਨਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਜਣੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ
 ਜਿਲ੍ਹੇ ਕਟੀਹਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕੋ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਭੇਨੇ ਦੀ ਲਵਾਈ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ
 ਆਏ ਸਨ। ਬਿਨਾਂ ਟਿਕਟ ਸਫਰ ਕਰਨ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇਮਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਟੀ ਟੀ ਈ
 ਨੇ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਥਾਣੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਲਗਭਗ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਇਥੇ ਹੀ ਬੰਦ ਸਨ।
 ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਜਵਾਨ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਾਲਾ ਵੀ ੩੦ ਕੁ ਸਾਲ
 ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਦੋ ਹੋਰ ਜਣੇ ਪੂਰਬੀ ਯੂ ਪੀ ਤੋਂ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ
 ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਸੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਥੇ ਫੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ
 ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅੱਧਖੜ ਉਮਰ ਦਾ ਬਿਹਾਰੀ ਸੀ ਜੋ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ
 ਸੀ। ਓਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।
 ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਦਾਹੜੀ ਕੰਸ ਵਧ
 ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਕਲੋਂ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ
 ਥਾਣੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾਲਾਤ
 ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਵੇਰੇ ਚਾਹ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਲਈ ਬਾਹਰ ਕੱਢ
 ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਕੁਟਮਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ
 ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਏਹ ਬੰਦੇ ਵੀ ਰੋਜ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੀ
 ਕੁਟ ਮਾਰ ਅਤੇ ਚੀਕਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ
 ਖਾਸ ਫੜੇ ਬੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਹ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਓਹਨਾਂ ਗਰੀਬ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ
 ਨਾਲ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਓਹਨਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਲਗਾਅ ਹੋ ਗਿਆ।
 ਇਹ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਘਰਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਫਿਕਰਮੰਦ ਸਨ। ਉਹ ਲੋਕ ਤਾਂ
 ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਵੀ ਡਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦਾ
 ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵੇਖ ਵੇਖ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਡਰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੁਲਿਸ
 ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹੁਕਮ 'ਤੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਨੇ
 ਡਰਦਿਆਂ ਡਰਦਿਆਂ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਅਤੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੂੰ ਵਰਿਆਦ ਕੀਤੀ ਕਿ
 ਜਾਂ ਤਾਂ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਬਹੁਤੀ
 ਵਾਰ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਝਿੜਕਾਂ ਹੀ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਦੀ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ
 ਹਾਸੇ ਮਖੌਲ ਵਿਚ ਹੀ ਟਾਲ ਛੱਡਦੇ। ਇਕ ਬਦਨਾਮ ਏ ਐਸ ਆਈ ਨੇ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ
 ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਥਾਂ ਭੇਜਾਂਗਾ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ
 ਅਸੀਸਾਂ ਦਿਓਗੇ। ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮਜ਼ਾਕ ਸਮਝ ਲਈ। ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ
 ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਹੀ ਸੋਚਿਆ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਹੇ

ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਵੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਹਵਾਲਾਤੀ ਥਾਣੇ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉਦੋਂ ਸਭ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਬਚਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਓਥੇ ਇਕ ਹਾਤ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਗੁਜਰਨੀ ਵੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਨਿਆਮਤ ਲੱਗਦੀ ਸੀ।

ਥਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਖਾਣਾ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸੁਆਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫੜੇ ਹਏ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨਾ ਹੀ ਸੁਆਦ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਦੋਂ ਰੋਟੀ ਸੌਖਿਆਂ ਬੰਦੇ ਦੇ ਸੰਘ ਹੇਠਾਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਬੇਕਸੂਰ ਫੜੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਵਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਓਹਨਾਂ ਗਰੀਬਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਾਹੜੀ ਕੇਸ ਕਟਾਉਣ ਲਈ ਤਾਂ ਮੌਕਾ ਦਿਓ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਉਹ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅੱਜਕੱਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਚੱਲਦੈ, ਜੀਹਦੇ ਵੀ ਦਾਹੜੀ ਕੇਸ ਕੱਟੇ ਹੋਣ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਾਹੜੀ ਕੇਸ ਰਖਣੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ ਤੁਹਾਡਾ ਇਸੇ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੀ ਭਲਾ ਹੈ ਓਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਨੇ ਮੜ ਕੇ ਕਦੀ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਪੌਛਿਆ ਵੀ ਨਾ।

ਉਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ, “ਮੈਨੂੰ ਓਥੇ ਵਿਹਲੇ ਬੈਠ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਣਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਿਨਾ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿਚ ਬੰਦ ਰਹਿਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਓਹਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਓਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕਦੀ ਸਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਵੀ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਭਾਤ ਨਾਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਜਪੁ ਨੀਸਾਣ (ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ) ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੌੜੀਆਂ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਬੋਲ ਕੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨ ਬੀਤਦੇ ਗਏ ਇਕ ਦਿਨ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਖੰਨਾ ਪੁਲਿਸ 'ਤੇ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਫੱਟੜ ਹੋ ਗਏ, ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਆਵਾਜਾਈ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਫੜੇ-ਫੜੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੋਈ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਥਾਣੇਦਾਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਐਸ ਐਸ ਪੀ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਬੈਠਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਓਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਗੱਲਾਂ ਬਾਹਰ ਤੱਕ ਸੁਣਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਤ ਇਕ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੂਰਾ ਦਸਤਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਵਾਲੀ ਹਵਾਲਾਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਚਾਦਰ ਲਈ ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਸੁੱਤਾ ਹਵਾ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਓਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਉਧਰ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿਧਰ ਉਹਦੇ ਅਫਸਰ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਘੰਟੇ ਕੁ ਬਾਅਦ ਉਹ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲੈ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ”

ਉਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ, "ਮੈਂ ਸਵਰ ਜਦੋਂ ਸੰਤਰੀ ਤ ਉਹਨਾ ਬਾਰ ਪੌਛਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸਣ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਲੱਗਿਆ ਪਰ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਉੱਠ ਥੜ੍ਹਿਆ ਕਿ ਜੇ ਛੱਡਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਉਂ? ਇਕ ਪਲ ਆਇਆ ਚੈਨ ਬੇਚੈਨੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਮੇਰੀ ਬੇਚੈਨੀ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੇੜਾ ਜਿਹਾ ਲਗਾਅ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਬੜੇ ਬਝੇ ਮਨ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਬੁੱਚੜ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਗਰੀਬ ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ 'ਤੇ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਛੇ ਖਾੜਕੂ ਸਖਤ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਹਲਾਕ ਅਤੇ ਗੋਲਾ ਬਰੂਦ ਬਰਾਮਦ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਣਪਛਾਤੇ ਹੀ ਲਗਦੇ ਸਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਹੋਣ। ਇਹ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਏ ਐਸ ਆਈ ਛੱਤੀ ਹੀ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਲਾਂਗਰੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਰਾਤ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਏਨੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਨੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਨਵੇਂ ਕੁਝਤੇ ਪਜਾਮੇ ਅਤੇ ਪੈਟਾਂ ਕਮੀਜਾਂ ਵੀ ਪਾ ਲਈਆਂ ਉਹ ਆਪ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹੇ", ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੱਲ ਖਤਮ ਕੀਤੀ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਆਖਰੀ ਮੌਕੇ ਕੀ ਖਿਆਲ ਆਏ ਹੋਣਗੇ, ਧੋਖੇਬਾਜ਼ਾ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਜਾਂ ਡਰ ਕਿ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੂੰਰੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵਹੀਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਉਹ ਬਾਣੇਦਾਰ ਅਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਤਾਕ ਵਿਚ ਸਨ ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪਲਾਂ ਮੌਕੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਖਿਆਲ ਹੋਣਗੇ? ਕੀ ਉਹ ਵੀ ਕਦੀ ਇਨਸਾਨ ਸਨ ਜੋ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਕਰੀ ਗਏ ਜਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਬਹੁਤ ਥੜ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣਗੇ ਜੋ ਸਦਾ ਹੀ ਏਦਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਦਾਂ ਦੇ ਬੇਗੁਨਾਹਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਬਾਣੇ ਅਤੇ ਤਸੀਹੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਅਣਭੋਲਿਆ ਡੁੱਲਿਆ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਕੋਈ ਲੇਖਾ ਜਾਂ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਏਡੇ ਗੁਨਾਹ ਦਾ ਕਬੂਲਨਾਮਾ ਕਦ ਲਿਖਣਾ ਏ।

ਸਾਧ ਸੁਭਾਅ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜੋ ਲਾਪਤਾ ਹੋਇਆ

ਨਕੇਦਰ ਕੋਲ ਇਕ ਠਾਹਰ ਦੀ ਵਾਸਤਾਨ ਹੈ। ਇਕ ਚੰਗੇ ਜਿਮੀਂਦਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ੫੦ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਅਣਵਿਆਹਿਆ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸੀ ਜੋ ਸਦਾ ਮੋਟੇ ਖੱਦਰ ਦਾ ਕੁੜਤਾ ਪਾਉਂਦਾ ਤੇ ਪੈਰ ਨੰਗੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਸਿੱਧਰਾ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਜਾਣਾ ਉਹਨੇ ਆ ਕੇ ਕੋਲ ਬਹਿ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੱਸਣਾ। ਉਹ ਗੁੰਗਾ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬੋਲਾ ਵੀ। ਉਹ ਹੱਸਦਾ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਚੁੱਪ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹਦੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਕੀ ਸਾਰੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਲੋਕ, ਸਭ ਉਹਦੀ ਨੇਕਨੀਅਤੀ ਅਤੇ ਮਾਸ਼ੁਮੀਅਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਸਨ। ਉਹਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਚਾਚਾ ਅਲਮਸਤ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਘਰੇ ਘੱਟ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਓਨਾ ਚਿਰ ਘਰ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਚਲੇ ਨਾ ਜਾਣਾ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਓਥੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਂਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਾਗਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੀ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਾ।

ਜਦੋਂ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਗੋਤ ਪਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਹੋਈ। ਨਕੇਦਰ ਦੇ ਜਾਲਮ ਬਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਉਸ ਅਲਮਸਤ ਨੂੰ ਵੀ ਜੁਲਮ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਦੀ ਕੱਢ ਛੱਡਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਨਾ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਾ ਗੁੰਗਾ ਅਤੇ ਬੋਲਾ ਹੈ। ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਪਾ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਲਮਸਤ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਲੰਗੜਾ ਕੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਹਦੀ ਆਖਰੀ ਰਾਤ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ। ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਉਹਦੀ ਕਾਫੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ।

ਜੇ ਸਾਡੇ ਕਰਕੇ ਘਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਰਾਤੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਿਰਾਣੇ ਜਾਗਦਾ ਸੀ ਉਸ
ਬਜਰਗ ਦਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਮਹ ਸਧਾਰਣ ਨਹੀਂ ਸੀ।

❖❖❖

ਗੋਲੂ ਰਸੋਈਆ

ਜਦ ਮੈਂ ਪਟਿਆਲੇ ਮਾਈ ਦੀ ਸਰਾ ਵਿਚ ਪਲਿਸ ਰਫਤੀਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਂ ਤਾਂ ਉਥੇ ਇਕ ਗੋਲੂ ਨਾ ਦਾ ਰਸੋਈਆ ਸੀ ਉਹਦਾ ਕੱਦ ਕੋਈ ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਫੁੱਟ, ਸਰੀਰ ਪਤਲਾ ਅਤੇ ਰੰਗ ਸਾਵਲਾ ਅਤੇ ਉਮਰ ਤੀਹ ਕੁ ਸਾਲ ਹੋਏਗੀ, ਸਿਰ 'ਤੇ ਜੁੜਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਅਕਸਰ ਸਿਰੋਂ ਨੰਗਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਾਹੜੀ ਕੁਤਰੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਅਮਲੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਵਰਤਾਓ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਉਹਦੀ ਅੱਖ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਅਵਾਜ਼ ਪੈਣ 'ਤੇ ਉਠ ਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਖੁਸ਼ੀ ਗਮ ਦੇ ਕੰਮ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਖਾਣਾ ਅਤੇ ਚਾਹ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਹਨਰ ਬਹੁਤ ਕਮਾਲ ਸੀ। ਡੀ.ਐਸ ਪੀ ਅਤੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਉਹਦਾ ਖਾਸ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਸਲੂਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਮੁਨਸ਼ੀ ਉਹਨੂੰ ਹਰ ਰਜ ਭੁੱਕੀ ਦਾ ਕੱਪ ਮਾਲਖਾਨੇ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸੰਤੋਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕੱਪੜੇ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਕਦੇ ਸਵਾ ਕੇ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਪਰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੌਂਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਹੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਨਰਥ ਲਗਦਾ ਸੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਚਾਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਬੋਲਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਕ ਦਿਨ ਕਲਾ ਲੰਘਾਦਿਆਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ 'ਜੇ ਮੈਂ ਨਾ ਹੋਵਾਂ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਰਸੋਈ ਦਾ ਕੀ ਬਣੂ?' ਉਹ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਸਿਧਰਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵੱਧ ਘੱਟ ਵੀ ਬੋਲ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਈ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਬਰਾ ਨਹੀਂ ਮਨਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਵਾਏ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਦੇ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਇਸ ਮਸਲੇ 'ਤੇ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੱਸਵਾਰ ਔਰਤ ਜੋ ਕਿਸੇ ਜਰਮ ਵਿਚ ਫੜੀ ਗਈ ਸੀ ਉਸ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦਿਤਾ ਹੁਣ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪੱਛ ਗਿੱਛ ਦੌਰਾਨ ਡੀ ਐਸ ਪੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਇਹ ਗੋਲੂ ਵੀ

ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਛੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਕਲ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਰਸਈ ਦਾ ਕਰਤਾ ਧਰਤਾ ਹੁਣ ਇਹ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਹੁਣ ਇਹਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸਰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਪਿੰਡ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਇਹ ਵੀ ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਰਾਜੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਇਆ ਭੀ ਪਰ ਇਹ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਜਿਲੇ ਦੇ ਇਕ ਖਾਤਰ ਦਾ ਭਰਾ ਹੈ। ਖਾਤਰ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਮਕਾਬਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਚਲਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਪਿਓ ਇਹਦਾ ਥਾਣਿਆ ਦੀਆਂ ਕੱਟਾਂ ਅਤੇ ਕੈਦਾਂ ਭੋਗਦਿਆਂ ਦਮ ਤਤ ਗਿਆ। ਇਹਦੀ ਮਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਦਰਜੀਪੁਣੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਵਕਤ ਕੱਟਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲੈਣ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਜਾਂਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ”।

ਸਿੱਧੇ ਸਾਢੇ ਇਨਸਾਨ ਜਿਹੜਿਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਘੁੱਗ ਵਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਜਬਰ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੱਜੋੜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੁੜ ਕਦੀ ਸਾਵੇਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਉਹ ਲੋਕ ਉਖੜੇ ਹੋਏ ਘਾਹ ਵਾਂਗ ਹਵਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿਲਦੇ ਅਤੇ ਰੁੜ੍ਹਦੇ ਗਏ। ਹਵਾ ਸੰਗ ਰੁੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਖੁੰਜੇ ਵਿਚ ਕੂੜੇ ਦੇ ਢੇਰ ਥੱਲੇ ਦੱਬ ਜਾਣ ਤੇ ਸਿਵਾਏ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਜਾਂ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਿੰਡਾ ਖੇਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਛੁੰਨੇ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨੇੜਲੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਭਾਵਹੀਣ ਸਬੰਧ ਹੋ ਗਏ। ਜਬਰ ਦੇ ਅੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪਨਾਹ ਸਮਝਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਸਲੇ ਹਿੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਸੰਘਰਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਹੋਏ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਾਕਿਆਤ ਵੀ ਬੜੇ ਅਹਿਮ ਹਨ। ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਬੱਚੇ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਜੋ ਵਕਤ ਕੱਟਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਡੇਰਿਆਂ, ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ, ਥਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਚਿਨਾ ਚਿਰ ਚਾਕਰ ਹੋਏ ਰਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਉਹ ਮਰ ਨਹੀਂ ਗਏ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਕੱਢ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਾਂ ਕੋਈ ਪਿਛੋਂ ਆ ਕੇ ਲੈ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੰਝਲੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਵਜੋਂ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਾਰੂ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਬਾਹਰੋਂ ਨਾਮਲੂਮ ਹੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।

ਤਫ਼ਤੀਸੀ ਜਾਂ ਤਸੀਹਾ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਰਸਈਥਾਨੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ ਵੀ ਕਈ ਬਹੁਤਾ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੰਦੇ ਮਜਬੂਰ ਲਾਚਾਰ ਬੰਸ ਦਿਨ ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਏਨਾ ਕੁ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਰਟੀ ਪੈਂਦੀ ਰਹੇ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਤਸੀਹਾ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪਰਾਣਾ ਸੇਵਾਦਾਰ ਸੀ ਬਿਲਕੁਲ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਕੰਮ

ਨਾਲ ਮਤਲਬ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਉਹਨੇ ੩੫ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਏਨਾ ਕੁਝ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹਨੇ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁਲਾ ਦੇਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਰਿਜ਼ਕ ਤੱਕ ਮਤਲਬ ਰੱਖਣਾ ਹੈ।

ਜਗਰਾਓ ਦੇ ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੀ ਆਈ ਏ ਵਾਲੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਅੰਨਾ ਤਸੱਦਦ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੁੱਟ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਤਸੀਹੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਨਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਜ਼ਲਮ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨੇ ਉਸ ਗਰੀਬ ਰਸਈਏ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਗਰੀਬ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ। ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਸ਼ਟ ਜਾਣਿਆ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਆਉਂਦਾ ਪਿਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਗਰੀਬ ਲਈ ਇਹ ਕੰਮ ਉਹਦਾ ਰਿਜ਼ਕ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਝ ਦੇ ਫਰਕ ਨੇ ਵੱਡੇ ਟਕਰਾਅ ਦੇ ਚੱਕਰ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਉਹਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਗੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਪੱਕਾ ਹੋ ਤਸੀਹੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਉਥੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਲੋਭ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਜੋ ਆਮ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ, ਉਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਰਗੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਣ ਮਰਨ ਵੀ ਉਸ ਦੌਰ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਗੁਜਰਿਆ ਹੈ।

ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਮਿੱਤਰ

ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਫਰੀਦਕੋਟ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇੱਕ ਜਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਸੁਣਾਈ। ਇਹ ਜਥੇਦਾਰ ਠੇਕੇਦਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ੧੯੯੧ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਓਹਨਾ ਦੇ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਕਣੀ ਬਹੁਤ ਬਦਨਾਮ ਨਾਂ ਵਾਲਾ ਥਾਣੇਦਾਰ ਆਇਆ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸਰ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਕਿਸੇ ਔਖੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘ ਨੇ ਓਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਜੀਅ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਥਾਣੇਦਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਦਰਿੰਦਾ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਲਮਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਜਿਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਛੁੱਟੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਓਦੋਂ ਸਰਕਾਰੋ-ਦਰਬਾਰੋ ਬਹੁਤ ਚਲਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਥਾਣੇਦਾਰ ਆਪਣੇ ਭਾਕੀ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੈ ਆਇਆ ਉਹ ਹੁਣ ਸਾਰਾ ਫਿਕਰ ਮੁਕਾ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲੱਭਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਤਤਕੇ ਤੇ ਸਰਾਬ ਪੀਣ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਸਰਾਬ ਪੀਣ ਜਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕਹ ਕੋਹ ਕੇ ਮਾਰਨ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਠਾਹਰਾਂ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਓਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਤਸੱਦਦ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਜਲੀਲ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਲੋਕ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਓਹਨਾ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਘੱਟ ਹੀ ਚੱਲਦੀਆਂ ਸਨ ਪਲਿਸ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਸਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਛੁਡਾਉਣ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨ ਮਰਜੀ ਨਾਲ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਅਫਸਰ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਥਾਣੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਓਹਨੇਂ ਤੰਗ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਇਨਾਮ

ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ

ਜਿਸ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਗੱਲ ਸੁਣਾਈ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਵੜਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦੀ ਰਾਜਸੀ ਪਹੁੰਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਪਰ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹਰ ਵਾਰ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਣ ਤੋਂ ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਹਵਤਾ ਭਰ ਥਾਣੇ ਰਹਿ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਉਸ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾ, ਕਿਤੇ ਚਲਾ ਜਾ।

ਇਸ ਹਵਤੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਉਥੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦੀ ੩੦ ਕੁ ਸਾਲ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹਈ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਖੱਲੀ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਮੱਖੂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ ਉਹ ਭਾਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਮੱਖੂ ਦੇ ਜਥੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਵਾਹੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਮ ਕਿਸਾਨ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਮਸਲੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੇ ਨਰਮ ਸਭਾਅ ਦਾ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਕਈ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਥਾਣੇ ਵਾਲੇ ਉਹਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ, ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਹਰ ਕੰਮ ਰੀਝ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦਾ ਇਹ ਥਾਣੇਦਾਰ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮਾਰਿਆ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਈ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲਾ ਹੀ ਬਚ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ, ਨਾ ਕੋਈ ਤਵਤੀਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਤਸੱਦਦ।

ਉਹਦੇ ਕਹਿਣ ਮਤਾਬਿਕ ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਹ ਕਈ ਦਰਜਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਜਦੋਂ ਦਾ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਆਇਆ ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸੱਤ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਬੱਸ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਣਾ, ਜਦੋਂ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਫੜੇ ਗਏ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਸੂਰ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਖੂਨ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜਾਂ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਬੰਦੇ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਬਿਲਕੁਲ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਅਧਮੋਇਆ ਵਰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦਾ, ਬਹੁਤੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ”

ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਇਹ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲੋਕ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ

ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਲਕ ਖੁੰਜ ਲੱਗ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾ ਲੱਖ ਪਟੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਲ ਪੜਕਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਰਈ ਆਸ ਜਾ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ।

ਇਕ ਵਾਰ ਇੱਕ ਬੰਦੇ ਨੇ ਇਹ ਬਾਣੇਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ "ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖਾੜਕੂ ਭਾਈ ਨਾਲ ਕਦੇ ਸਿੱਧੇ ਮੂੰਹ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਦਾ ਉਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਰਿਹਾ ਹਾਂ" ਬਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਅੱਗ ਕਿਹਾ, "ਚੱਕੀ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਪਿਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ" ਏਹਨਾਂ ਮੌਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਸ਼ਾਣੀ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਬੱਕਰਿਆਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਚੂੜਿਆ-ਮੁਰਗਿਆਂ ਦੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਮਸ਼ੀ ਵਿਚ ਮੌਤ ਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸੂਹ ਮਿਲਣ ਉੱਤੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ ਅਗੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੱਲੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਜਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸਿੰਘ ਭੱਜਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਘੇਰ ਲਿਆ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਵਰੀਦਕੰਟ ਮੁੱਖ ਸੜਕ ਦੇ ਨਾਕੇ ਉੱਤੇ ਉਹਨੂੰ ਰੁਕਿਆ। ਉਥੇ ਏਹ ਬਾਣੇਦਾਰ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਫਸਰ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਕੋਲ ਸੌਂਦਿਆ ਉਹ ਪੂਰੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਨਾਲ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਇਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹਾਲੇ ਇਹਦੇ ਮਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ"। ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਨਾਲ ਉਠ ਕੇ ਉਹਦੀ ਕਾਰ ਵੱਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ "ਤੂੰ ਜਾਹ, ਪਰ ਅੱਜ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇਰਾ ਹਵਾਲਾਤ ਵਾਲਾ ਮਿੱਤਰ ਆਪਣੀ ਆਖਰੀ ਮੌਜਲ ਵੱਲ ਚਲਿਆ ਜਾਵੇ"।

ਜਥੇਦਾਰ ਕਹਿੰਦਾ "ਮੈਂ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਉਥੋਂ ਆਇਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਸਿੰਘ ਲਈ ਇੱਕ ਪੀੜ ਉੱਠੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਖਬਰ ਆ ਗਈ ਕਿ ਨਹਿਰ ਦੇ ਪੁਲ ਉੱਤੇ ਸਰੱਖਿਆ ਦਸਤੇ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿਚ ਮਕਾਬਲਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅਣਪਛਾਤਾ ਖਾੜਕੂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ"।

ਜਦੋਂ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸਿਰਫ਼ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਵੇ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਗੱਲਬਾਤ ਟੱਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਆਮ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਦਹਾ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਣ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਕਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦਾ

ਹੋ ਵੱਧੀ ਧਿਰ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਹੁਕਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਹਰ ਹੀਲ ਹਿੰਸਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ
ਹੱਲ ਕੱਢਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਛੁੱਟੀ ਧਿਰ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੀ
ਘਾਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਬਾਣੇਦਾਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਵਤਦਾਰਾਂ ਨਾ ਕੋਈ ਗ਼ਨਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਇਸ
ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਐਵੇਂ ਹੀ ਲਪਟੇ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਬਾਣੇਦਾਰ ਵਲੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ
ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ
ਹਰ ਦੇ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਚਕਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਤ ਦਰ ਪਰਤ ਹਿੰਸਾ ਦੇ
ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਾਸੂਮ ਜਾਨਾਂ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ
ਬਣਿਆ ਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚੇ
ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਬੇਵਸੀ ਅਤੇ ਲਾਚਾਰਗੀ ਵਿਚ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਬੰਦੇ ਵੀ ਆਪਣੀ
ਮੌਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਭਾਲ

ਸੰਨ ੨੦੦੩ ੦੪ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦ ਲਧਿਆਣੇ ਕਚਿਹਰੀਆ ਵਿਚ ਮਰ ਚਿਤ ੭ ੮ ਮੁਕਦਮੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ ਤਕਰੀਬਨ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਲਧਿਆਣੇ ਹੋਜੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਖਾਸ ਪਹਿਰੇਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਸਾਨੂੰ ਕਚਿਹਰੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦਰਖਤਾਂ ਥੱਲੇ ਬਿਠਾਈ ਰਖਦੇ ਸਨ ਤਰੀਕ 'ਤੇ ਕਾਫੀ ਲਕ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲੰਗਰ ਅਤੇ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਮ ਨੂੰ ਮੜਦੇ ਵਕਤ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬੀਬੀ ਸਾਡੇ ਕਲ ਆਈ ਤੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ? ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਨਾਭੇ ਜੇਲ੍ਹ ਤੇ ਸਿੰਘ ਆਏ ਹਨ ਉਹ ਬੜੇ ਸਰਧਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਤੱਕਦੀ ਰਹੀ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਮੈਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਫਤਹਿ ਬਲਾਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਫਤਹਿ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ ਜੇਲ੍ਹ ਵੱਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦਾ ਉਦਾਸ ਚਿਹਰਾ ਅਤੇ ਮਹ ਵਿਚ ਉਡੀਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਅਗਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਜਦ ਅਸੀਂ ਪੇਸ਼ੀ ਉੱਤੇ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਤਾ ਪਹਿਲਾ ਵਾਲੇ ਬਾ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਮਧਰਾ ਕੱਦ, ਪੱਕਾ ਰੰਗ, ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਦੰਦ ਬਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਚਿਹਰਾ ਤੇ ਦੂਰ ਤਕਦੀਆਂ ਝੁੰਘੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਉਦਾਸ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਦੋਂ ਨੇੜੇ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਉਹਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੱਟ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਥਰੂ ਵਗ ਪਏ "ਤੁਸੀਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਹੋ" ਉਹਨੇ ਸਿਸਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਉਹਦਾ ਹਾਵ ਭਾਵ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੱਛ ਰਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਦੱਸ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹ ਵਿਰ ਬਲੀ "ਤਸੀ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੰਘ ਹੀ ਹੋ ਉਹ ਵੀ ਤਾਂ ਇਹੋ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ

ਸੀ ਜਦੋਂ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ” ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਪੰਥ ਦੇ ਸਾਥੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਮਾਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ ਹੋਏਗਾ। ਉਹ ਮਾਇਕ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਗਰੀਬ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਗ਼ਜ਼ਾਰਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਿਮੀਂਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਕਰਦੀ ਸੀ ਉਹਦਾ ਘਰ ਵਾਲਾ ਮਿਸਤਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਨਿਰਾਹ ਘਟ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅਪਾਹਜ ਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਮਾਤਾ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਸੀ।

ਉਹ ਮੁੱਲਾਪਰ ਅਤੇ ਜਗਰਾਓ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲੀ ਸੀ ਉਸ ਦਿਨ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਨਾਲ ਕਚਿਹਰੀ ਆਈ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਉਥੇ ਸਾਡੀ ਅਗਲੀ ਤਰੀਕ ਬਾਰ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅੱਜ ਉਹ ਬੱਸ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਈ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੱਸ ਭਾਰਤ ਨਗਰ ਚੈਂਕ ਅਤੇ ਕਚਿਹਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਜਾਣਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਥੇ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਸਿੰਘ ਹੋਰ ਹਨ। ਕਦੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣਗੇ। ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਮੰਡਾ ੧੯੯੩ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਕਿਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ? ਮੈਂ ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਦਿਆਂ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਿਆ “ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਮੁਕੱਦਮੇ ਪਾਏ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਐਨਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ ਹੋਏ। ਮੁਕੱਦਮਾ ਪਾ ਕੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਨੇਹਾ ਕੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ”। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਕਈ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਚਲਾ ਰੱਖੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਬਿਨਾ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਤੋਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਾਇਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੀ ਅਸਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬਿਨਾ ਮੁਕੱਦਮੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮਾਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਦਾ ਛੋਟਾ ਨਾਂ ਰੱਖੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਬੇਟਾ ਕਿਸੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਇਹ ਗੱਲ ਸਣ ਕੇ ਉਹ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਬੇਟਾ ਉਹਨੇ ਨਾਨਕਸਰ ਤੋਂ ਮੰਗ ਕੇ ਲਿਆ ਸੀ ਜੋ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ੧੨ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਗ਼ਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਦੀ ਡੰਡੀ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਬੇਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰਬਤ ਵਿਚ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਦੋਵਾਂ ਤੀਵੀਂ ਆਦਮੀ ਨੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ ਪਲੋਸਿਆ। ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁਸਿਆਰ ਸੀ। ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਵੀ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਉਹ ਹਰ ਸਾਲ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਹੀ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਿਆ ਉਹ ਮੰਤਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਜਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬਹੁਤ ਨਿਰੰਗ ਬਣਾਅ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਨਿਰੰਗਮ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਲਾਲੀ ਆ ਗਈ ਸੀ ਉਹ ਬਸੰਤੀ ਦਸਤਾਰ ਸੁਧਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਬੀਬੀ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ, "ਉਹਦਾ ਕਿਸੇ ਖਾਤਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਣੇ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਨਿਗਾਹ ਥੱਲੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਹਾਲ ਉਹਦੀ ਉਮਰ ੧੭-੧੮ ਸਾਲ ਦੀ ਹਵਾਲੀ ਜਿਹੜੇ ਜਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਾਉਣ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਜਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਟਰੈਕਟਰ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਛੱਡਣ ਗਏ ਸੀ ਉਹਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਏ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਉਹ ਖਾਤਰ ਰਸਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸ਼ੰਖੂਪੁਰਾ (ਕੇ ਐਲ ਐਫ) ਦੇ ਜਥੇ ਦਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਧਾੜਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਜਿੰਮੀਦਾਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਮੁੰਡੇ ਸਮੇਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਈ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਾਸੇ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਬੜੀ ਭੱਜ ਨੱਠ ਹੋਈ ਅਤੇ ੧੫-੨੦ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਬਿਨਾ ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਤੁਰਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।"

ਬੀਬੀ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਅਸੀਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਫਰਿਆਦਾਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਪਰ ਸਾਡੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸਣੀ। ਜਿਹੜੇ ਮੁੰਡੇ ਫੁਟ ਕੇ ਆਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੱਸਣ ਮਤਾਬਿਕ ਉਸ ਦਿਨ ਤੱਕ ਤਾਂ ਉਹ ਉਥੇ ਹੀ ਸੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਸੱਦਦ ਉਸ ਉੱਤੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਅੱਗੇ ਬੁਕਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਮੇਰੇ ਦੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸੰਤ ਕੁਮਾਰ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਠਣ ਗਈ ਸੀ ਉਹਨੇ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਤਸੱਦਦ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹਨੇ ਮਆਫੀ ਨਹੀਂ ਮੰਗੀ ਸਗੋਂ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੀ ਬਣਿਆ।"

ਇਕ ਵਾਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੋਹਤਬਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਸੰਤ ਕੁਮਾਰ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਦਾ ਰਵਾਈਆ ਬੜਾ ਭੱਦਾ ਅਤੇ ਜਾਲਮਾਨਾ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਮੰਡਾ ਦੇ ਦਿਓ। ਸੰਤ ਕੁਮਾਰ ਕਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ ਉਹ ਹੱਥ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ "ਮੈਂ ਕਿਥੋਂ ਦੇ ਦਿਆਂ ਬੰਡਾ ਮੰਡਾ ਤੁਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਲੱਭ ਲਵੋ। ਹੋਰ ਵੀ ਤਾਂ ਐਨੇ ਲੱਭਦੇ ਫਿਰਦੇ ਐ ਬਾਇਦ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੱਭ ਲੈ ਜਾਵੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ

ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਾਓ ਤੇ ਘਰ ਬੈਠ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ। ਸਮਾਂ ਬਤਾ ਭਾਰੀ ਹੈ। ਕਈ ਵੀ ਗੰਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ”।

ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਤਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹਦੇ ਜਾਣ ਤੇ ਬਾਅਦ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਜੋੜੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਤ ਅਨਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਪਰ ਕੁਝ ਵੀ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦਿਆਂ ਬਾਪ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਚਲੀ ਗਈ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਧਸ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕਾਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਉਸਨੂੰ ਹੁਣ ਬਹੁਤੀ ਦੁਰ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਸੀ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਦਰਦ ਅਤੇ ਉਡੀਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਮਾਵਾਂ ਉਡੀਕਦੀਆਂ ਉਡੀਕਦੀਆਂ ਮਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਪੁੱਤ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਉਸ ਮਾਤਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, “ਬੜ੍ਹੇ ਨੇ ਤਾਂ ਹੋਸਲਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਆਏਗਾ। ਉਹ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਏਗਾ”। ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਰੱਬ ਵਿਚ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਘਟਿਆ।

ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤ ਦਿਸਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਤ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਘੁੱਟ ਕੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਛੋਹ ਵਿਚ ਮਮਤਾ ਦਾ ਸਮੱਚਾ ਮੋਹ ਅਤੇ ਨਿੱਘ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਗੁੰਮੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਅਲੋਪ ਹੋਏ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਉਹ ਕਈ ਡੇਢ ਕੁ ਸਾਲ ਮੋਰੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਉਤੇ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਅਸੀਸਾਂ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਦੀ। ਉਹ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਜਾਰਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹੀਨੇਵਾਰ ੪-੫ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੈਸੇ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਹੀ ਉਹ ਅੱਧੇ ਪੈਸੇ ਵਾਪਸ ਕਰ ਗਏ ਕਿ ਸਾਡੀ ਐਨੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਢਿੱਡ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਾਂਦੇ ਵਕਤ ਇਹ ਪੈਸਾ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਤਕਲੀਫ ਹੋਏਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰ-ਛੇਤ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੈਸੇ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਲਏ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਚਪਲਾਂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਲੈ ਲੈਂਦੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੈਸੇ ਉਹਨੇ ਆਪ ਮੰਗ ਕੇ ਲਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨੇ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਹਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹਰ ਸਾਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ੨ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਉਥੇ ਗਈ। ਬਹੁਤ ਖਸ਼ ਹੋਈ। ਉਥੋਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਡੋਲੂ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਜੋ ਹਾਲੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਾਂਭਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਬੰਦ ਖਲਾਸੀ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਵੀ

ਕਰਕੇ ਆਈ ਸੀ।

ਉਥੋਂ ਆ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਮੈਨੂੰ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇੰਝ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਹੋ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ ਧਰਵਾਸ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹੈ”।

ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇਕ ਵਕੀਲ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿਚ ਵੀ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਜੀਅ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਗਏ ਵੀ ਸਨ। ਜਿਥੇ ਚਿਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਗੂਠੇ ਲਾਏ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਕਈ

ਵਾਰ ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਆਈ ਪਰ ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਨਾ ਤਰੀ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਮੁਕੱਦਮੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਪਰ ਉਹਦੇ ਕਲ ਚਿੱਠੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜੀਅ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਗਏ। ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲੇ। ਉਹ ਵੀ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਿਆ ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਥੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਜਦੋਂ ੧੯੯੭ ਵਿਚ ਬਾਦਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣੀ। ਬਾਦਲ ਜਗਰਾਓਂ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਨੇ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾਈ ਅਤੇ ਫਰਿਆਦ ਕੀਤੀ ਉਥੇ ਇਹਦੀ ਗੱਲ ਸਣੀ ਗਈ, ਲਿਖੀ ਗਈ ਅਤੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਕਰਾਰੇ ਪਰ ਮੁੜ ਉਥੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਮਾਤਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਕਦੇ ਸੋਬ, ਕੇਲੇ ਜਾਂ ਬਿਸਕੁਟ ਆਦਿ ਸਾਡੇ ਲਈ ਘਰ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਿੱਤਰ ਸਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਲਿਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਕ ਡੱਬੀ ਬਿਸਕੁਟ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਇਕ ਵਾਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਸੌ ਰੁਪਏ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹੱਟੀ ਤੋਂ ਲਈ ਬਿਸਕੁਟ ਦੀ ਡੱਬੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਚਾਹ ਨਾਲ ਵੰਡ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਵਾਂਗ ਛਕਦੇ ਸਾਂ। ਇਹ ਉਹਦੇ ਸਿਦਕ ਅਤੇ ਸੱਚੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਅਸਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਯਾਦ ਸਭ ਉਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਕਚਿਹਰੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹਿਆਂ ਸੰਤ ਕਮਾਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਇਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਦੁਸ਼ਟ ਬਚਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ। ਮਾਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਹ ਵਹਿਸ਼ੀ ਜਾਨਵਰ ਸੀ ਪਰ ਆਪਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਾਰੀਏ ਜਾਂ ਮੰਦਾ ਬੋਲੀਏ। ਗੁਰੂ ਉਸ ਤੋਂ ਲੇਖਾ ਲਵੇਗਾ” ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਨਫਰਤ ਜਾਂ ਰੋਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਬਸ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਖੀ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਹਦੀ ਤਾਂ ਏਹ ਚਾਹਨਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਣ। ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰ, ਪਾਰਟੀ ਜਾਂ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਐਨੇ ਸਾਲ ਬੀਤ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਆਪਾ ਨੂੰ ਸੰਪਰਕ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ। ਜੇ ਉਹਨੇ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਸੰਪਰਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਇਹੋ ਹੀ ਮਤਲਬ ਹੈ

ਕਿ ਉਹ ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਆਪਾ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨੂੰ ਤਸਲੀਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਨਮਿਤ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਉਹ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਚੁੱਪ ਰਹੀ। ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਫਿਰ ਬਹੁਤ ਸਿੰਦਰ ਵਿਚ ਚਿਹਰਾ ਰੁਖ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਬਰੂ ਵਹਿ ਤੁਰੇ। ਉਹਨੇ ਐਨਾ ਹੀ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤਾਂ ਆਖਰੀ ਦਮ ਤਕ ਉਹਨੂੰ ਉਡੀਕਣਗੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਕੰਮ ਤੁਸੀਂ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਮੇਰੀ ਇਕ ਇਹ ਵੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਸਕਾਰ ਉੱਤੇ ਤੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਆਈ"।

ਫਿਰ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਮਾਤਾ ਨਹੀਂ ਆਈ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਖਬਰ ਨਾ ਆਈ। ਕਿਸੇ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਉਹਦੇ ਪਿੰਡ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਰਾਤ ਸੌਂਤੀ ਪਈ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਉਹਦਾ ਪਤੀ ਵੀ ਕੁਚ ਕਰ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਘਰ ਨੂੰ ਸਾੜ ਲਿਆ ਹੈ। ਲੰਮੀਆਂ ਉਡੀਕਾਂ ਆਖਰ ਮੁੱਕ ਗਈਆਂ। ਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕੇ ਪਰ ਇਹ ਮਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਟਹਿਲ ਵਿਚ ਹੈ। ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਚਿਖਾ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦੇਣ ਦੀ ਆਖਰੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਸਾਡੀ ਸਾਥੀ ਮਾਂ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਅੱਡ ਦਿਸਦਾ ਦੇਹ ਰੂਪ ਭਾਵੇਂ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹਦੀ ਸਾਥੀ ਉਡੀਕ ਹਾਲੇ ਵੀ ਹੋਰਾਂ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਗੁੰਮ ਗਏ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਿਰਨਾਂਵੀਏ ਹੋਣ ਦੀ ਸਜਾ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਚੁਲਮ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਾਕਿਆ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਓਥੇ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ ਐਸ ਐਸ ਪੀ ਦਾ ਰਾਜ ਚਲਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਿਆ ਕਰਨਗੇ। ਬਟਾਲੇ ਕੋਲ ਇਕ ਮਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਨ ਪੱਤਰ ਬੱਸ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਪੂਰੇ ਖਾਲਸਾਈ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਵਕਤ ਸਿੱਖ ਜਵਾਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਵਲ ਮੋੜਾ ਕੱਟਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਪਰਤ ਕੇ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੁਖ ਅਤੇ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਿੱਥ ਦੀ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਬੀ.ਐਸ ਐਫ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਸਾਝਾ ਨਾਕਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਰੁੱਖਾ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰੀ ਵਤੀਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿੰਘ ਸੀ ਜੋ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿੱਚ ਰਲ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਬੱਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਲਦਾ ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਭੂਤਰੀ ਹਈ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਭਗੌੜਾ ਸਮਝ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਝੱਟ ਹੀ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਮਾਂ ਬੱਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ ਆਸਰਾ ਨੌਜਵਾਨ ਗੋਲੀ ਵੱਜਣ ਨਾਲ ਠੰਢਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਮੰਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਥਾਣੇ ਲੈ ਗਏ। ਉਸੇ

ਦਿਨ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਉਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਣਪਛਾਤੇ ਖਾਤਰੂ ਵਜੋਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤਾ। ਓਹਨਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤੀ ਸੰਦ ਬਣੀ ਪੁਲਿਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਇਹੋ ਹੀ ਕੀਮਤ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜਿਥੇ ਗਲਤ ਨਾਂ, ਗਲਤ ਪਤੇ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਕੇ ਮਾਸੂਮ ਅਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਲਾਲਤ ਸਹਿਣੀ ਪਈ, ਤਸੱਦਦ ਵੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਵੀ ਗਵਾਈਆਂ।

ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਅਜਿਹੇ ਸਿੰਘ ਮਿਲੇ ਹਨ ਇਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਇਕ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ (ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ) ਨਾਂ ਹਟ ਕਰਕੇ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਕਿੰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀਜਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਵੀਜਾ ਮਿਲਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾਈ ਔਡਿਆਂ ਉਤੇ ਹਰ ਵਾਰ ਖੁਆਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਵੀ ਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਰਲਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਝੱਲਣੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਪਾਠ ਛੇਵਾਂ
ਜੰਗ ਅਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ

ਦੋ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ

ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦੋ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ ਜੋ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਇਕੱਠੇ ਹਸਦੇ-ਖੇਡਦੇ ਜਵਾਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੈਕਤੋਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਖਾੜਕੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਲਜਾਂ-ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਗੰਭੀਰ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਅਣਖੀ ਨੌਜਵਾਨ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਇਸ ਰਾਹ ਵੱਲ ਮੋੜ ਕੱਟ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸੁਰਤ ਹੀ ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਕਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਵਹਿਣ ਵਿੱਚ ਵਹਿ ਤੁਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨੌਜਵਾਨ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਸਨ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਏਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀ ਦੋਸਤੀ ਤੇ ਦਵਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪੜ੍ਹਾਈ, ਖੇਡਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗਾਂਹ ਚੰਗਾ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਪੰਥ ਉੱਤੇ ਭੀੜ ਬਣੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਇਆ, ਬਹੁਤ ਰੋਕਿਆ ਤੇ ਬੜੇ ਹੀਲੇ ਕੀਤੇ ਪਰ ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਝਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਏਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਛੇਤੀ ਹੀ ਭਗੌੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਕਰਕੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਮੁਹਰਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਗੌੜਾ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਖਾੜਕੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਏ। ਛੇ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਏਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੂਸਰਾ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਹਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਉੱਘਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ ਤੇ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਨੇੜਲਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਖੁਫੀਆ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਅਫਸਰ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਪੈਸਾ, ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਤੇ ਉਸ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨੇ ਪੂਰਾ ਜੋਰ ਲਾਇਆ ਪਰ ਉਹ ਡੋਲਿਆ ਨਾ। ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਮਾਲ ਮੰਡੀ ਦੇ ਤਸੀਹੇਖਾਨੇ ਤੇ ਹੋਰ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕੇਂਦਰਾਂ

ਵਿੱਚ ਉਸ ਉਪਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਬੱਦਲ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਏ ਗਏ, ਪਰ ਉਹ ਅੰਤਿਆਂ ਰਿਹਾ ਉਸਦਾ ਸਰੀਰ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਪਰ ਮਨ ਹਾਲੇ ਤਕੜਾ ਸੀ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਜੋਰ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦੇਵੇ ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਇਨਾਮ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਤਬੱਦਲ ਦੇ ਦੌਰ ਬਾਅਦ ਆਈ ਬੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਾਲਾ ਰੁੱਖ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਨਾਲ ਜਿੰਦਗੀ, ਭਵਿੱਖ, ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਖਾੜਕੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਮਨਰੋਝ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਸਬੰਧੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਹੁਣ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਕੱਟਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਹੜਾ ਨੌਜਵਾਨ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਬੱਦਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਡਲਿਆ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਿਆ। ਗੱਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਦਬਾਅ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਇਰਾਦੇ ਤੇ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਤਰੇੜ ਆ ਗਈ।

ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਦਾ ਹੀ ਇਹ ਦਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਤਬੱਦਲ ਤੇ ਜਲੀਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਹਮਦਰਦ ਬਣ ਕੇ ਨਰਮਾਈ ਨਾਲ ਪੱਥਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੱਟ ਝੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਹਮਦਰਦੀ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਕੋਲੋਂ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇੰਝ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰ ਬੈਠਾ ਹਾਂ। ਇਹੋ ਕੁੱਝ ਇਸ ਨੌਜਵਾਨ ਨਾਲ ਵਾਪਰਿਆ। ਉਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਆਈ ਬੀ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦੇ ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕ ਭੇਜ ਦੇਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਕੋਸ ਪਾ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਦੋਨੋਂ ਬਚ ਜਾਵਾਂਗੇ ਤੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਸੱਚੇ ਰਹਿ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤ ਦਾ ਖਾੜਕੂ ਸਵਾ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਨਾਂ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਫਿਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਕਲਾ ਫੜਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮਟੇ ਨੇ ਸਾਇਨਾਈਡ ਖਾ ਲਈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਦੋਸਤ ਤੇ ਉਸਦਾ ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਫੜ੍ਹ ਲਏ ਗਏ। ਸ੍ਰੀ ਐਮ੍ਹਿਤਸਰ ਦੀ ਮਾਲ ਮੰਡੀ ਵਾਲੇ ਤਸੀਹਾ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਤਬੱਦਲ ਕਰਨ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਵਾ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰਵਾਇਆ। ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਫਿਰ ਜਦੋਂ

ਦੂਸਰੇ ਨ ਪਹਿਲੇ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਗਿਫਤਾਰੀ ਪਾ ਦੇਣਗੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਦਸਤ ਨੇ ਲੰਮਾ ਹਉਕਾ ਲਿਆ ਤੇ ਚੀਕ ਉਠਿਆ, “ਓਏ ਤੂੰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ? ਏਹਨਾ ਬਿਪਰਾ ਉੱਤੇ ਵਿਸਵਾਸ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਬੋਝ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਏਹਨਾ ਤੋਂ ਛੁਡਵਾ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਤੇਰੇ ਉੱਤੇ ਕਿੰਨਾ ਮਾਣ ਸੀ, ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ?” ਦੂਜੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹਦਾ ਕਈ ਜਵਾਬ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਨ ਜਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਹਟ ਗਏ। ਜਿਹੜੇ ਦੋ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਧੜਕਣ ਇੱਕ ਸੀ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਜਾ ਖਲੋਏ। ਇੱਕ ਪਲ ਦੇ ਮਿਲਣ ਤੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੇ ਉਮਰਾਂ ਦੀ ਸਾਝ ਨੂੰ ਲੀਰੋ ਲੀਰੋ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸਿਵਾਏ ਪਛਤਾਵੇ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ।

ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੱਛਗਿੱਛ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਵੇਂ ਫੜੇ ਗਏ ਦੋਸਤ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਤਸੱਦਦ ਢਾਹਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਸਖਤ ਪਹਾੜ ਵਾਂਗ ਅੜ ਕੇ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਸਖਤ ਤਸੱਦਦ ਅਤੇ ਦਸਤ ਵਲੋਂ ‘ਸਮਝਾਉਣ’ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਟੱਸ ਤੋਂ ਮੱਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਕਰੜਾ ਹੋਈ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਵਲ ਵੇਖਿਆ। ਆਖਰ ਉਹ ਤਸੱਦਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਸਦਾ ਝੂਠਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਫੜੇ ਗਏ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਸੱਦਦ ਝੱਲਿਆ ਪਰ ਉਹ ਆਖਰ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਕਾਫੀ ਨਕਸ਼ਾਨ ਕਰਾਉਣ, ਠਾਹਰਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਤੇ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਆਈ ਬੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵਜੋਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉੱਤੇ ਬਾਹਰ ਲੈ ਆਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਦਿੱਲੀ ਹੀ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਥੋਂ ਕੁੱਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਯੂਰਪ ਦੇ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਿੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕੁੱਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਘਰਦਿਆਂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਐਥੋਂ ਕੁਝੀ ਉੱਥੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਕਦੀ ਇੱਧਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਉਮਰ ੫੦ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਦੋਵਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਏਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅਸਲ ਸੱਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪੱਖ ਸਿਰਫ ਇਸਨੂੰ ਤੇ ਇਸਦੇ ਆਈ ਬੀ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ

ਪਰ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਉਹ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਜੀਅ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਇਧਰ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਉੱਥੇ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸਰਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਸਮਾਜਕ ਘੇਰਾ ਜਾਂ ਦੋਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਕਾਫੀ ਅਮੀਰ ਹੈ ਤੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸਦਾ ਸਰੀਰ ਕੁੱਝ ਬੀਮਾਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਸਲ ਦਰਦ ਤੇ ਰੋਗ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਲੋਕ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਪਰ ਹੁਣ ਦੁਨੀਆਵੀ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਤੁਰ ਪਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਹੁਣ ਉਸਦਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹਨੇ ਦੁਨੀਆ ਤੇ ਦੀਨ ਵਿਚੋਂ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਸੀ, ਦੁਨੀਆ ਤਾਂ ਮਿਲ ਗਈ ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਥੇਰੰਗ, ਨਿਰਾਸ਼ ਅਤੇ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਸ ਜਿੱਲੂਣ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬੀਤੇ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹਨੇ ਪੰਥ ਦਾ ਦਰਦ ਹੁੰਢਾਇਆ ਸੀ, ਦਸਤੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਮਾਣਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜੂਝਣ ਦੇ ਝੁੰਘੇ ਆਨੰਦ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਸਨੂੰ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਹੋਣਗੇ ਹੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਦਾ ਪਛਤਾਵਾ ਤੇ ਘੋਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਉਸਨੂੰ ਸਦਾ ਘੇਰੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੋ ਨੌਜਵਾਨ

ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਅਲੀ ਰਜਾ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੁਣੀ ਜਿਸਨੇ ਸਿੱਖ ਮੁਸਲਮ ਸਬੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ, ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ, ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ, ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਗਨੀ ਖਾਂ, ਨਬੀ ਖਾਂ ਸਮੇਤ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਵਾਕਫ਼ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਕੁਝ ਹਰ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਖਜ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮੁਸਲਮ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸਿਰੇ ਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਸਾਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ ਮੇਰੇ ਨਾਨੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸਤ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ ਸਨ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਓਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੀ ਤੁਰ ਗਿਆ ਇਹ ਅਲੀ ਰਜਾ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਦੋ ਚਿਹਰੇ ਯਾਦ ਆਏ ਜੋ ਸਾਡੀ ਖਾਤਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਇਹ ਹਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਮੇਰੇ ਜਿਹਨ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਫੀਕ ਸੀ ਜੋ ੨੨ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਗੱਭਰੂ ਸੀ। ਕੱਦ ਕੋਈ ੫ ਫੁੱਟ ੮ ਕੁ ਇੰਚ, ਰੰਗ ਗੋਰਾ, ਇਕਹਿਰਾ ਅਤੇ ਫੁਰਤੀਲਾ ਸਰੀਰ ਸੀ। ਦਾੜ੍ਹੀ ਮੁੱਛਾਂ ਕੁਤਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਬੜਾ ਜਹੀਨ, ਭੇਜ ਅਤੇ ਮਿਲਾਪੜੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਸੀ।

ਦਰਾ ਖੈਬਰ। ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹੱਦ ਉੱਤੇ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਤਾਲੀਬਾਨਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਗੈਂਬੀ ਗੋਲੇ ਵੀ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਦਮ ਖੇਲ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਬਜਾਰ ਸੀ। ਜਿਥੋਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੋਲੀ ਸਿੱਕਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਹਾਜ਼ੀ ਫੈਜਲ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਖਾਸ ਸਬੰਧ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਹਥਿਆਰ ਲੈਣ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਿੰਘ ਉਥੇ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਫੀਕ, ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਡਾ ਉਥੇ

ਜਾਣ ਦਾ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਆਉਣ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬੜੇ ਮਹੱਬਤ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਾਲੇ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਜਥੇਦਾਰ ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਬਰ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਹਾਜ਼ੀ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸ਼ਫੀਕ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਲਗਾਓ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਲਾਹੌਰ ਆ ਕੇ ਵੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਕੰਮ ਭੱਜ ਭੱਜ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ, ਉਪਰਲਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਪਖਤੂਨ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਭਾਅ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਉਤੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸ਼ਫੀਕ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਸਲੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਸਲੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦਸਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦੇ ਸਾਂ। ਉਹ ਸਰਹੱਦ ਉਤੇ ਵੀ ਅਸਲਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਤੱਕ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਐਨਾ ਘੁਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੌਣ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਟਿਕਾਣਾ ਕਿੱਥੇ ਹੈ? ਉਹ ਬਹੁਤ ਅਣਖ ਵਾਲਾ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਂਦਾ ਸੀ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਭੇਜਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਈ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਨਾਂ ਅਤੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਪਛਾਣਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਲ ਹੀ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਦੂਜਾ ਨੌਜਵਾਨ ਇੰਨਤਖਾਬ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵੱਲ ਦਾ ਸੀ। ਲੰਬਾ ਕੱਦ, ਪੱਕਾ ਰੰਗ ਅਤੇ ਦਾੜੀ ਮੁੱਛਾਂ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਇਥੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਰਹੱਦ ਉਤੇ ਜਾਣ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਜਖਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਦਾਖਲ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਲਾਜ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇੰਨਤਖਾਬ ਨਾਲ ਮਲਾਕਾਤ ਇਸੇ ਤਰੀਕੇ ਹੀ ਹੋਈ। ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਪਠਾਣ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਾਲੀ ਸਲਵਾਰ ਕਮੀਜ ਪਹਿਨਦੇ ਅਤੇ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਾਂ। ਇਲਾਜ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਈ ਜੂਝਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਾਲੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇੰਨਤਖਾਬ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਬੰਧ ਬਣੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਗੂਹੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਇੰਨਤਖਾਬ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਘਰ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਸੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕੋਠੀ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਰਹਿ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੀ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਬਾਹਰੇ ਹੀ ਇਥੇ ਆਇਆ ਸੀ ਇੰਨਤਖਾਬ ਵੀ ਇਸੇ ਟਿਕਾਣੇ ਉੱਤੇ ਅਕਸਰ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ੧੯੯੨ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਧਰ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਖਬਰ ਆਈ ਕਿ ਜਥੇਦਾਰ ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਫਿਲੌਰ ਨੇੜੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਖਬਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਗੋਲੀ ਸਿੱਕਾ ਵੀ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਦੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨਾਲ ਸਨ ਉਹ ਸਫ਼ੀਕ ਅਤੇ ਇੰਨਤਖਾਬ ਹੀ ਸਨ। ਉਹ ਜਥੇਦਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਧਰ ਆ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਫੜੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਿਰ ਝੂਠਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹ ਇਧਰ ਕਿਉਂ ਆਏ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਲਗਾਓ ਸੀ ਕੀ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਲਹਿਦਾ ਨਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨਾਲ ਲਗਾਓ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਧਰ ਆ ਗਏ ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਥੇਦਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਧਰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਜਲਾਦਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਪੈ ਗਏ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਖਿਲਾਫ਼ ਹਿੰਦੂਤਵੀ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਘਿਰਣਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਮਲੂਕ ਜਿਹੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜਲੀਲ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸਾਝ ਉੱਤੇ ਮੋਹਰ ਲਾਈ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਜਫਰ ਜਾਲੇ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਬਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੱਚੀ ਮੁਹੱਬਤ ਅਤੇ ਦੋਸਤੀ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਰੱਬ ਵੱਲ ਉਹਨਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਦੁਆ ਵਿਚ ਉਠਦੇ ਹਨ।

ਕਲੰਕ ਦਾ ਡਰ

ਫਗਵਾੜੇ ਕੋਲ ਦਾ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਤਬੱਦਲ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਬੜਾ ਬਹੁਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਉਹਨੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹਦੀ ਗਿਫਤਾਰੀ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖੀ ਰੱਖਿਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਅਫਸਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦੇ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹਨੂੰ ਹੋਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਉਹਨੂੰ ਉਹਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਫਰਿਆਦ ਉਤੇ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗੱਲ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਦੇ ਵਲੋਂ ਦੱਸੀਆਂ ਕੁਝ ਠਾਹਰਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਨ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਕੋਟ ਹਣ ਦੀ ਗੱਲ ਪੱਕ ਗਈ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਹਦੇ ਲਈ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਧੱਬਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਉਹ ਸਦਾ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਕੋਈ ੧੨ ਕੁ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਉਹਦਾ ਇਕ ਦਸਤ ਉਹਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਲੋਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਤੂੰ ਬਾਹਰ ਵਸ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਦਸਤ ਰਾਹੀਂ ਘਰਦਿਆਂ ਕਲਾਂ ਪੈਸੇ ਮੰਗਵਾਏ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਈਲੈਂਡ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਓਥੇ ਕਨੇਡਾ ਜਾ ਕੇ ਵਸ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਥੇ ਉਹਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਇਥੇ ਉਹਦੇ ਘਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਉਸ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕੁਲਦੇ ਵੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਜਦ ਉਹ ਰਿਹਾਅ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਫ੍ਰਾਂਸੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ

ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਗਜਰਾਤ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪਛਾਣ ਭੁਲਾ ਕੇ ਨਵੀਂ ਬਣਾ ਲਈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਦਿਹਾਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ੧੨ ਸਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਾਂਗ ਦਿਹਾਤੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਭੋਖੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਝੁੱਗੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਗਰੀਬ ਪੀੜਤ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ। ਜੇ ਉਹਦਾ ਦਸਤ ਨਾ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸਦਾ ਲਈ ਹੀ ਓਥੇ ਰਹਿੰਦਾ।

ਛੋਟੂ ਅਤੇ ਹੋਮ ਗਾਰਡ ਵਾਲੇ

ਉਹਨਾ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆਏ ਕੁਝ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸ ਕਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅਲਹਿਦਾ ਅਲਹਿਦਾ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀ ਕੀ ਰੂਪ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਜੰਗ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਲਾ ਸੈਤਾਨ ਡਰ ਦੇ ਮਹੌਲ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਇਸ ਦਾਸਤਾਨ ਰਾਹੀਂ ਬਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗੀ ਹੋਣ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਹਾਂ।

ਜਦ ਸਾਨੂੰ ਕਿਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਫਿਰਜ਼ਪੁਰ ਤੱਕ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਲੁਧਿਆਣਾ ਫਿਰਜ਼ਪੁਰ ਮੁਸਾਫਰ ਗੱਡੀ ਜੋ ਹਨੇਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਲਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਾਡਲ ਗਰਾਮ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਹੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਡੱਬੇ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਨਾਲ ਰੱਖਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਉਤਰਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਥੇ ਕਈ ਨਾ ਕੋਈ ਲੈਣ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਡੀ ਹਰ ਵੱਡੇ ਪਿੰਡ ਰੁਕਦੀ ਸੀ। ਉਥੇ ਦੇ ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਲੋਕ, ਛੋਟੇ ਵਪਾਰੀ, ਆਮ ਕਿਸਾਨ ਜਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਫਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰੇਲਵੇ ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਗੱਡੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਪਹਿਲਾ ਹਿੱਸਾ: ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਅਤੇ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੋਗੇ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸਾਮ ਨੂੰ ਇਥੇ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹੇ। ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਰਹਰਾਸਿ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਟਹਿਲਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਥੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਇਕ ੧੭-੧੮ ਸਾਲ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਆਇਆ। ਉਹ ਮਧਰੇ ਕੱਦ, ਕਣਕ-ਵੰਨੇ ਰੰਗ, ਇਕਹਿਰੇ ਅਤ ਚੁਸਤ ਸਰੀਰ ਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਮੇਰੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲਬਾਤ

ਤੋਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਫਰ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਗਲਬਾਤ ਤੋਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਕਲ ਐਫ ਸੀ ਆਈ ਦੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਦਾ ਕਾਰਡ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਸਫਰ ਉੱਤੇ ਨਿਕਲਦੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਕਲ ਕਈ ਨਾ ਕਈ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਈ ਕਹਾਣੀ ਬਣਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੌਣ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕੀ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਕਿਧਰ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾਕਾ ਜਾਂ ਗਸ਼ਤ ਪਾਰਟੀ ਰੋਕ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਆਮ ਹੀ ਪੁੱਛ ਲੈਂਦੇ ਸੀ ਕਈ ਸਿੰਘ ਆਮ ਪੱਛੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ ਸਨ।

ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵਿਚ ਖੁੱਭ ਜਾਣਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦੁਖ ਸੁਖ ਵਿਚ ਲਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਣਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਖ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੱਸ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬਹੁਤ ਵਿਆਕੁਲ ਤੇ ਖਤਰੇ ਨਾਲ ਜੂਝਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ੨ ਕੁ ਘੰਟਿਆਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਉਤਰਣਾ ਸੀ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਤਰਣ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨੰਬਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਟਿਕਾਣੇ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਅੱਧਾ ਸੱਚ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਘਰੇਂ ਭੱਜ ਕੇ ਗੁਰਬਤ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਨਵੇਂ ਜਮਾਨੇ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਸਹੀ ਲੀਹ ਫੜ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੰਮ ਦਾ ਬੰਦਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਠਾਹਰ ਕੋਲ ਚੱਕੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨੰਬਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਥੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਪੁਛ ਲਵੇ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਠਾਹਰ ਉੱਤੇ ਵਪਾਰ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਲਧਿਆਣੇ ਲਾਗੇ ਲੁਹਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅਧ ਬਣਿਆ ਮਕਾਨ ਖਰੀਦਿਆ ਸੀ ਤੇ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਇੰਤਜਾਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਟਰੱਕ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਹੀ ਸਨ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਰੇਤਾ ਬਜਰੀ ਅਤੇ ਇੱਟਾਂ ਵੇਚਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਥੇ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕ ਬੰਦੇ ਦੇ ਰਹਿਣ

ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਲਕਾ ਨੂੰ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪਿੰਡੋਂ ਉਠ ਕੇ ਇਥੇ ਆਏ ਹਨ ਅਤੇ ਟਰੱਕਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰੋਤੇ ਬਜਰੀ ਅਤੇ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਠਾਹਰ ਉਤੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬਿਨਾ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਰਮਖ ਸਿੰਘ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਸਾਡੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਵੀ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਘਰ ਦੇ ਬੱਲੇ ਆਪੇ ਮਿਸਤਰੀਪਣਾ ਕਰਕੇ ਇਕ ਭੋਰਾ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸਲਾ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਾਏ ਉਤੇ ਮਕਾਨ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪੁਛਗਿਛ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਮਕਾਨ ਖਰੀਦਿਆ ਅਤੇ ਇਹਦੀ ਮਰੰਮਤ ਕਰਵਾ ਲਈ। ੯੦ ਤੇ ੯੨ ਵਿਚਕਾਰ ਲਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਹਦੇ ਲਈ ਇਹ ਟਿਕਾਣਾ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ੯੦ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ੯੨ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵਾਪਸ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਣ ਵੇਲੇ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਰੇ ਜਿਵੇਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਕੰਮ 'ਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸਚਾਈ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਬੜੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਘਰੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਉਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਉਹਨੂੰ ਛੱਡ ਆਖ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਘਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਸ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਚੁਸਤ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੋਰੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਚਾਬੀਆਂ ਲੱਭ ਕੇ ਭੋਰਾ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ। ਉਥੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਅਸਾਲਟਾਂ, ਪੰਜ ਮੈਗਜ਼ੀਨ, ਗੱਲੀ ਸਿੱਕਾ, ਇਕ ਪਸਤੌਲ, ਦ ਗਰਨੇਡ ਪਏ ਸਨ। ਨਾਲ ਤੇ ਕੁ ਲੱਖ ਰੁਪਈਆ ਵੀ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ ਬਰੀਫਕੇਸ ਪਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਬੰਦੇ ਵਾਂਗ ਬਣਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।

ਉਹ ਛੱਟ ਨੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ੈਤਾਨ ਜਾਗ ਉਠਿਆ। ਉਹਨੇ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਉਸੇ ਬਰੀਫਕੇਸ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਓਥੇ ਰੜ੍ਹ ਚੱਕਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਭੋਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਪਰਚੀ ਲਿਖ ਕੇ ਛੱਡ ਗਿਆ ਕਿ “ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਮੇਰੇ ਪੂਜਣਯੋਗ ਹੋ ਮੁਝੇ ਮਾਫ ਕਰਨਾ। ਮੈਂ ਅਬ ਜਾ ਰਹਾ ਹੂੰ, ਮੇਰੇ ਪੀਛੇ ਮਤ ਆਨਾ”। ਸਾਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਉਹ

ਠਾਹਰ ਛੱਡਣੀ ਪਈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਹ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਥੇ ਆਉਂਗਾ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਉਸੇ ਥਾਂ 'ਤੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਉਹਦੇ ਹਾਲਾਤ ਉੱਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਟੋਨਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਸੁਣਾਇਆ ਮੁੜ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਗਏ

ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ: ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਜਦੋਂ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੯੬ ਵਿਚ ਮੈਂ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਲਧਿਆਣੇ ਪੁਲਿਸ ਕੋਲ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ੪੦ ਦਿਨ ਦਾ ਰਿਮਾਂਡ ਰਿਹਾ। ਕਿਤੇ ਵੀ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਸਖਤਾਈ ਹਵੇ ਉਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਆਮ ਜਿਹਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਭਿਜਕਣੇ ਹਟ ਗਏ ਸਨ। ਏਨੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਜਮ ਅਤੇ ਅਫਸਰ ਵੀ ਖੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਮ ਨੂੰ ਇਕ ਅਫਸਰ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਕਿ ਵੱਖੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਵਾਲੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਲੁਟੇਰਿਆ ਅਤੇ ਜਰਾਇਮ ਪੇਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਲਾਹਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਵਿਚੇ ਸਾਡੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਲੁੱਟਿਆ।

ਉਸ ਅਫਸਰ ਨੇ ਖੰਨੇ ਵਿਚ ਤੈਨਾਇਤ ਹੋਮ ਗਾਰਡ ਦੇ ਦੋ ਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਜਿਹੜੇ ਉਸੇ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸਨ ਪਰ ਦੂਜਾ ਹਾਲੇ ਕੁਆਰਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਖੰਨੇ ਸਮਰਾਲੇ ਖਮਾਣਾਂ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ੮-੧੦ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਵਕਫ਼ੇ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਡਾਕੇ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਹੀ ਬੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਅਸਾਲਟਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਵਿਚਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰਾ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਜਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪੈਸੇ ਬਟੋਰ ਲਏ।

ਉਹ ਅਫਸਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਉਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਖਾਈਆਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਲਈ ਪਾਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਾਗਜ਼ ਅਸਲੀ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਵੀ ਸਹੀ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਥੋੜ੍ਹੇ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸ਼ੰਕਾ ਹੋ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਲਿਸ ਕੋਲ ਸਾਰੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਪੱਕੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਦੋ ਹੀ ਬੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਭ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੇਸ਼ ਭੂਸ਼ਾ ਦਾ ਜਿਕਰ ਵੀ ਹਲ ਗਿਆ। ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਜਾਹਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦੇ ਹਰਕਤਾਂ

ਤੋਂ ਖਾੜਕੂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਫਿਰੋਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਦੌਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਅਗਲਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਓਹਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਕਈ ਥਾਂ ਮੂੰਹ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਡਾਕੇ ਮਾਰੇ। ਨਕਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗਹਿਣੇ ਵੀ ਲੁੱਟਣ ਲੱਗ ਗਏ। ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਓਲਟ ਕਈ ਥਾਂ ਬੇਲੋੜੇ ਬੰਦੇ ਵੀ ਜਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਮਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਓਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕੌਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਓਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਲਈ ਇਕੋ ਮਸਲਾ (ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਫੜਣਾ/ਮਾਰਨਾ) ਹੀ ਮੁੱਖ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਕਿ ਖੰਨੇ ਵਿਚ ਤੈਨਾਤ ਦੋ ਹੋਮਗਾਰਡਾਂ ਦਾ ਚਾਲ ਚਲਣ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੱਕੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਹ ਦਾਰੂ ਪੀ ਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਦੇ ਮਾਲ ਪਿੱਛੇ ਲੜਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਠੇਕੇ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚੋਂ ਸੂਚਨਾ ਬਾਣੇ ਆਈ ਤਾਂ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਬਹੁਤ ਬਾਨ ਸ਼ੈਕਤ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਖਰਚਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਨਵਾਂ ਸਮਾਨ ਸੀ। ਇਕ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਜਨਾਨੀ ਵੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ ਉਸ ਤੇ ਬਹੁਤ ਖਰਚਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਣ ਮਗਰੋਂ ਸੀ ਆਈ ਏ ਨੇ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਤਲੱਦਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਦੋਵੇਂ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਮੰਨ ਗਏ ਸਾਰਾ ਅਸਲਾ, ੪੦-੫੦ ਲੱਖ ਰੁਪਏ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗਹਿਣੇ ਓਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਰਾਮਦ ਹੋਏ। ਪੈਸੇ ਮੌਕੇ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੰਡ ਲਏ ਅਤੇ ਓਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਅਣਪਛਾਤੇ ਖਾੜਕੂ ਕਹਿ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ ਪਰ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਇਸੇ ਗੱਲੋਂ ਖਰਾਬ ਨਿਕਲੀ ਕਿ ਓਹਨਾਂ ਕੋਲ ਪੈਸਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਬਰਾਮਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਗਹਿਣੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਤਾਂ ਹੀ ਆ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੇ ਮੂਲ ਮੱਦਾ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾ ਕੇ ਉਹ ਅਫਸਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਵੇਖ ਜਿਹੜਾ ਪੈਸਾ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਲੁੱਟਿਆ ਸੀ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਲੜੇ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ।

ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਇਹ ਛੱਟ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਗੱਡੀ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਮੜ ਗੱਡੀ ਵਿਚੋਂ ਗੇੜਾ ਖਾ ਗਈ। ਓਹਨਾਂ ਹੋਮਗਾਰਡਾਂ ਨੇ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਹਥਿਆਰ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਦਸ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀ ਹਾਵੜਾ ਮੇਲ ਵਿਚੋਂ ਲੁੱਟੇ ਸਨ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਵਕਤ ਗੱਡੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਉਤੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਿਹਾਰੀ ਮੰਡੇ ਕੋਲ

ਬਹੁਤ ਸਹਣਾ ਬਰੀਫਕੇਸ ਵੇਖਿਆ ਜੋ ਉਹਦੀ ਸ਼ਕਲ ਅਤੇ ਕਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪੌਛਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਜਚਵਾਂ ਮੁਆਬ ਨਾ ਦੇ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਕਾਫੀ ਭਾਰਾ ਸੀ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੱਕ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ। ਉਹ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਦੇ ਗਾਰਦ ਵਾਲੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਬਰੀਫਕੇਸ ਖੁਲ੍ਹਵਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਅਸਾਲਟਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਸਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਜਬਬੰਦੀ ਦੇ ਲੈਟਰਪੈਡ ਵੇਖ ਕੇ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਸ ਉੱਡ ਗਏ। ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਵੀ ਡਰ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਸੱਚ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਾਨ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦਾ ਚੋਰੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਰੱਖ ਲਵੋ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੋ। ਉਹ ਗੱਡੀ ਦੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਬੇਈਮਾਨ ਦੇ ਪੈਸੇ ਸਮੇਤ ਫੜੇ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਸੱਤਾ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਆਮ ਬੰਦਿਆਂ ਅੰਦਰ ਹਥਿਆਰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਬੇਈਮਾਨੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਵੀ ਜਾਗ ਪਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਤੁਰੰਤ ਸਲਾਹ ਬਣਾਈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹਦਾ ਕੰਮ ਨਿਬੇੜ ਕੇ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸਾਡਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਚਲਦੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਉਹ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਉਸੇ ਪਸਤੌਲ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਹੜੀ ਉਹ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਲਾਸ਼ ਗੱਡੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਸੌਟ ਦਿੱਤੀ। ਓਹਨਾਂ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕੌਣ ਪਰਵਾਹ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਮੌਤ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਵਜੋਂ ਖਾੜਕੂਆਂ ਜਿੰਮੇ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਓਹਨਾਂ ਹੋਮ ਗਾਰਡਾਂ ਨੇ ਜੋ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਜੋ ਅਫਸਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਸਚਾਈ ਦੇ ਕਾਫੀ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਆਮ ਬੰਦੇ ਵੀ ਇੰਝ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਓਹਨਾਂ ਦਵਾਂ ਨੇ ਅਸਲਾ ਸਾਂਭ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਵੰਡ ਲਏ। ਓਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਐਸ਼ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਜਾਗ ਉੱਠੀ। ੩ ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੈਸੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਮਹੀਨੇ ਭਰ ਵਿਚ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੈਟਰ ਪੈਡ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਇਕ ਦੋ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਜਦੋਂ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਸੁਟੀਆਂ ਤਾਂ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲੇ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਬੰਦਾ ਫੈਸਲਾ ਆਪ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦੱਬਿਆ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨੇ ਓਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਲੁੱਟ ਦਾ ਖਿਆਲ ਜਗਾਇਆ ਅਤੇ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਸਲੇ ਵਧ ਗਏ। ਹੋ ਤਾਂ ਇਹ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਲੋਕ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਸਮਝ ਕੇ ਪੈਸਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਆਪ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟਾ ਹੋਇਆ। ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਓਹਨਾਂ ਦੇ

ਖਰਚੇ ਹੋਰ ਵਧ ਗਏ ਹੋਰ ਲੱਟਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਅਯਾਸ਼ੀ ਦੇ ਰਾਹ ਖੱਲੂ ਗਏ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਟਣ ਦੀ ਅੱਚਵੀ ਲੱਗਣ ਲਗ ਪਈ। ਉਹਨਾਂ ਕਲ ਹਥਿਆਰ ਸਨ, ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਪਰਵਾਨੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਾਂ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪੈਸਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਆ ਗਿਆ। ਨਸ਼ੇ ਅਤੇ ਅਯਾਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਲੜ ਪਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੇ ਫੜਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਅਫਸਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਦਾ ਉਹ ਨੱਚਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਚਿਹਰਾ ਆ ਗਿਆ ਪਰ ਅਫਸਰ ਕਿ ਉਹਦਾ ਅੰਤ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਘਰੋਂ ਕਿਸੇ ਮਾਅਰਕਾ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬਾਹੂਬਲੀ ਬਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਜੇ ਉਹ ਬਿਹਾਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਇਸੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਤੁਰਨਾ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਕੁਝ ਕਰ ਦਿੰਦਾ।

ਗੱਲ ਤਾਂ ਹਥਿਆਰ ਦੇ ਗਲਤ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਮਾਹੌਲ ਹਥਿਆਰਾਂ ਲਈ ਸਾਜਗਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿਰ ਮਚਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਫਸਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਾਈ ਤਾਂ ਕੋਲ ਇਕ ਹੌਲਦਾਰ ਵੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਬੜੇ ਸਿਆਣਪ ਵਾਲੇ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਹੇਮ ਗਾਰਡਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਸਾਲੇ ਕਮਲੇ ਸੀ ਅਫਸਰਾਂ ਕੋਲ ਸਮਾਨ ਸਮੇਤ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਭਰੱਕੀਆਂ ਅਤੇ ਇਨਾਮ ਲੈਂਦੇ। ਗਲਤੀ ਕਰ ਗਏ ਮਾਰੇ ਗਏ" ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਾ ਪਲਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਫ਼ਤਰਬੰਦੀ ਬਹੁਤ ਭਾਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਉਪਰਲੇ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਨਾਮ ਲੈਣ ਤੇ ਵੱਡੀ ਹਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਸਰਹੱਦਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡੀ

ਇਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਦਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਨਾਰੋਵਾਲ ਸਰਹੱਦ ਨੇੜੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਰਹੱਦ ਵੱਲ ਜਾਈਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਚੌਧਰੀਆ ਦੇ ਡਰਾਈਵਰ ਅਤੇ ਮੁਣਸ਼ੀ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਈਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਓਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਆਪਣੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਵੀ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚਦੀ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਾਂ ਸਾਡੀ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਈ ਨੇ ਰੋਂਬ ਦੇ ਲਿਆ। ਉਹ ਕੋਈ ੭੦-੮੦ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਵਾਲ ਬਿਲਕਲ ਚਿੱਟੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਝੁਰੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੁਣਸ਼ੀ ਨੇ ਗੱਡੀ ਰੋਕ ਲਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਸ ਮਾਈ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਮਾਈ ਬਾਰੀ ਕੋਲ ਆਈ ਤੇ ਪਛਣ ਲੱਗ ਪਈ “ਨਵੇਂ ਹੋ ਹੋਰ ਕੀ ਹਾਲ ਏ ਤੁਹਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ” ਮੁਣਸ਼ੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਨਾ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਵੇਂ ਬਾਬੇ ਹਨ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।

ਗੱਡੀ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਪਈ ਤੇ ਮੁਣਸ਼ੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਮਾਈ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਤਿੰਨੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸਮਾਨ ਢੋਹਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਠੰਡ ਲੱਗ ਕੇ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਕੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੋ ਤੁਹਾਡਾ ਸਮਾਨ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰਾਂਦਿਆਂ ਜਾਇਆ ਹੋ ਗਏ। ਹੁਣ ਦੋ ਮਵਾਨ ਨੂੰਹਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਏਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕਮਾਈ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਮਦ ਤੱਕ ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਪਿਉ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਅਚੰਭਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਏਹਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਸਾਡੇ ਲੇਖੇ ਲੱਗ ਗਏ।

ਆਉਂਦੀ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਉਹ ਮਾਈ ਦੇ ਘਰ ਰੁਕੇ। ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਵਾਗ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕੱਚਾ ਘਰ ਤਿੰਨ ਕਮਰੇ ਇਕ ਚੌਂਕਾ ਅਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੇਤ। ਅਸੀਂ ਵਾਣ ਦੇ ਮੱਜਿਆ ਉਪਰ ਬੈਠ ਗਏ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ੪-੫ ਬੱਚੇ ਰੋੜੀਆਂ ਨਾਲ ਬਾਰਾਂ ਡੀਟੀ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਖੇਡ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਾਈ ਨੇ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦੂਰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਫਿਰ ਮਾਈ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੁਖੜੇ ਸੁਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ।

ਮੁੰਡਿਆ ਦੇ ਮਰਨ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਏਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬਰਾ ਹਾਲ ਹੈ। ਛੋਟਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿਉ ਛੋਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਜਾਣ ਤ ਬਾਅਦ ਉਹ ਪੱਛਣਗੇ ਕਿ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਸੁਨੇਹਾ ਆਇਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਡੀਆਂ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪੱਤੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦਾ ਪਿਉ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਈ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕੁਝ ਉਹਦੇ ਦੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਹਦੇ ਛੋਟੇ ਮੰਡੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਸਮਾਨ ਟਪਾਉਣ ਗਿਆ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਦ ਹਫ਼ਤੇ ਉਧਰ ਹੀ ਲਾ ਆਇਆ।

ਮਾਈ ਨੇ ਪੱਤ ਦੀ ਦੱਸੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਵੀ ਸੁਣਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿਵੇਂ ਉਹਦਾ ਪੱਤਰ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਹੀ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਈ ਜੰਗ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਬਾਬਿਆਂ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਹੈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਹਦੇ ਨਾਲ ਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ

ਮਾਤਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਉਹਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਥੇ ਇਕ ਵਾਰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਉਹ ਤਾਂ ਅੱਧਾ ਸਿੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਜਵਾਨ ਬੇਵਾ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਥੇ ਹੋ ਕਦੋਂ ਆਏਗਾ? ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਡਾ ਮਨ ਪਸੀਜ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਮਦਦ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਰਹੇ, ਉਹਦੇ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰੀਆ"। ਉਹਨੇ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਮੰਗਿਆ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਜੇਬ ਵਿਚ ਸਨ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਆਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡਾ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਖੈਰ ਰੱਖੇ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸੀਂ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨੂੰ ਮਦਦ ਭੇਜਦੇ ਰਹੇ।

ਇਹ ਦਾਸਤਾਨ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਘਰ ਦੀ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਗੁਜਰਾਤ ਤੱਕ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਅਣਗਿਣਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਦਵੇਂ ਪਾਸੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਥੇ ਕਮਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਇਧਰ ਉਧਰ ਸਮਾਨ ਢੰਗਣ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਜਿੰਦਗੀ ਲਈ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਂਡੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਗਾਈਡ

ਕਹਿ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲਕ ਜਾਂ ਤਾ ਆਪ ਮਾੜੀ ਮਟੀ ਤਸਕਰੀ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਬਹੁਤੇ ਵੱਡੇ ਸਮਗਲਰਾਂ ਅਤੇ ਸੇਠਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਢਹਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਹ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦੇ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਖਤਰਿਆਂ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਵਾ ਪਾਸਿਆ ਦੀ ਪਲਿਸ, ਸਰਹੱਦੀ ਫੌਜਾਂ ਅਤੇ ਸੂਹੀਏ ਮਹਿਕਮੇ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਦੂਜੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਨਰਕ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਕਦੀ ਹੀ ਕਈ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਵੇਂ ਪਾਸੇ ਦੇ ਸੂਹੀਆਂ ਤੰਤਰਾਂ ਦੇ ਆਖੇ ਲਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਧਿਰ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਪੈ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਸਿ ਦੀ ਗਾਜ ਏਹਨਾਂ ਗਰੀਬਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਡਿਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲਕ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਵਸਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਤਸੱਦਦ ਸਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਕਟਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਵਾ ਪਾਸੇ ਦੀ ਪਲਿਸ, ਦਵੇਂ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦੀ ਫੌਜਾਂ, ਦਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਖੁਫੀਆ ਮਹਿਕਮੇ ਅਤੇ ਦਵਾ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਸਮਗਲਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਨਸ਼ਾ ਤਸਕਰੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਗ਼ੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਪਾਰ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਏਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਖਤਰੇ ਘੱਟ ਸਨ, ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਦਵੇਂ ਪਾਸੀ ਚੌਕਸੀ ਅਤੇ ਸਖਤੀ ਵੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਰਿਸ਼ਵਤ ਆਮ ਚਲਦੀ ਸੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਹੀ ਕੋਈ ਪਾਡੀ ਫੜਿਆ ਜਾਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਤਸਕਰੀ ਘਟਦੀ ਗਈ। ਸਰਹੱਦਾਂ ਸਖਤ ਅਤੇ ਚੌਕਸ ਬਣਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਪਾਡੀਆਂ ਲਈ ਖਤਰੇ ਵਧਦੇ ਗਏ। ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਫੌਜਾਂ ਵਲੋਂ ਇਧਰ ਉਧਰ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਏਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਏਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਰਹੱਦੀ ਫੌਜਾਂ ਅਤੇ ਖੁਫੀਆ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਦਾ ਅਸਰ ਵਧਣ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵਧਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਹਰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਪਾਡੀ ਮਾਰਿਆ ਹੀ ਗਿਆ। ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂ ਕਈ ਕਈ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਇਧਰ ਆਪਣੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਵੀ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ੧੦-੧੨ ਬੰਦਿਆਂ ਤੱਕ ਮੌਤਾਂ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਪਾਡੀਆਂ ਵਜੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਖਾੜਕੂ ਬਣ ਗਏ।

ਕਸੂਰ ਕਲ ਇਕ ਚੌਕੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਤਰਾਸਦੀ ਵੇਖ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਤਿੱਲੇ ਬੰਦੇ ਸਿੱਖ ਕਰਾਵਾ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਵਿਚੋਂ ਕਮਾਈ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕੰਮ ਕਮਾਈ ਵਾਲਾ ਬੰਡਾ ਹੀ ਹੈ? ਕਦੇ ਵੀ ਹੌਲੀ ਵੱਜ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ"।

ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਅਤੇ ਸੂਹੀਏ ਨੂੰ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪਾਡੀਆ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਓਹ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਓਹਨਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਕਰਾਉਂਦੇ ਵੀ ਹਨ। ਕਈ ਵੀ ਪਾਡੀ ਕਿਸੇ ਫੌਜੀ ਜਾਂ ਸੂਹੀਏ ਅਫਸਰ ਦਾ ਆਖਿਆ ਮਤ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਧਰਲੇ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਡੀ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਮੜਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਧੱਖਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਹੱਦੀ ਜਾਂ ਸੂਹੀਆ ਤੰਤਰ ਦਾ ਕਈ ਨਾ ਕਈ ਬੰਦਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਉਧਰਲੇ ਪਾਸੇ ਧੱਖੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਧਰਲੇ ਪਾਸੇ ਥਾਵੇਂ ਪਾਡੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਭਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਹਿਕਮੇ ਵੀ ਘੇਰੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਫਸਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, "ਮੈਂ ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਵਿਚ ਖਤਰਾ ਹੈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰ ਲਵੋ। ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਮੈਂ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲੋਕ ਮੁੜ ਉਸੇ ਕੰਮ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪੋਸਤੀ ਦਾ ਅਮਲ ਟੁੱਟਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੈ। ਜਾਂ ਤੇ ਓਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਤਰਿਆਂ ਦਾ ਚਸਕਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਤੁਹਾਡਾ ਸਿੱਖ ਕਰਾਵਾ ਦਾ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਲੈਣਾ ਦੇਣਾ ਹੈ" ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਵਾਰ ਇਸ ਪਹਿ ਚੜ੍ਹਿਆ ਉਹ ਮੁੜ ਘਿੜ ਕੇ ਉਥੇ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਖੁਫੀਆ ਤੰਤਰ ਵੀ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣ ਦਿੰਦੇ।

ਇਥੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਹਿਕਮੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਫਿਰ ਦੋ ਜਾਂ ਕਈਆਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਫਿਰ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮਹਿਕਮੇ ਲਈ ਵੀ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ, ਕਈ ਵਾਰ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਏਥੇ ਚਲਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਜਿਹੜਾ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਾਲਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਓਂ ਬਹੁਤ ਪਾਡੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਓਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਗਲਤਫਹਿਮੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਉਥੇ ਇਕ ਬਜਰਗ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਰਾਖਿਆਂ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਾਨ ਲੰਘਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ

ਉਤੇ ਦਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਸਾਡੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਬੀ ਐਸ ਐਫ ਨੂੰ ਮਖਬਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਦੋ ਸਿੱਖ ਸਰਹੰਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਮੰਡਾ ਬੇਕਸੂਰ ਸੀ ਜਦ ਅਸੀਂ ਓਧਰ ਫੌਜ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਇਹ ਇੰਡੀਆ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਬੀ ਐਸ ਐਫ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਕਿਆ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਹ ਬੰਦਾ ਸਮਾਨ ਪਾਰ ਕਰਾਉਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਨ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਰ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏਦਾ ਤਾਂ ਏਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖੇਡ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ।

ਕਸੂਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਮੈਂ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਪਾਡੀ ਕੋਲ ਗਏ ਜੋ ਚਿਰਾ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ੧੯੯੧ ਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਰਹੰਦਾ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖਤੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਰੱਸਨੀ ਵਾਲੇ ਉਚੇ ਖੰਭੇ ਲੱਗ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ੫੦ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਖੰਡ ਵਿਚ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਦੂਰੀ ਉਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਵਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਸਰਹੰਦੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਉਥ ਵਾਲਾ ਸੰਪਰਕ ਪਤਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲਦੇ ਸੀ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦੇ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਰਹੰਦ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਮੌਤ ਦੀ ਵਾਦੀ ਪਾਰ ਕਰਨ ਬਰਾਬਰ ਸੀ ਅਤੇ ਤਸਕਰੀ ਦਾ ਧੰਦਾ ਬਹੁਤ ਮੰਦਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਾਡੀ ਅਤੇ ਸਮਗਲਰ ਅੰਦਰੋਂ ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਔਖੇ ਸਨ ਕਿ ਏਹਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਕਰਕੇ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਮੰਦਾ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖਤਰਾ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਆਮਦਨ ਵੀ ਸੀ। ਸਮਾਨ ਢੋਹਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੀਂ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਬੇਮਤਲਬ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਇਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਾਡੇ ਲਈ ਪੱਕਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਗੜਵੀ ਵਿਚੋਂ ਚਾਹ ਵਰਤਾਉਂਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ, “ਪਾਰ ਤੋਂ ਉਹਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਮਿੱਤਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਬੜਾ ਪੱਕਾ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਬਹੁਤ ਤੰਗੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚਦੀ ਤੈਰ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਬੜਾ ਤਕੜਾ ਤਾਰੂ ਹੈ। ਇਧਰ ਆ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਲਾਗਲੇ ਛੰਡ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਥੇ ਛੰਡ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਗਾਰਾ ਲਾ ਕੇ ਸੌਂਪਾ ਅਤੇ ਜੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਰੋਟੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਆਪਣਾ

ਹੰਦਾ ਤਾਂ ਮੰਦਾ ਹੈ ਤੂੰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਲੈ, ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ। ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਫਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਤਾਂ ਜਾਨ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਕੁਝਿੱਕੀ ਵਿਚ ਹੈ ਜੇ ਇਹ ਛੱਡਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਮਾਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਪੁਲਿਸ ਛੱਡਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਤੰਗੀ ਵਿਚ ਹੈ ਹਟ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ ਮੇ ਉਹਨੂੰ ਭਰਸਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਘ ਯਾਰਾਂ ਦੇ ਯਾਰ ਹਨ ਤੂੰ ਭਰਨਾ

ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਕੰਲ ਲੈ ਆਇਆ ਉਹ ਫਿਰਜਪਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਸੀ ਸਵਾ ਛੇ ਫੁਟ ਲੰਬਾ ੫੦ ਤੇ ਉਪਰ ਉਮਰ ਅਤੇ ਦਾਹੜੀ ਚਿੱਟੀ ਸ਼ਰ ਕੱਟੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਮਿੱਟੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵਧਰ ਕਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ ਅਤੇ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਤਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਗੋਤੀਆਂ ਪਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਡਰ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਦੱਸੀ ਕਿ ਫਿਰਜਪਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕਈ ਪਾਛੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਕ ਵਿਚ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੇਖਮ ਉਠਾ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚਦੀ ਆਇਆ ਹੈ ਉਹ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦਰਿਆ ਦੀ ਰਗ ਰਗ ਤੋਂ ਵਾਰਫ ਸੀ ਸਾਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਉਸ ਦੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹੀ ਬੀਤੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਬੰਦ ਦਾ ਸਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਹ ਮਲੱਜੇਰੀ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਜਿੰਨਾ ਸਮਾਨ ਸੇ ਕੇ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਸੇ ਰਾਤ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਉਹਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਦੇ ਦਸਤ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ੩੦ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਵੱਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕੁਝ ਫੰਗਰ ਚਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਗਾਰੇ ਕਿੱਚੇ ਲੰਮਾ ਪਿਆ ਵੱਖ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮੁਨਾਦੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜਾਸੂਸ ਆਇਆ ਹੈ ਸਾਰੀ ਸੰਢੀਰ ਉਧਰ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਈ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਦੋਂ ਇਹ ਪੁੱਛਾ ਜਾਣਾ ਸੀ ਸੰਢੀਰ ਇਹਦੇ ਉੱਤ ਟੱਟ ਪਈ ਤੇ ਇਹਨੂੰ ਛੱਭ ਵਿਚ ਕੱਢਣ ਲੱਗੀ ਇਹਦੇ ਹੱਲ ਜਿੰਨਾ ਵਾਲੀ ਨੰਗੀ ਕਿਰਪਾਨ ਸੀ ਇਹਨੇ ਚਾਰ ਪੰਜ ਘੰਟੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾਤ ਨਾ ਖਾਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ, ਭਰਵਾਂ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵਿਚ ਵੱਤ ਜਾਂਦਾ। ਫਿਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰਾਜਰਾਜ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਆ ਕੇ ਇਹਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਵੱਤ ਕ ਲੈ ਗਏ, ਅੰਗ ਜੇਲ੍ਹ ਰਜ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ, ਮੇਰੇ ਦਿਲੀਆਂ ਸਫਾਕਾਰਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਯਾਰੀ ਪੈ ਗਈ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਖਵਾਇਆ ਅਤੇ ਇਕੱਠਿਆ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਬਚਨ ਅਤੇ ਹਟ ਸੇਨ ਦਾ ਪੰਗਾ ਬੰਦਾ ਹੈ ਇਹਨੇ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਹਰ ਕਿਸੇ ਉੱਤੇ

ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ”।

ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬੜਾ ਤਕਤਾ ਯਥਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੇ ਯਥਿਆ ਵਰਗਾ। ਇਹਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੌਹਰ ਵਿਖਾ ਸਕਦਾ। ਹੁਣੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਨੇੜਲੇ ਛੱਡ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰੱਖਿਆ। ਉਹ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੰਘ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਸਮਾਨ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਕਾਇਆ ਰਕਮ ਦੇ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਹਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਕੋਲ ਮੁਖਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਸ ਵਕਤ ਫਿਰੋਜਪੁਰ ਦਾ ਐਸ ਐਸ ਪੀ ਸੁਮੇਧ ਸੈਣੀ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਏ ਪਰ ਉਹ ਪਾਡੀ ਬਹੁਤ ਪੱਕਾ ਨਿਕਲਿਆ ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਸੈਣੀ ਨੇ ਆਖਰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਝੂਠ ਨਿਕਲੀ ਗੱਲੀ ਮਾਰ ਦਿਆਂਗੇ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਾਥੀ ਸਮਾਨ ਸਮੇਤ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਪਾਡੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਮਾਨ ਉਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਹਾਂ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਫਿਰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਤਸੱਦਦ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਪੁਲਿਸ ਉਹਦੇ ਚਿੱਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਪਣਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੈਣੀ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਗੱਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਾਬਾਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹਣ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹਦੀ ਅੰਤਮ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਦੀ ਲਾਸ਼ ਵੀ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਹੁਣ ਵੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਓਂ ਮਾਰੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੱਚੀ ਨਿਕਲੀ। ਅਸੀਂ ਉਹਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਕੋਲ ਨਿਭਾਇਆ ਤੇ ਸੈਣੀ ਵਰਗੇ ਜਾਲਮ ਅੱਗੇ ਵੀ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਪਰ ਕਮੀ ਸਾਡੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਰਹੀ। ਮੇਰਾ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਿਰਦਾਰਾ ਅੱਗੇ ਅੱਜ ਵੀ ਸੀਸ ਝੁਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਣਜਾਣ ਅਤੇ ਗੁੰਮਨਾਮ ਹਨ ਪਰ ਵੱਡੇ ਕਿਰਦਾਰ ਕੱਦ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ।

ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਪੰਜ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਅਜ਼ਾਦ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰ ਕੇ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਮੁਖ ਕੰਮ ਸਰਹੰਦ ਤੋਂ ਆਰ ਪਾਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਦਾ ਏਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਰਾਬਤਾ

ਸੀ। ਹਰ ਰਜ ਕਈ ਨਾ ਕਈ ਉਹਨੇ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਘਰ ਤੱਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਸੰਕਾਲਣੇ ਤੇ ਏਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ, ਇਹ ਕੰਮ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਾ ਇਕ ਮਾਈ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਕਿ ਉਹਦੀ ਕੁੱਤੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੈ, ਕੁਝ ਕਰੋ। ਉਸ ਨੇ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਬੀਬੀ ਦਾ ਘਰ ਵਾਲਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕਲ ਮਦਦ ਲਈ ਆਏ ਇਕ ਵਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਢਾਬੇ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਪਾਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਗੱਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਓਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿਆਲਕੋਟ ਨੇੜੇ ਦਾ ਇਕ ਗੋਗਾ ਨਾਂ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਜਾਨ ਸੀ ਉਹਨੇ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ “ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਮਹੀਨਾ ਮਹੀਨਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ”। ਉਹ ਸਤਿਨਾਮ ਸਿੰਘ ਚੰਗਿਆੜੇ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਦਲੇਰੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਤਾਰੀਫ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਕੀ ਕੀਤਾ। ਕਹਿੰਦਾ “ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਘੁੰਮੇ ਫਿਰੇ ਤੇ ਰੋਟੀਆਂ ਪਾੜੀਆਂ ਫਿਰ ਕਹਿੰਦਾ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕ ਮੁਖਬਰ ਮਾਰਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਸਰਹੰਦ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਬਤ ਦੇ ਪਿਛੇ ਜਾ ਕੇ ਓਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਸਨ” ਹੁਣ ਉਹਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਕਹਿੰਦਾ, “ਇਕ ਵਾਰ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਮਾਣ ਲਵਾ ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਗੇੜਾ ਲਾਵਾਂਗਾ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਕੋਲ ਇਥੇ ਹੀ ਜੰਨਤ ਹੈ ਅਗਲੀ ਜੰਨਤ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਕੀ ਪਤਾ ਕਦੇ ਘੋਗਾ ਚਿੱਤ ਹੋ ਜਾਵੇ”।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾੜੀ ਬੰਦ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਓਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਇਧਰਲੇ ਅਤੇ ਉਧਰਲੇ ਪਾੜੀ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਬੰਦੇ ਛੁਡਵਾਏ ਸਨ।

ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਕੋਲ ਦਾ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਉਥੇ ਦੇ ਖੁਫੀਆ ਮਹਿਕਮੇ ਕੋਲ ਕੈਦ ਸੀ ਸਾਨੂੰ ਇਥੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਮਹਿਕਮੇ ਵਾਲੇ ਉਹਨੂੰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਲਿਆਏ ਅਤੇ ਪੱਕਾ ਹੀ ਛੱਡ ਗਏ। ਸਾਡੀ ਇਕ ਠਾਹਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਉਮਰ

ਕੈਦ ਕੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਮਾਯੂਸ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਥੇ ਹੀ ਲੰਘ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੱਖ ਨੂੰ ਨਿਬੇੜਿਆ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਜਿਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਛੱਡ ਗਏ। ਇਧਰਲੇ ਪਾਸੇ ਵੀ ਕਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪਾਡੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਢਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਕੀਲ ਕਰਕੇ ਦੇਣਾ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਖਰਚਾ ਭੇਜਣਾ, ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਬੰਦਾ ਅਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚੋਂ ਭਜਾਇਆ ਵੀ ਸੀ।

ਇਧਰਲੇ ਪਾਸੇ ਜਿਹੜੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਦੋਰ ਸਵੇਰ ਫੌਜ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਫੌਜ ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਜੁਲਮਾਂ ਦਾ ਦੋਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਲੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਸੱਦਦ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਪੱਖੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗਾ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਮਾਰ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਡਰ ਕਰਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਰਹੱਦੀ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚ ਰਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਡੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਚੋਖੀ ਹੋਏਗੀ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਮੁੜ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਝੁਰੇ ਫਿਰੇ ਅਤੇ ਇਹ ਜੰਗ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਏ, ਕਈਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਸੱਦਦ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਕਈ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘਰੇ ਬੇਘਰ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮਾਰ ਹੀ ਮਕਾਇਆ।

ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਈ ਚੋਟੀ ਦੇ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਡੀ ਸਨ ਫਿਰ ਉਹ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣੇ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਏ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੌਰਸ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਲਮ ਥਾਣੇਦਾਰ ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਸੀ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫੌਰਸ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬੁਹਮਾ ਨਾਲ ਇਕ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਲਾਇਕ ਪਾਡੀ ਸੀ ਉਹ ਸੈਕਝਿਆਂ ਵਾਰੀ ਆਰ ਪਾਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਣਾਂ ਮੂੰਹੀਂ ਸਮਾਨ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਢੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਆਮ ਬੰਦੇ ਨਾਲੋਂ ਦੁਗਣਾ ਸਮਾਨ ਚਕ ਕੇ ਔਖੇ ਤੋਂ ਔਖੇ ਰਸਤਿਆਂ ਥਾਣੀਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਮਿਥ ਹੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਰੁਕ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਰਾਖਿਆਂ ਦੇ ਸੁੱਤੇ ਪਿਆਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਚੁੱਕ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਦਰਜਨਾਂ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਚ

ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ ਸਰਹੰਦ ਆਰ ਪਾਰ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਨਿਕਲਣਾ ਉਹਦੇ ਲਈ ਨਿਰਨਮ ਵਾਂਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਜਦ ਉਹਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਲਕਵ ਗਾਂਗਾ ਉਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਗਲੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਲੱਭ ਲਿਆ ਤ ਉਹ ਗਾਂਗਾ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੰਘ ਸਨ ਜਿਹੜਿਆਂ ਨ. ਬਹੁਤ ਮਸਕਲ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਅਹੁਦੇਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮੰਗੀ ਉਹ ਚਪ ਚੁਪੀਤ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਦਿਨ ਰੁਖਸਤ ਹੋ ਗਏ ਅਸੀਂ ਕਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਪਾਂਡੀਆ ਦੀ ਇਕ ਆਪਣੀ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਬੜੇ ਚੁਸਤ, ਸਿਰੜੀ ਅਤੇ ਉਦਮੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕੰਨ ਆਮ ਬੰਦੇ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਗਾਂਗਾ ਦੇ ਹਨੇਰਿਆਂ 'ਚ ਦੂਰ ਤੱਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਾਂਗ ਖਤਰਾ ਸੁੰਘ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਚਾਨਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹਨੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਆਮ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਉਹ ਗਾਂਗਾ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਗਾਂਗੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੰਪਰਕ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਪੰਛੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਅਤੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦੀ ਗਾਂਗਿਆਂ ਦੀ ਗੋਲੀ ਰੱਥੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੀ ਲੱਭਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਮ ਬੰਦੇ ਵਾਂਗ ਕਾਹਲ, ਬੰਪਰਵਾਹੀ ਜਾਂ ਮਾਣ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਧਰਲੇ ਪਾਸੇ ਪਾਂਡੀਆ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਆਦਾ ਔਖੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਲਿਸ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾਤਕੂਆਂ ਦੀ ਮੁਖਬਰੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਮੁਖਬਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਲਾਲਚ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਡਰਾਵਾ ਵੀ ਕਈ ਬੰਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਮਾਨ ਜਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਜਸੂਸੀ ਕਰਨ ਵੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਈ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਵੀ ਚੱਲ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਵੀ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਿਆਨਕ ਤਸੀਹਿਆਂ ਵਾਲੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਬਾਤਮੇਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ। ਉਥੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵੀ ਸੀ। ਖਾਤਕੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਝੂਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਲੋਕ ਆਮ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਚੱਕਸੀ ਵਧਣ ਨਾਲ ਉਧਰ ਵੀ ਵਾਤ ਲਗ ਗਈ। ਇਧਰਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਇਕ ਬੰਦਾ ਉਧਰ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਿੱਕੀ ਮੰਟੀ ਤਸਕਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਦੀ

ਸੂਹ ਓਹਨਾ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਰ ਕਥ ਸਮ ਮਰਾਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੁਹੀਆ ਮਹਿਕਮੇ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਭੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲਈ ਕਰਤੀ ਕਰ ਲਿਆ ਉਹ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਆਪਣੀ ਅਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਹਦੇ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਮਹਿਕਮੇ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਲੱਗ ਪਏ ਜ ਨਕਸ਼ਾਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਓਹਨਾ ਨੇ ਉਹ ਬੰਦਾ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਾਇਆ । ਉਹਨੇ ੨-੩ ਵਾਰ ਸਾਡਾ ਸਮਾਨ ਵੀ ਟਿਧਰ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਉਥੇ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਉਸ ਕਲ ਪੈਸਾ ਜਿਆਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਹੱਦੀ ਫੌਜ ਕਲ ਉਹਦਾ ਭੇਤ ਖੁਲ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਓਹਨਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨੇ ਐਨਾ ਸਮਾਨ ਢੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਭਾਰਤੀ ਮਹਿਕਮੇ ਨੂੰ ਬੁਝੂ ਬਟਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਓਹਨਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਰਹੱਦ ਉਤੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ । ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਸਿੰਘ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਮੁਖਬਰੀ ਕਾਰਣ ਸਹੀਦ ਹੋਏ ਜੋ ਟਿਧਰਲੀ ਪੁਲਿਸ ਜਾਂ ਫੌਜ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧ ਰਖਦੇ ਸਨ । ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲੁਕਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਨੂੰ ਆਖਰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਦਾ ਸੀ ਸਿੰਘ ਜਿਆਦਾਤਰ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕੁਝ ਥਾਈਂ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਜਿਆਦਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਜਾ ਵਜੋਂ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ।

ਬਾਬਾ ਦਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਢਾਣੀ ਉਤੇ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਓਹਨਾ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਡੀ ਨੇ ਹੀ ਖਬਰ ਦੇ ਕੇ ਸਵੇਰੇ ਫੌਜ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਪਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਭਾਵੇਂ ਜੂਝ ਕੇ ਸਹੀਦ ਹੋਏ ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਘਾਟਾ ਸੀ । ਫੌਜ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਈ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਬੰਦੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਪਈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਦੁਖ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਨਾ ਦੇਣ । ਇਕ ਵਾਰ ਮੌਕਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਗਿਆ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਬੰਦੇ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ ।

੯੪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਭੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਕੋਲ ਇਕ ਪਾਡੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਲੰਘਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਚੰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਠੀਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪਾਰ ਲੰਘਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਜਦੋਂ ਸਰਹੱਦੀ ਫੌਜ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਓਹਨਾ ਨੇ ਡਰਾਇਆ, ਧਮਕਾਇਆ ਜਾਂ ਲਾਲਚ ਦਿੱਤਾ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਹ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਸਭ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ । ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਓਹਨਾਂ ਦੀ

ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਇਧਰੋਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਲੰਘਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰੋਜ਼ ਰੋਜ਼ ਅਤ ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪਾਰ ਭਜਣ ਲਈ ਪਾਂਡੀ ਖੜਕਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਉਸ ਪਾਂਡੀ ਨੇ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਜਿਹੜਾ ਨਵੇਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਉਧਰ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਰਹੱਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੇ। ਫੌਜ ਵਾਲਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਨਵੇਂ ਸਨ ਜਿਹੜਿਆਂ ਨੇ ਹਾਲੇ ਇਹ ਰਾਹ 'ਤੇ ਪੈਰ ਹੀ ਧਰਿਆ ਸੀ

ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਰਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਪਾਂਡੀਆਂ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਘੁਲਿਆ ਮਿਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਹੱਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮੌਤ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦਾ ਜਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਥੇ ਮੌਤ ਅਤੇ ਜਿੰਦਗੀ, ਦਸਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ, ਦਗਾ ਵਫਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਈ ਥਾਂ ਇਹ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਰੂਪ ਵਟਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਜਿਹੇ ਘਰ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਬੰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਜਿਹੜਿਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਜਿੰਦਗੀ ਜੀਵੀ ਹੈ ਸਾਡੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜੋਖਮ ਭਰਿਆ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਮੁਦਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕੰਮ ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਸੀ ਪਰਸਾਡ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਬਹੁਤ ਬੰਦੇ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਨ ਲਈ ਦਾਅ ਤੋਂ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਨੇਕਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਕਰਕੇ ਜਲਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਤਸੱਦਦ ਸਹੇ। ਦੱਖ ਭੱਖ ਹੁੰਦਾਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹ ਹੋਇਆ ਜੇ ਬਹੁਤੇ ਜੁਝਾਰੂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬਾਰ ਛੁੱਟ ਗਏ, ਉਜੜ ਗਏ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਰਾਹ ਉਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਏਹ ਲੋਕ ਵੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰੇਡੀਓ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਵਾਧੂ ਦੀ ਮੌਤ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਜੋਂ ਦੱਸੇ ਗਏ।

XXX

ਜੰਮੂ ਦਾ ਡੋਗਰਾ ਸਿਪਾਹੀ

ਭਾਈ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਕਈ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੂਨ ੧੯੮੩ ਵੇਲੇ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜਿਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ ਉਹਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਇੱਜ਼ਤ ਅਸਰ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਦਾ ਵਿਆਹ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਧਰ ਆ ਕੇ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਿਆ। ਉਹਦੀ ਜਥੇਬੰਦਕ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਬਾਕੀ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਲਿਖਾਰੀ ਪਰ ਇਥੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਦੀ ਉਦਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਹਾਂ। ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲੁਧਿਆਣੇ ਕੋਲ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਐਸ ਪੀ ਬੇਦੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮੁਖਬਰੀ 'ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਫੜਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਕਾਫੀ ਅਸਲਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਜੋ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਹਫਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੁਲਾਪੁਰ ਕੋਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਉਹਦਾ ਬੜਾ ਨਾਂ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਮੁਖੀ ਦਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਿਆਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅੱਧੀ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤੀ ਜਾਏਗੀ। ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਵੀ ਉਸ ਵਕਤ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਜੁਲਮ ਕਾਰਨ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਸਿੰਘ ਭਗੋੜੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਈ ਸਿੰਘ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇਜ਼ ਦਿਮਾਗ ਅਤੇ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਦਰ ਵੀ ਕੁਝ ਬਦਲਾਅ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਉਹਨੇ ਲਹਿਰ ਦੇ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਉਥੇ ਤੱਕ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਸਮਝੌਤੇ ਰਾਹੀਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼

ਇਕ ਰਾਜਸੀ ਧਿਰ ਵਜੋਂ ਤਾਂ ਹੀ ਮੰਨਦੀ ਸੀ ਜੋ ਸੰਘਰਸ਼ ਬੰਦ ਹੋਵੇ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੁਕ ਗਈ। ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਆਗੂ ਵਾਲਾ ਵਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਖਾਤਰ ਸਿੰਘਾਂ ਵਾਂਗ ਤਸੱਦਦ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਲੰਘਾਇਆ ਗਿਆ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਦੇ ਦੁਗਰੀ ਕੈਂਪ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਮੌਕਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰੁਕੀ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਚੱਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਸਮਾਂ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਖਫੀਆ ਮਹਿਕਮੇ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਉਸ ਕੋਲ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਵਧ ਗਿਆ। ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਹਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਨੇ ਫਿਕਰ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਹਨੇ ਲਹਿਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਯੰਗਤਾ ਕਰਕੇ ਤਸੱਦਦ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ। ਗੱਲਬਾਤ ਵਾਲਾ ਯਕੀਨ ਬੱਝਣ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਰਤਾਓ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਉਥੋਂ ਭੱਜ ਜਾਣ ਬਾਰ ਸਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਭੇਤ ਅਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚਲਾ ਫਰਕ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਲਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ। ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ. ਵਾਲੇ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਖਾਤਰ ਨਾਲ ਆਗੂ ਵਧੇਰੇ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਗਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੂੰ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਹੀ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਸਿਫਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਮ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਕਲਾ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਬੜੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੀਹਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਓਥੇ ਇਕ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਜੁਆਨ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਅਤੇ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸਾਗਿਰਦ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਭਜਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਜੰਮੂ ਦਾ ਡਰਗਰ ਸਿਪਾਹੀ ਸੀ ਜੋ ਵੇਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸਭਾਅ ਕਰਕੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਚੱਲਣ ਵਿੱਚ ਸੁਆਦ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਤਬੀਅਤ ਹੀ ਬਾਗੀਆਨਾ ਸੀ। ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਭੇਜਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਡਰਗਰ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਾਗੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਵਾਈ ਜਦੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪਹਿਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਵਰਦੀ ਪਵਾ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬੰਦੂਕ ਸਮੇਤ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਯਤਨ ਹੋਏ ਪਰ

ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸੀ ਜੁੱਦ ਹੋਏ
 ਸਾਹਨੇਵਾਲ ਨੇੜੇ ਇਕ ਲਕੜੇ ਟਿਕਾਣੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਥੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
 ਛਿੰਦਾ ਬਾਈ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਕੁਲ ਹੇਠ ਰੱਖਿਆ।
 ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਫਾ ਵਿਚ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ
 ਚੁਗਲੀ ਚੱਲ ਪਈ ਕਿ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਭੈਣ ਨਾਲ ਇਹ
 ਚੁਗਲੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।
 ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਫਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਉਹਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਸੀ।
 ਬੜੇ ਲੋਕ ਉਹਦੇ ਧੜੇ, ਨਾਮ ਅਤੇ ਧੱਕੜ ਸੁਭਾਅ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਟੀਰਖਾ ਕਰਦੇ
 ਸਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਖਿਲਾਫ ਟਿਕ ਮਾਹੌਲ ਬਣ
 ਗਿਆ। ਇਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਪਾਸਾ ਵੱਟਣ ਲੱਗੇ। ਉਹਨੂੰ ਵੀ
 ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭੱਜਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੀ
 ਗੱਲ ਦਸਦਾ ਪਰ ਉਹਨੇ ਕਾਹਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾਰ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਹਨੂੰ
 ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਜਵਾਨ ਨੂੰ ਓਥੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣਾ ਸੌਖਾ ਲੱਗਿਆ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਛਿੰਦਾ
 ਬਾਈ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅੱਖੇ ਰਸਤੇ ਬਾਣੀ ਪਾਰ ਭੇਜਿਆ। ਦਲਦਲ ਅਤੇ ਖਾਰੀਆ
 ਝੀਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ੧੦੦ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਸਫਰ ਕਰਕੇ ਉਹ ਟਿਕਾਣੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ
 ਕੱਛ ਦਾ ਰਸਤਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ ਭਾਵੇਂ
 ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਆਵਾਜਾਈ ਰਹੀ। ਸਾਨੂੰ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ
 ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ
 ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਓਥੇ ਉਹਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹਾਲਾਤ ਤਾਂ ਇਧਰ ਨਾਲੇ ਵੀ ਬੁਰੇ ਹਨ।
 ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸਾਭਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ
 ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ. ਵਾਲੇ ਜਵਾਨ ਬਾਰੇ ਥੱਕੀ ਸਨ। ਓਥੇ
 ਬੈਠੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬੰਦੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣ ਸਕੇ। ਟੀਰਖਾ
 ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਵਿਖਾਇਆ। ਇਧਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੇਠੀ ਫੁਪਾਉਣ
 ਲਈ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਅ ਦਿਤੀਆਂ। ਪਾਰ ਉਹਦਾ ਸਮਾਗਤ ਤਾਂ
 ਦੂਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਉਹ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਓਥੇ
 ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਮਾਹੌਲ ਉਹਦੇ
 ਖਿਲਾਫ ਐਨਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਓਥੇ ਬੈਠੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੂਰੀ
 ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਸ਼ੱਕ ਜਾਹਰ ਕੀਤਾ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ
 ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲਿਜਾ ਕੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਪੱਕਾ ਬੰਦ
 ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਉਹ ਡੋਗਰਾ ਜੁਆਨ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਫਿਰ ਉਹਨੂੰ ਵੱਖ

ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਤ ਉਹਨੂੰ ਕਦੀ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕਿਆ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਤੇ
 ਚਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਚਿਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹ ਫੋਜੀ ਜੁਆਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਖਤੀ
 ਨਾਲ ਪੁਛਗਿਛ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕਈ ਸਾਲ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਉਹਦੇ
 'ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਸ਼ੱਦਦ ਹੋਇਆ ਉਥੇ ਦੋ ਸਾਰੇ ਸੂਹੀਆ ਅਤੇ ਸਰੀਖਿਆ ਮਹਿਕਮੇ
 ਅਤੇ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਟੋਲੀਆਂ ਨੇ ਉਹਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸਾਲ ਵਿਚ
 ਹੀ ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਣਾ ਅਤੇ ਬੈਪਛਾਣ ਹੋ ਗਿਆ ਉਹਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਤਕਰੀਬਨ
 ਜ਼ਖ਼ਾਬ ਦੇ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਕਾਰਾ ਅਤੇ ਨੀਮ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ
 ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸੇ ਮੇਲ ਵਿੱਚ ਸੜਣ ਲਈ ਸੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ
 ਵਿਚ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਜਾਸੂਸ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਬੀਤਦੀ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਅਤਿ ਹੀ ਹੁੰਦੀ
 ਹੈ। ਉਥੇ ਬੰਦੇ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਹੌਲ ਹਵਾਸ ਖੋ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ
 ਹਨ ਉਹ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਵੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਧਰ ਵੀ
 ਜਾਸੂਸ ਵਜੋਂ ਫੜੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਇਹੋ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਦੋਵਾਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਇਕੋ
 ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ੧੯੬੦ ਵਿਚ ਓਧਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ
 ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਸਭ ਕੋਲ ਕੀ ਸਬੂਤ ਜਾਂ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਹਨ
 ਕਿ ਉਹਨੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਵੀ ਢਕਵਾਂ ਉਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।
 ਸਾਰੇ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਦਬਾਅ ਅਧੀਨ ਹੀ ਉਹਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਭੁਗਤੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ
 ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨੂੰ ਫ਼ਤਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਾਬ ਨਹੀਂ
 ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਚਿਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਫਸਰ
 ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉਹਦੇ
 'ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਅੱਡ
 ਗੱਥਿਆ ਹੈ ਅਸੀਂ ਸਦਾ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਗੁਰੀਲੋ ਆਗੂ ਵਾਲੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
 ਉਹ ਅਫਸਰ ਨੇ ਕਾਫੀ ਖੁੱਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਬੜਾ
 ਅਫਸੋਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤਸੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵੇਡੇ ਵਧੀਆ ਬੰਦੇ
 ਨਾਲ ਇਕ ਗਲਤਫਹਿਮੀ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਨ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਏਦਾਂ ਦਾ ਸਲੂਕ
 ਕਰਦੇ ਹੋ? ਉਹ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਛੱਡ ਗਏ। ਗੁਰਜੀਤ
 ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਉਹਨੇ ਅੱਡ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸਮਾਂ ਪਾਠ ਕਰਕੇ, ਪੜ੍ਹ ਕੇ
 ਅਤੇ ਕਸਰਤ ਕਰਕੇ ਬਿਤਾਇਆ ਸੀ ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ
 ਤਕੜਾ ਅਤੇ ਸਭਾਅ ਪੱਖੋਂ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹਨੇ ਉਹ ਜਵਾਨ ਦਾ ਪਤਾ
 ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਵੇਲਾ ਬੀਤ
 ਗਿਆ ਸੀ ਉਹਦੀ ਹਾਲਤ ਹੁਣ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਉਥੇ

ਦੇ ਖਫੀਆ ਮਹਿਕਮੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਉਹ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਓ ਉਹਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਿਕਲਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੇੜੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਧਰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਜਵਾਨ ਦਾ ਮੁੜ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ੧੯੯੮ ਵਿਚ ਤਿਹਾੜ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜਵਾਨ ਹਣ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ੨੦੦੩ ਵਿੱਚ ਨਾਭੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜੁਆਨ ਨੂੰ ਇਧਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਧਰ ਆਉਂਦੇ ਨੂੰ ਉਹਨੂੰ ਇਧਰਲੇ ਖਫੀਆ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਨੇ ਧਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਬਣਦਾ ਸੀ ਓਹੀ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਉਹਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪਾਗਲ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਘਰ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਓਦਾਂ ਹੀ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪਾਗਲ ਹੈ ਅਤੇ ਠੀਕ ਹੋਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਵਾਏ ਉਹਦੇ ਬਦਲੇ ਕਿਸੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਦੇ।

ਉਹ ਜਵਾਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਹਿਮ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਸਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਾਅਦਾ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਜਵਾਨ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਨਕਤਾ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗਵਾਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ, ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸਾਡੇ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ (ਚਾਹੇ ਸਾਡੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ) ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾਅ 'ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਵਾਅਦੇ ਕੀਤੇ ਸਨ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਰਦਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਮੱਢ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸੂਰਮਿਆਂ ਵਾਲੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ। ਪਰ ਜੰਗ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਇਹ ਬੜੀ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਵੱਡੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹਦੇ ਲਈ ਸਦਾ ਹੀ ਸਚੇਤ ਅਤੇ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਢਾਂਚਾ ਸਦਾ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੰਗ ਲੜਣ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਜਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ

ਵਾਸ ਖਾਸ ਸਲੂਕ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਉਹਦੇ ਬਾਰ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਉਣੀਆਂ ਕਿਸੇ ਹਕੂਮਤ ਲਈ ਬੜੀ ਸਖੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਜਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਤਾਣ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਵੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਖ ਨੂੰ ਲੱਗੇ ਪੱਥੇ ਨੂੰ ਧੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਇਹੋ ਹੀ ਹੋਇਆ ਉਹ ਜਿਓਂਦੇ ਜੀਅ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਬਣੇ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ।

ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗਲਤਫਹਿਮੀਆਂ ਜਾਂ ਔਕੜਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਿਵੇਂ ਹੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਓਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦਕ ਪਕਿਆਈ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਈ ਵਾਰ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦੇ ਅਕਸਰ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਕੱਚੇ, ਨਿਗਾਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੱਕੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਓਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਔਖ ਵੇਲੇ ਉਹਦੇ ਨੇੜਲਿਆਂ ਨੇ ਓਨੀ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਿੰਨੀ ਉਹਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਜਿਓਂਦੇ ਜੀਅ ਨਿਕਲ ਨਾ ਸਕਿਆ।

ਤਿਹਾੜ ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਲਾ ਕੈਦ

ਹਰ ਵੱਡੀ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਹੀ ਇਕ ਵੱਧ ਪਹਿਰੇ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮਜਬੂਤ ਜਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਜਿਸਨੂੰ ਤਿਹਾੜ ਜੇਲ੍ਹ ਕਰਕੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕਈ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਹਨ। ਅੱਗੋਂ ਹਰ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਵੱਧ ਮਜਬੂਤੀ ਅਤੇ ਪਹਿਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਹਨ। ਏਹਨਾਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਨਾਗੋ, ਅਸਾਮੀ, ਬੋਡੋ, ਮਾਓਵਾਦੀ, ਤਾਮਿਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਆਪਣੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੜਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਏਕਤਾ ਅਖੰਡਤਾ ਲਈ ਸਚਮੁਚ ਦਾ ਖਤਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਜੋ ਮੈਂ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਹਾਂ ਇਹ ੧੯੯੭-੯੯ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਥੇ ਕੈਦ ਸਾਂ। ਇਥੇ ਜੁਰਮ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਹਵੇ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਏਹਨਾਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਕੰਠੜੀਨੁਮਾ ਥਾਂਵਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਜੇਲ੍ਹ ਨੰਬਰ ਇਕ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਉਦੋਂ ਗਰਮੀ ਦਾ ਮੌਸਮ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਥੇ ੩-੪ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਖਾੜਕੂ, ੩-੪ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਯੂ ਪੀ ਦੇ ਡਾਠਨ ਅਤੇ ੨ ਮੁਝਾਰੂ ਸਿੰਘ ਬੰਦ ਸਨ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਦਸ ਕੰਠੜੀਆਂ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਕੰਠੜੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਹੀ ਬੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ੩-੪ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਇਕੋ ਕੰਠੜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਹਨਾਂ ਵੱਖਰੇ ਅਹਾਤਿਆਂ ਦਾ ਬਾਕੀ ਜੇਲ੍ਹ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਇਹਦੀ ਰਾਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਸਿੱਧਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਾਰਦ ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਕਤ ਟੀ ਐਸ ਪੀ (ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਸਪੈਸ਼ਲ ਪੁਲਿਸ ਫੋਰਸ) ਕੋਲ ਸੀ। ਏਹਨਾਂ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਵੱਖਰੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਇਥੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਹਿਮ ਲੋਕ ਕੈਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਸਖਤ ਸਜ਼ਾ ਵਾਲੇ ਅਹਾਤਿਆਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਆਮ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਮਕਾਬਲੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਕਰਕੇ ਠੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਥੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਬੰਦੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਜੀਵਿਆ ਹੁੰਦਾ ਏ ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਬੰਦ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭੇਤੀ ਕੈਦ ਹੈ ਕੇ ਇਸ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਦਬਦਬਾ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਦੀ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਚੰਗੀ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਹੋ ਗਈ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਂਵ ਹੀ ਇਕ ਅਣਲਿਖਿਆ ਅਸੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਓਥੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਓਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬੁਰਾ ਸਲੂਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁੱਟਮਾਰ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਮ ਕੈਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਟਮਾਰ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰਕੇ ਬੰਦੇ ਮਰ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਦਵਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਲਰ ਤਿਹਾੜ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬੰਦ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਅਤੇ ਕਿਰਦਾਰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਸੀ ਸਾਰਾ ਜੇਲ੍ਹ ਅਮਲਾ, ਕੈਦੀ ਜਝਾਰੂ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਧੰਦੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਲੋਕ ਵੀ, ਜੋ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਭੁੱਲਰ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੜਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵੱਡੇ ਮੁਖਬਰ ਦਾ ਉਸ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਹਦੀ ਕੀ ਹਾਲਤ ਹੋਏਗੀ, ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਮਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਮਾਹੌਲ ਹੀ ਉਸ ਖਿਲਾਫ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਵੱਡੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਣ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਖਿਲਾਫ ਮਾਹੌਲ ਬਣ ਜਾਏ ਉਹਦਾ ਬਚਣਾ ਕਿੰਨਾ ਮਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਬੰਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਲੱਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਇਹ ਭੇਤੀ ਅਤੇ ਦੋਖੀ ਬੰਦਾ ਵੀ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਾਲੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਬੰਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਸਿਆਣੇ ਹਨ, ਤੇਰਾ ਇਥੇ ਹੀ ਬਚਾਅ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਤੂੰ ਇਥੇ ਪੂਰੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਰਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿ ਓਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਅੱਕ ਨਾ

ਜਾਵੇ, ਫਿਰ ਤੇਰਾ ਕੰਈ ਬਚਾਅ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਤਿੰਨ ਜਣੇ ਸਾਂ, ਇਕ ਬੰਬਈ ਵਾਲਾ, ਦੂਜਾ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਡਾੱਨ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਮੈਂ। ਉਹਦੀ ਖਬਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦਵਾ ਨੇ ਖਾਣੇ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਅਹਾਤੇ ਦਾ ਅਸੂਲ ਹੈ, ਕੁਝ ਵੱਖਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੁਰਮ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਉਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕੁਝ ਅਸੂਲਾਂ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਾਫੀ ਤਕਤੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਸੂਲ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜਲੂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ, ਸਭ ਨੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਨੇਮਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨੇਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਜੁਥਾਨੀ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਜੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋ ਕੇ ਜੀਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਬੂਤ ਦੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਉੱਚੀ ਨੀਤਕਤਾ ਪਾਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਆਪਣੀ ਦੁਨੀਆ ਬਣਾ ਅਤੇ ਚਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੁਨੀਆ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਲਿਆਂ ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈਣਾ ਉਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵਜੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਪੁਲਿਸ ਖਿਲਾਫ ਲੜਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਖਿਲਾਫ ਲੜਿਆ ਹੋਵੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਟ ਹਿੰਦੂਤਵੀ ਜਨੂੰਨ ਦੇ ਅਸਰ ਕਾਰਨ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਖਿਲਾਫ ਲੜਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹਾਲਤ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਉਸ ਮੁਖਬਰ ਨਾਲ ਆਮ ਵਰਗਾ ਵਰਤਾਓ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਮ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੰਦਾ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੋਵੇਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਵੱਡਾ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਛਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੀ ਹੱਡਬੀਤੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਉਹਨੇ ਕਈ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਣਾਇਆ। ਉਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਉਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੁਥਾਨੀ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤਾ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਸੱਚੀ ਸੀ ਜਾਂ ਝੂਠੀ ਇਹਦੀ ਪੂਰੀ ਪਰਖ ਨਾ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਸੁਣਾਇਆ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਪੂਰਾ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜੋ ਹੁਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਤੇ

ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਾਪਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਦਬਾਅ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਜੋਲ੍ਹ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦਬਾਅ ਕਰਕੇ ਉਹਨੇ ਸੱਚਾ ਹੋਣ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਬੰਦਾ ਦਿੱਤੋਂ ਵੀ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਘੜੀ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਬੰਦਾ ਕਾਫੀ ਚਲਾਕ ਸੀ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਚੁਰਮ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਇਆ ਸੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਸੀ ਉਹਦਾ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਹਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਜੋਂ ਨਾ ਵੇਖੀਏ ਸਗੋਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਕਿਸਮ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਲਗਭਗ ਹਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਇਕ ਬੰਦੇ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਕਿੰਨੇ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਅ ਸਦਾ ਲਈ ਅਲਪ ਹੋ ਗਏ ਉਸ ਵਰਗੇ ਕਿੰਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਹੋਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰਾ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਜਾਣ ਸਕੀਏ। ਉਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਿੰਨਾ ਖੂਨ ਵਗਾਇਆ ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਖਾਤੇ ਪਿਆ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਹੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਸਾਡੇ ਖਿਲਾਫ ਸਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਕੰਮ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਅਲੋਪ ਹੋਇਆਂ ਜਾਂ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਲੇਖੇ ਵਿਚ ਪਾਵਾਂਗੇ?

ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਦੀ ਉਮਰ ੪੦ ਕੁ ਸਾਲ ਹੋਏਗੀ। ਛੇ ਫੁੱਟ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਕੱਦ ਅਤੇ ਤਕਤਾ ਜੁੱਸਾ ਸੀ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਭਗੋੜਾ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੂਏ ਸੱਟੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਫੜਿਆ ਤਾਂ ਉਸੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਭਗੋੜਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਭੇਤ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਣ ਇਕ ਹਫਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹਦੀ ਜਮਾਨਤ ਕਰਾ ਕੇ ਜੋਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢਾ ਲਿਆ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ ਉਹਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ, ਹੋਰਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਉਹ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲ ਕੇ ਗਿਆ, ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਸਕੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਹਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਕਪੂਰਥਲੇ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ੧੯੮੪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਕੋਲ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ

ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਫੌਜੀ ਹਮਲਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਤੰਗ ਕੀਤਾ। ਸੰਧੂ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਸੰਧੂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਚੁਰਾਹੇ 'ਤੇ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਹਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਘਰ ਇਕ ਧੀ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਅਤੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀਆਂ ਸਨ। ਏਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਭੈਣ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਤਲ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲੱਗਾ ਪਰ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਮੁਖਬਰ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਿਰ ਮੁਖਬਰ ਹੋਣ ਦਾ ਦਸ਼ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਬੰਦੇ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਨ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਨੇ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਲਹਿਰ ਲਈ ਥੋੜ੍ਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਧੂ ਦੇ ਕਤਲ ਮਗਰੋਂ ਉਹਦਾ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਏਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਤਰ ਦਿਮਾਗ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਸਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਲਿਸ ਵਲੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੰਗ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਖਿਲਾਫ ਲੜਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਬੰਦਾ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ "ਤੁਸੀਂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲੜੋ ਸਰਕਾਰ ਤਹਾਫੀ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰੋਗੀ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੂਰੀ ਇਜਤ ਮਿਲੇਗੀ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਮਿਲੇਗੀ"। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਈ ਬੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਅਫਸਰ ਨੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਢੰਗ ਤਰੀਕਾ ਸਮਝਾਇਆ। ਉਹ ਅਫਸਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫੋਨ 'ਤੇ ਵੀ ਸੰਪਰਕ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਿਵੇਂ ਪਾਉਣੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੰਡੀਅਨ ਲਾਇਨਜ਼ ਨਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵੀ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਟੀਚੇ ਵੀ ਲਿਖੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਪੰਥਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਦੇਸ ਦੇ ਗਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧੇਗੀ। ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵਿਚ ੧੦-੧੨ ਜਣੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਪੂਰਾ ਲਸ਼ਕਰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਜਾਮ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਅਸੀਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ।

ਅਫਸਰਾਂ ਵਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਭਰੋੜੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ

ਹਿਮਾਇਤੀਆ, ਓਹਨਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਠਾਹਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਓਹਨਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਾਲੇ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਫੈਲ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਲੋਕ ਓਹਨਾ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਹਟ ਜਾਣ। ਭਗੋਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੁਨੇਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਓਹ ਹਰਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕੀ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤਹਿਤ ਇਹ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨਵੀਰ ਸਿੰਘ ਚੌਧਰੀ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਟੈਣੀ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਫਿੱਦੂ ਬਟਤੇ ਲੋਕ ਕੋ ਸੀ ਬਰਮਾ ਕਰਕੇ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਦੋ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ। ਲਹਿਰ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀਆ ਵਜੋਂ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਮੇਜਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਘਮਣ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਕਰਨਲ ਕਾਹਲੌਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਣਿਆ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਹਰ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਕਈ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਏ। ਪੈਸੇ, ਹਥਿਆਰ, ਵਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਹਰ ਸਮਾਨ ਆਈ ਬੀ ਵਾਲਾ ਅਫਸਰ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਫਸਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਕ ਛੀ ਆਈ ਜੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਅਫਸਰ ਓਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸੀ ਜੋ ਲੰਡ ਵੇਲੇ ਦਿੱਲੀਓਂ ਹੀ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਓਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਈ ਜੀ ਰੁਤਬੇ ਦੇ ਪੁਲਿਸੀਓਂ ਕਲ ਸੀ। ਇਹ ਟਲੇ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮੁਖੀ ਉਹ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਜਲੰਧਰ ਵਾਲਾ ਸਾਥੀ ਦਵੇ ਜਣੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਉਹ ਪੁਲਿਸੀਓਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਦਫਤਰ ਅਤੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਓਦਾ ਉਹ ਅਗਲੇ ਹੁਕਮ ਲੈਣ ਅਤੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਨਾਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਬਿਨਾ ਰੋਕ ਟੋਕ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫੜੇ ਹਏ ਬੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਾਲੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਸਨ।

ਗੱਲ ਦੱਸਣ ਵੇਲੇ ਓਹ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਫਸਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਈ ਲੋਕ ਓਹਨਾ ਨੇ ਓਦੋਂ ਸ਼ੱਕ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਕਈ ਬੰਦੇ ਬਿਨਾ ਲੰਡ ਤੋਂ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਬੰਦੇ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਹਲਾਤ ਵੇਖਕੇ ਹੀ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਜਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਝ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕਤ, ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਛੱਟ ਮਿਲ ਗਈ ਤਾਂ ਇਹ ਮੌਕਾ ਓਹਨਾਂ ਅੰਦਰਲੀ ਬਰਾਈ ਲਈ ਅੱਗ ਉੱਤੇ ਤੇਲ ਵਾਂਗ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਓਹਨਾ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਛਾਕੇ ਮਾਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਪੈਸਾ ਵੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜੋ ਓਹਨਾਂ ਦੀ

ਆਮ ਜਿੰਦਗੀ ਜੀਣ ਵਾਲੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਰੱਜਸ਼ਾਂ ਕਾਰਨ ਵੀ ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਏਹਨਾਂ ਹੋਰ ਕਈ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਉਪਰਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਜਬਤ ਕਰ ਲਏ ਪਰ ਫੇਰ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਵਾਪਸ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਏਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਦੇ ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਸਾਢੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਵੀ ਹਰ ਕਾਰਵਾਈ ਵੇਲੇ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਹਾਲਾਤ ਫੇਰ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਾ ਕੱਟ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਵਾਲੇ ਵੀ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਹੀ ਏਹਨਾਂ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਆਦਮੀ ਹੋ ਗਏ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਰਾਹ ਲੱਭਿਆ ਕਿ ਏਹਨਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਬਦਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਏਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਪੱਕੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਦੀ ਜਲੰਧਰ ਛਾਉਣੀ ਹੋ ਗਈ ਇਹ ਥਾਂ ਨੂੰ ਏਹ ਸਾਰੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਮੁਖ ਦਫਤਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਏਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਕੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਲਹਿਰ ਅੰਦਰ ਚਿੰਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਕੋਈ ਬੜੇ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹਿਮਾਇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਇੰਡੀਅਨ ਲਾਇਨਜ਼ ਨਾ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਪਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕੇ.ਸੀ.ਐਫ ਦੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਛਿੰਦਾ ਅਤੇ ਕੇ.ਐਲ.ਐਫ ਦੇ ਅਮਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਜਲੰਧਰ ਹੀ ਸੀ, ਏਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਇੰਡੀਅਨ ਲਾਇਨਜ਼ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਅਮਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਾਣਕਾਰ ਇੰਡੀਅਨ ਲਾਇਨਜ਼ ਦੇ ਮੁਖੀ ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦਾ ਸੀ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਵਿਚ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਇਸ ਟੱਲੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇ.ਐਲ.ਐਫ ਅਤੇ ਕੇ.ਸੀ.ਐਫ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਾਈ ਗਈ। ਇਹ ਕੰਮ ਲਈ ਜੋ ਹਮਲਾਵਰ ਟੁਕੜੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਉਸ ਵਿਚ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਛਿੰਦਾ, ਦਿਲਬਾਗ ਸਿੰਘ ਬਾਘਾ ਬਰਾੜ, ਸੁਰਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੱਲੋਵਾਲ, ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫੋਰਸ ਦੇ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਲਾਹੀ ਅਤੇ ਅਮਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਨ। ਇਹ ਟੁਕੜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕਮਾਲ ਦੀ ਜੁਆਬੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ।

ਓਹਨਾ ਨੇ ਵੀ ਕਾਲੇ ਸ਼ੋਸਿਆ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਵਰਤ ਕੇ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਲਿਆ।
ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਡੀਅਨ ਲਾਇਨਜ਼ ਦੇ ਮਖੀ ਸਮਤ ੭-੮ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ
ਮੁਕਾਇਆ।

ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਅਫਰਾ ਤਫਰੀ ਮੱਚ ਗਈ ਕਿ ਏਡੇ ਗੁਪਤ ਕੰਮ ਦੇ
ਬੰਦਿਆਂ ਤੱਕ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਏਨੀ ਛੇਤੀ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚ ਗਏ? ਲਹਿਰ ਦੀ ਇਸ
ਕਾਮਯਾਬੀ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਅਮਲੇ ਵਿਚ ਡਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਛਾ ਗਿਆ।
ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਟੋਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਾਲੇ ਚੱਲਣਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹਨੂੰ
ਮੁਢਲੇ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਓਹਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ
ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾ ਲਈ ਗਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਇਹ ਟੋਲੇ ਦੇ ਬਾਕੀ
ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾ-ਮਾਲੂਮ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਡਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ
ਗੁਪਤ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਇਕ ਮੁਹਿੰਮ ਏਦਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਹੀ ਕਾਫੀ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਬੰਦ ਦੋਆ ਗੱਲਾਂ ਸਹੀ ਲੱਗੀਆਂ।

ਆਈ ਬੀ ਨੇ ਇਕ ਦਮ ਐਨੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਕੰਮ
ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਬੰਦੇ ਨੇ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕਈ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਪਰ
ਪਤਾ ਕੁਝ ਨਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕਿਸ ਨੇ ਮਾਰੇ ਹਨ? ਉਸਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੁਕਤੇ ਦੀ ਗੱਲ
ਦੱਸੀ, “ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਹਦੇ
ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ? ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਕਿ
ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਚਣਾ ਕੀਹਦੇ ਤੋਂ ਹੈ? ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਕੌਣ ਹਨ? ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ
ਸੀ”।

ਇਹ ਬੰਦੇ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਕ ਉਹ ਸਾਰੇ ਡਰ ਗਏ ਤਾਂ ਆਈ ਬੀ ਨੇ ਆਪਣਾ
ਪੈਤੜਾ ਬਦਲ ਲਿਆ। ਬਚੇ ਹਏ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਵਾਲੇ ਟਿਕਾਣੇ 'ਤੇ
ਰੱਖ ਲਿਆ ਉਪਰਲੇ ਅਫਸਰ ਓਹਨਾਂ ਨਾਲ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਵੀ ਬਹੁਤੇ
ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਬਚਾਅ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕਰਕੇ ਉਹਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਅਤੇ ਬੱਚੀ
ਨੂੰ ਵੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲੈ ਆਂਦਾ ਬਹਾਨਾ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ ਪਰ
ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਫਸਰ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ। ਉਹਦੇ
ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੁਲ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਾਮਨੀ ਵਜੋਂ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੰਦੇ
ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਕ ਉਹਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ
ਅਤੇ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਮਨਚਾਹੇ ਤਰੀਕੇ
ਨਾਲ ਵਰਤਣਗੇ।

ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਉਹਦੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਜਿਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਾਡੇ

ਖਿਲਾਫ਼ ਵਰਤਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਭਾਵਨਾ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਕਰਕੇ ਬਦਲ ਗਈ। ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਲਹਿਰ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੜਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਪਹਿਲ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਅ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਸਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਟੱਬਰ ਸਮੇਤ ਸਭ ਕਾਸੇ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਭੱਜ ਜਾਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਉਹਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਾਲੇ ਜਸਟਿਸ ਬੈਂਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਹੋਰ ਦੱਸਿਆ, “ਉਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਬੰਦੇ ਮਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕੇ। ਸਾਡੇ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਖਿੱਲਰ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ਆਈ ਬੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੇ ਨਾ ਰਹੇ। ਸਾਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਬਦਲੇ ਵਰਗਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਡਾ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਹੁਣ ਇਕੱਲਿਆਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੋ ਸਾਂ”।

ਇਹ ਬੰਦਾ ਵੀ ਮੌਕੇ ਦੀ ਤਾਕ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਦੇ ਇਥੇ ਭੱਜਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਖੁਫੀਆ ਮਹਿਕਮੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਲਿਜਾਣੇ ਪਏ। ਇਹ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਘਰਵਾਲੀ ਅਤੇ ਬੱਚੀ ਸਮੇਤ ਗੱਡੀ ਲੈ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਮੜ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨਾ ਲੱਗਾ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤ ਥਾਂ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਕਿਤੇ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨੇ ਜੁਏ ਸੌਟੇ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਈ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਇਥੇ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕਾਬੂ ਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਲੁਕੇ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਤਿਹਾੜ ਜੇਲ੍ਹ ਵੇਖਣੀ ਪਈ।

ਜਮਾਨਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਕਿਧਰ ਗਿਆ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਬੜੇ ਸਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਥੁਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ ਫਿਰ ਕਿਵੇਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਪੂਰਾ ਸੱਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਪਰ ਉਹਦੇ ਕੰਲ ਰੋਤ ਬਹੁਤ ਸਨ। ਪੰਥ ਵਿਚ ਅਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ

ਕਿ ਦਬਮਟ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਣ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਸੁਣੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਕੋਲ ਲੜਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਲਈ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੱਥ ਪੰਥ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨਾਲੋਂ ਉਪਰ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬੰਦੇ ਭੇਤ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਰਹੇ ਜੇ ਕੋਈ ਕੱਢੇ ਵੀ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਵੀ ਹਕੂਮਤ ਵਲੋਂ ਪਰਦਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਹਕੂਮਤਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਪੰਥ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦਕ ਹਾਲਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲੇ ਹੋਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਧਿਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਸੋਚਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਬਾਹਰ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਬੰਦਾ ਮੈਨੂੰ ਸਬੋਬੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਟੋਲੇ ਨੇ ਹੀ ਕਿੰਨੇ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ, ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕੀਤਾ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਦਾਂ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹੋਰ ਟੋਲੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਉਹਦਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਿਹੜੇ ਏਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਰੱਥ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ ਓਹਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਤਰਾਸ਼ਦਿਕ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਏਹਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਲਹਿਰ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੋਈ ਪਰ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਦੂਹਰੇ ਤੀਹਰੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਘਾਟੇ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣਾ ਦੌਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਇਹੋ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਜਿਹੜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਵਾਲੇ ਖੂਨੀ ਟੋਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਠੱਲ ਲਿਆ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ, ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਵੀ ਮੁੱਲ ਤਾਂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਰਤਾਰੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਮਝ ਹੋਏਗੀ। ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਨਮੋਲ ਟੁਕੜੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਢੁਕਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਪੰਥ ਅੰਦਰ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਕਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਪਰ ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਇਹਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਰਹਿਣਗੇ।

ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਵਾਲਾ ਰਵੀ

ਇਹ ਮਈ ੧੯੯੬ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਟਿਆਲਾ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਦਾਲਤੀ ਹੁਕਮਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਤਫ਼ਤੀਬ ਲਈ ਲਿਆਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਮੌਕੇ ਬੜੀ ਮਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ, ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਮਝ ਆਈਆਂ।

ਪਟਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਮਾਈ ਦੀ ਸਰਾਂ ਨਾਂ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤਸੀਹਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਉਸ ਵਕਤ ਉਹਦਾ ਮੁਖੀ ਇਕ ਸਿੱਖ ਬੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਲੋਕ ਬਾਬਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੀ। ਪਟਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਉਹਦਾ ਸਿੱਕਾ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਬ ਲਈ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸਾਡੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਬੜੇ ਬੰਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਉਹਦੀ ਝਾਲ ਨਹੀਂ ਝੱਲ ਸਕਦਾ, ਇਥੇ ਸਭ ਨੂੰ ਬੋਲਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਵਰਤਾਓ ਠੀਕ ਸੀ ਸ਼ਾਇਦ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਮੱਠਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ, ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੋ ਨੌਜਵਾਨ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਘੋਨ ਮੋਨ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੋ ਅਤੇ ਪਛਾਣੋ। ਉਹਨੇ ਚਾਹ ਮੰਗਵਾ ਲਈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦਾ। ਉਹ ਅਫ਼ਸਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ “ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦੇ”। ਮੈਂ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਅਣਜਾਣਤਾ ਦੱਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਮੇ ਜਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਭਾਈ

ਸਾਹਿਬ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰਿਹਾ ਹਾਂ"। ਦੂਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੰਜਵਤ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ ਹਾਂ"। ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਭਾਅ ਜੀ ਮੈਂ ਰਵੀ ਹਾਂ, ਫੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਵਾਲਾ" ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਦੂਜੇ ਜਵਾਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਫਿਰ ਵੀ ਨਾ ਪਛਾਣ ਸਕਿਆ। ਸਾਬਤ ਸੂਰਤ ਦੁਆਲੇ ਵਾਲੇ ਰਵੀ ਨੂੰ ਘੋਨ ਮੇਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੀ ਆਈ ਏ ਦਫਤਰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹਈ ਅਤੇ ਫਿਕਰ ਵੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਈ ੧੯੯੨ ਵਿੱਚ ਇਥੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਰਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸੀ ਉਸ ਤੇ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਇਥੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ।

ਉਹ ਅਫਸਰ ਸਾਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਘੰਟਾ ਭਰ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਇਹ ਸਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਕੀ ਮਕਸਦ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਬਣਦਾ ਹੈ? ਰਵੀ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਵਕਤ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਚਾਲ ਚਲਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁਲੀਆ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਬੋਲੀ ਜਾਣਾ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਦਸਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਕੁਝ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕੁਝ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਸੋਚਿਆ।

ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਲਹਿਰ ਦੇ ਚਤੁਰਾ ਨਾਲ ਕਈ ਨੌਜਵਾਨ ਉਮਰ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਪਾਸਾ ਪਲਟਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਵਾਗ ਹਾਲਾਤ ਵੱਸ ਕਿੱਥੇ-ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਡਿੱਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਹ ਲਕ ਆਪ ਵੀ ਗੁਮਨਾਮ ਮੌਤ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਜਿੰਦਗੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਸ ਗਏ। ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਚਾਲ ਨੂੰ ਉਖਾੜ ਅਤੇ ਉਲਟਾ ਗਏ। ਅਕਸਰ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ 'ਕੈਟ' ਨਾਲ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਇਹਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਨ ਪਰ ਅੱਡ ਅੱਡ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਕਾਰਨ ਕਿੰਨੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ

ਜਿਵ ਸਿਦਕ ਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣਾ, ਆਪਣੀ ਜਾਂ ਆਪਣਿਆ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰ ਜਾਣਾ, ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਨਾਲ ਜਿਆ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਿਰੁਧ ਤੋਂ ਹੁਰ ਕੇ ਸਥ ਤੋਂ ਪਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਚਲ ਜਾਣਾ। ਟਹੁਨਾ ਲੋਭਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਤਰਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਿੱਖਣ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਕਈ ਗੁੱਝ ਪਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਵਰਤੀ ਰਾਵਨਾ ਕਰਕੇ ਅਣਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਇਹ ੧੯੯੧ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਤਾੜ ਮੱਝ ਚਲੇ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਾਫ਼ੀ ਤੁਜ ਸੀ। ਰਵੀ ਵਿਰੁਧਾ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਓਧਰ ਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਰਵੀ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ੨੦-੨੩ ਸਾਲ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਫੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਨਤਿਜਿ ਸਰਹੰਦ ਪਾਰ ਕਰ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਮੁਕਦਮਾ ਜਾਂ ਇਨਾਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰਹੰਦੀ ਇਲਾਕਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੋਖੇ ਪਾਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਮਾਝ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅਣਗੌਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸਰਹੰਦ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਹਥਿਆਰ ਲੈਣ ਲਈ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਆ ਤ ਕਿਸੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਭਰੋਤਾ ਜੀਵਨ ਗੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਰਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਚੁਸਤ ਚਲਾਕ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਟੋਕੇ ਦਾ ਆਗੂ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਵੀ ਹੁਣਾ ਉਥੇ ਸਿਖਰਲੇ ਬੰਦੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਦੀ ਕਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਲਿਖਣਾ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਪੰਜ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਨਾਲ ਫੇਰੀ ਹੀ ਬਬਰ ਖਾਣਸ਼ਾ ਦੇ ਖਾਸ ਜਿਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪੈਂਠ ਬਣਾ ਲਈ। ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਅਤੇ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਰੁਤਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੰਨ੍ਹ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਜੋ ਫੇਰੀ ਉਪਰ ਉਠਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਸੱਕ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਰਵੀ ੧੯੯੨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਵੱਤਿਆ ਗਿਆ। ਫੜੇ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਇਹ ਬੰਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਾਹਮਣੇ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਹੀ ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਇਹਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਵਾਇਆ। ਕਈ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਹਨੇ ਜਿਵੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਉਪਰ ਥਾ ਬਣਾਈ ਸੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਥਰ ਆ ਕੇ ਆਈ ਬੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਈ ਬੀ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਸੀ ਸਗੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਪਲਿਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਜਿਆਦਾ ਕੰਮ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਚਹੇਤੇ ਪਲਿਸ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਸੌਂਪ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਈ ਬੀ ਆਪਣੇ

ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਦੀ ਸੀ। ਰਵੀ ਨੇ ਆਈ ਬੀ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਲਿਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਦਿੱਤੇ। ਇਹਦੇ ਕੋਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਸਿੰਘਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਕਾਡ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਰੋਜ਼ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਦੇ ਉੱਤੇ ਪਲਿਸ ਦਾ ਚਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਪਰ ਇਹਨੂੰ ਐਸ ਪੀ ਓ ਹੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਸੁਰੀਆ ਨੂੰ ਹੀ ਪੱਕਾ ਭਰਤੀ ਕਰਦੇ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਵੱਧ ਭਰਸੇਮੰਦ ਜਾਂ ਕਾਬਲ ਹੋਣ। ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਲਿਸ ਉਹਦੇ ਕੰਮ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰੇਗੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਇਹ ਰੁਜ਼ਾ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਤਾਕਤ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਿੱਧੀ ਉਪਰ ਤੱਕ ਪਹੰਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਈ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨਮਾਨੀਆਂ ਵੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤਾਕਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਸੀ? ਉਹ ਜੰਗ ਜਾਹਰ ਤਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਕੀ ਉਹ ਮੇਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹਾਲਤ ਜਾਣਨ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਪੁੱਛਿਆ ਦੱਸਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਸੀ ਉਹਨੇ ਕਈ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਸੀ ਜਾਂ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਸੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਹਨੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਹਾਲਤ ਉਸ 'ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਆਈ? ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਆਏ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਏਨੀ ਗੱਲ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹਦੀਆਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਮਤਲਬ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਗਲਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਸੰਘਰਸ਼ ਗਲਤ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਹਾਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਫ਼ਾਈ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਉਹਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਵੇ।

ਕੋਈ ਵੀ ਬੰਦਾ ਜਦੋਂ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਮਤ ਕਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ

ਜਚਟਯਗ ਬਿਰਤਾਤ ਤਾ ਲੰਤੀਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨੇ ਵੀ ਉਹੀ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਹੁਣ ਵੀ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਬੱਲੋਂ ਬੱਲੋਂ, ਜਦੋਂ ਠਹਿਰਾਅ ਆ ਗਿਆ ਜਾਂ ਭੱਖਤ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਏ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਦਸ਼ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਧਿਰਾਂ ਜਾਂ ਜਥਰੰਦੀਆਂ ਦਾ ਕੰਢ ਦੰਟਾ ਉਹਨੇ ਦ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਸੁਆਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ “ਤਹਾਨੂੰ ਹੁਣ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਿਵੇਂ ਲਗਦਾ ਹੈ”। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ “ਸੰਘਰਸ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਠੀਕ ਸੀ ਹੁਣ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਕਮੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਤਰਾਵਾਂ ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲੰਮਾ ਚੱਲਗਾ ਹੁਣ” ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਹੀ ਬੋਲਿਆ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਆਪਣੀ ਸਫਾਈ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੋਲਿਆ, ਜੀਹਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅਹਿਮ ਵੀ ਸਨ।

ਇਕ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਸਿੰਘ ਫੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਭੁੱਲ ਵਿਸਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਹਾਲ 'ਤੇ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜ ਹਾਲ ਤਸੱਦਦ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ, ਸੁਹੀਆ ਜਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਗੁਪਤ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ ਰੱਬ ਕਰੇ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲ ਹੁਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਹੀ ਮੌਤ ਆ ਜਾਵੇ।

ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਲਾਂਬੱਧੀ ਵੀ ਗੁਪਤ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਖਰ ਨੂੰ ਟੁੱਟ ਹਾਰ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਚੱਲਣ ਲਈ ਰਾਜੀ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਫੜੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਸੱਹਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮਲਾਲਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਆਪ ਤਾਂ ਝੱਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬੇਬਸੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਸੇ ਹਰ 'ਤੇ ਜੁਲਮ ਵੇਖਣਾ ਅਸਹਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਯੋਧੇ ਜਾਂ ਸਵੈਮਾਨੀ ਬੰਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰੋਜਾ-ਰੋਜਾ ਹੁੰਦੇ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਬੁਰਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦੀ ਵਾਰੀ ਨੂੰ ਓਡੀਕਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੇ ਖੁਫੀਆ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਕਿਸੇ ਫੜੇ ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਵਾਂਗ ਸਿਰਫ ਸਰੀਰ ਦੀ ਖਿੱਚ ਪਾੜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਤਜਰਬਾ ਅਤੇ ਤਰੀਕੇ ਬੜੇ ਠੰਢੇ ਅਤੇ ਨਿਰਦਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਫਸੇ ਹੋਏ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ

ਜਲਾਲਤ ਅਤੇ ਬੇਬਸੀ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਬੰਦਾ ਪਿਆਸੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਤਰਸਣ ਵਾਂਗ, ਮੌਤ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਜਿੰਦਗੀ ਅਤਿ ਦੀ ਪੀੜਾ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਲਾ ਦਆਲਾ ਸਭ ਮੌਤ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਓਥੇ ਮੌਤ ਦੀ ਥਾਂ ਜਲਾਲਤ ਅਤੇ ਬੇਬਸੀਆਂ ਲੈ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟਿਆਂ ਬੰਦਿਆਂ ਲਈ ਭੁੱਖਿਆਂ ਨੰਗਿਆਂ, ਸੁੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਜਾਗਦਿਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਸੱਦਦ ਨਾਲ ਬੰਦੇ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚੋਂ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਖੁੱਸਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੇ ਗੁੰਮਨਾਮ ਕਾਰਿੰਦੇ ਬਹੁਤ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਓਹ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪਾਗਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ। ਪਾਗਲਪਣ ਜਾਂ ਮੌਤ ਦੇ ਐਨ ਆਖਰੀ ਮੋੜ ਤੀਕ ਲਿਜਾ ਕੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨੂੰ ਅਰਾਮ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਤਸੱਦਦ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਸਕਣ।

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਸਿੰਘ ਲੰਘੇ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਪਾਗਲ ਹੋ ਕੇ ਮਰੇ ਹੋਣਗੇ, ਸਾਡੇ ਕਲ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਜੁਝਾਰੂ ਤਹਿਰੀਕਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਤਰਸੇ ਹੋਣਗੇ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਹਕੂਮਤਾਂ ਅੱਗੇ ਲਈ ਹੋਰ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲ ਤਸੱਦਦ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਮਾਰੂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿੰਨੇ ਗੁੰਮਨਾਮ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰਾਂ ਉਤੇ ਕਿੱਡਾ ਵੱਡਾ ਕਹਿਰ ਝੱਲ ਗਏ। ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਗੁੰਮਨਾਮ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਇਹੋ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਭਰਸਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਨੇ ਧਰਮ ਹੇਤ ਸੀਸ ਦਿੱਤੇ ਸਿੱਖੀ ਕੇਸਾਂ ਸੁਆਸਾਂ ਸੰਗ ਨਿਭਾਈ, ਇਹ ਅਮੱਕ ਲੜੀ ਸਾਡੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਪਈ ਹੈ।

ਰਵੀ ਨੇ ਇਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਸੁਣਾਈ ਜਿਸਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚੋਂ ਚੀਸ ਨਿਕਲਦੀ ਸੀ। ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘ ਬਟਾਲੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰੀਕੇ ਟੱਟ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤਸੱਦਦ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਕਚੀਚੀ ਵੱਟ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਵਾਰ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਮਾਰੂ ਤਸੱਦਦ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਰਵੀ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਰਾਤ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਉਹਨੂੰ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਲੈ ਗਏ, ਉਹ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਲੱਤਾਂ ਜਿਪਸੀ ਅਤੇ ਜੀਪ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਗੱਡੀਆਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਲਟ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਤੌਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਸ ਦਿਨ ਵੀ ਉਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਸੀਸ ਵੱਟੀ ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਭੁਆਂ ਲਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਉਸ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਲੰਬੀ ਚੀਕ ਨਿਕਲੀ ਅਤੇ ਉਹ ਟੁੱਟ

ਗਈ। ਉਹ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਪਾੜਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਲਾਸ਼ ਦਾ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਵੀ ਨੇ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਧੜ ਉਧੜ ਕੇ ਸੁਣਾਈਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ਰਾ ਸਕੇ ਕਿ ਫਤੋਂ ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਜੋ ਆਖੇ ਨਾ ਲੱਗਣ ਤਾਂ ਉਹ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਰਵੀ ਨੇ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜੋ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਵਰਗਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਸਨ।

ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਦੀਆਂ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਖੁਫੀਆ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤਸੀਹਾ ਕੇਂਦਰ ਸਨ ਜਿਥੇ ਫਤੋਂ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਵੀ ਵੀ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਉਥੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਆਉਣ ਜਾਣ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਬੜੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿੰਘਣੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਲਿਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਓਥੇ ਸਨ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਜਵਾਨ ਉਮਰ ਸਨ ਪਰ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਸੀ ਉਹ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸੀ ਆਰ ਪੀ ਐਫ ਵਾਲੇ ਉਸ ਔਰਤ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਹਵਾਸ ਪੂਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਰਵੀ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਉਹ ਔਰਤ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਤਾਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਰਵੀ ਦੇ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਕਈ ਸਬੰਧ ਸਨ, ਉਹ ਉਸ ਔਰਤ ਲਈ ਭਾਵੁਕ ਹੋਇਆ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਓਥੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਕਿਥੇ ਗਏ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਦੇ ਹਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਕੂਮਤ ਉਹਨੂੰ ਪਾਰ ਬੁਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਵੀ ਵਰਗੇ ਸ਼ਾਤਿਰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਣਗੇ ਜਿਹੜੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਹੀ ਖਾਸ ਬਣਕੇ ਰਹੇ।

ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਤਹਿਖਾਨਾ

ਰਵੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਆਈ ਬੀ ਦੀ ਗੁਪਤ ਜੇਲ੍ਹ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਤਹਿਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੀ ਆਈ ਬੀ ਵਲੋਂ ਫੜੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਭ ਸਮਾਂ ਇਥੇ ਬਿਤਾ ਸੀ ਪਰਾਣੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਇਕ ਫੰਕੀ-ਫੰਕੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ੧੯੪੭ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੁਫੀਆ ਮਹਿਕਮੇ ਨੇ ਇਹ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਚੇ ਵਰਤਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਉਪਰ ਦਫਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਹੇਠ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਤਹਿਖਾਨੇ ਸੀ। ਇਹ ਤਹਿਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਪੱਥਰਾਂ ਅਤੇ ਚੂਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਹੇਠਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਠਾਂ ਬਹੁਤ ਮੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਫੰਕੀ-ਫੰਕੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕੋਠੜੀਆਂ ਹੱਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਲ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਸਾਹ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਪਾਣੀ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬੈਠਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵਾਪਸ ਨਾ ਲਿਆਂਦੇ ਹੋਣ। ਜਾਸੂਸ, ਜੰਗੀ ਕੈਦੀ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਸਭ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਉਹ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ ਚਾਨਣ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੀਂਹ ਪਿਛਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕੋਠੜੀਆਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਵੀ ਨਾਤੇ ਤੇ ਨਾਤਾ ਸਮਾਨ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਫੌਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਕੋਲੋਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੇਤਰ ਵੀ ਬਦਲਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਰਕਾ। ਇਥੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਨਾ ਸਹੀ ਸਿਰਫ ਇਕ ਨੰਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਾਲ ਰਟੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਹਰ ਸਿਰਫ ਸੁੱਢੇ ਗਿੱਛੇ ਲਈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਿਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਹਰ ਦਾ ਸੁੱਚ ਤੇ ਪਰ੍ਹੇ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਹੈ। ਕੋਠੀ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਅਧਿਕ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਾਰ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਹੀ ਉੱਚੀ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਬੋਲ ਕੇ ਕੋਠੀ ਹੀ ਕੋਠੀ ਕੋਠੀ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁ ਕੋਠੀ ਸੁ ਹੋਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਦਾ

ਹੀ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਰਵੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨੂੰ ਓਥੇ ਦੇ ਥੁ ਹਫਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨਰਮਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤ ਕਾਰਨ ਉਹਨੂੰ ਸਿਰਫ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਬੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਸੰਤਰੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲਾ ਹੈ ਇਥੋਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਲਾਸ਼ਾਂ ਹੀ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਵੀ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਓਥੇ ਨਾਲ ਦੀ ਇਕ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜਾਸੂਸ ਸੀ ਜੋ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਖੰਘਦਾ ਅਤੇ ਕਰਾਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਤਰਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਦਾ ਜੁਆਬ ਹੁੰਗਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਦਾ ਸਮਾ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਮੋਝ ਥਾਣੀ ਮੈਂ ਲੰਘ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਓਥੇ ਟਿਕ ਅਫਗਾਨ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਓਥੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਲਿਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਰਮਾਈ ਕਰਕੇ ਏਦਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਅਫਗਾਨ ਭਰਵੀਂ ਦਾਹੜੀ ਵਾਲਾ ਅਧਖਤ ਉਮਰ ਦਾ ਸੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਾਗਲ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਸੰਤਰੀ ਕੁਝ ਦੱਸਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਬੋਲਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖਾਸ ਵਰਤਾਓ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਏਨਾ ਕੁ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ੧੫ ਸਾਲ ਤੋਂ ਇਹ ਏਥੇ ਹੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਭੱਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ, ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਸੌਣਾ ਹੀ ਯਾਦ ਹੈ। ਨਮਾਜ਼ ਵੀ ਕਦੀ ਵਾਰ ਅਜੀਬ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਖੰਘ ਬਹੁਤ ਸੀ ਤੇ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਬਹੁਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਲ ਕਾਰਨ ਖੰਘ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੌਤ ਟੀ ਬੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਕੈਦੀ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਮਰਦੇ ਸਨ। ਜਾਸੂਸ ਬੁਢੇ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨੀ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਟੀ ਬੀ. ਸੀ।

ਮੈਂ ਦੋ ਦਿਨ ਅਤੇ ਥਾਕੀ ਰਾਤਾਂ ਓਥੇ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਓਥੇ ੬-੭ ਸਿੰਘ ਵੀ ਹੋਣਗੇ। ਮੈਂ ਸਿਵਾਏ ਅਫਗਾਨੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਿਆ ਪਰ ਰਟੀ ਅਤੇ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਦੋਆ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਰੱਖਦੇ ਵੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜਲੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਅਗਲੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਜਾਟ ਸੰਤਰੀ ਜਿਸਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਥੇ ਪੱਕਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਥੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਬੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅਸਲਾ ਫਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਓਥੇ ਡੇਢ ਕੁ ਸਾਲ ਤੋਂ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਟੀ ਬੀ ਦਾ ਮਰੀਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਸ ਜਾਟ

ਸੰਤਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਬੰਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ, ਚੀਕਾਂ ਅਤੇ ਉਚੀ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸੱਤ ਅੱਠ ਬੰਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਨ। ਇਕ ਅਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦੀ "ਸਕਿਉਰਟੀ ਵੀਰ" ਪਕਾਰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਬੜੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗਾਹਲਾਂ ਕੱਢਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਜਿੰਦਾਬਾਦ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਵੀ ਸਣੇ ਜੋ ਦੋ ਬੰਦੇ ਦਸ ਕੁ ਮਿੰਟ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਕ ਅਵਾਜ਼ ਰੰਜ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੈਪਸੂਲ ਮੰਗਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਨੀਂਦ ਜਾਂ ਦਰਦ ਦੀ ਦਵਾ ਸੀ। ਸੰਤਰੀ ਉਹਦਾ ਕੋਟਾ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵੱਧ ਮੰਗਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਬੜਾ ਹੀ ਫ਼ਰ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਕੱਟ ਸਕਾਰਾ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਐਸ ਪੀ ਓ ਨਾਲ ਇਹ ਤਹਿਖਾਨੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਤਾ ਹੈ।

ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਇਕ ਤਸੀਹਾ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਆਈ ਜੀ ਅਹੁਦੇ ਦਾ ਅਫਸਰ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਉਹ ਤਹਿਖਾਨੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜੇ ਖਾੜਕੂ ਫੜ ਕੇ ਮਾਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜੇ ਦੌਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਫੀਆ ਮਹਿਕਮਾ ਉਥੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਲੰਮੇ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਿਕ ਮਾਨਸਿਕ ਤਸੱਦਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਵਰਗਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਬਣਾ ਕੇ ਵੀ ਤੋੜਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਹੁਣ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਬੰਦ ਹੈ। ਰਵੀ ਦੇ ਦੱਸਣ ਮਤਾਬਿਕ ਬਲੈਕ ਬੰਡਰ ਤੱਕ ਫੜੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਆਗੂ ਉਥੇ ਕੈਦ ਸਨ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਪਰਮਾਣ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਚਹੇੜੂ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਵਾਨ, ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਕਹਾੜ ਅਤੇ ਸਲੱਖਣ ਸਿੰਘ।

ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕਦਮ ੧੯੮੮ ਵਿੱਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਤੇ ਦੂਜੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚੇਤੇ ਆਈਆਂ ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦਿੱਲੀ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਲਾਕਾਤ ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਬੰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ "ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਕੇ ਸੰਘੀ ਕਰਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ, ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਛੁਡਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜੇ ਨਰਕ ਵਰਗੀ ਜੂਨ ਭੋਗ ਰਹੇ ਹਨ"। ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ, ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਸ਼ੱਕ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ

ਉਪਰਕਤ ਸਿੰਘ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਲ ਰੱਖਿ ਹੋਏ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਰਵੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸਣ ਕੇ ਉਹ ਗੱਲ ਵੀ ਯਾਦ ਆਈ ਜਿਸ ਵਾਰ ਸਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰ (ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ) ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਦੱਸੀ ਸੀ ਕਿ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇਕ ਕੈਟ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਕਲ ਇਹ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਤਸੱਦਦ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਭੇਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਜਦ ਤਸੱਦਦ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਤੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਭਾਈ ਮਨਵੀਰ ਸਿੰਘ ਚਹੜੂ ਦੀ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿਖਾਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਟੱਟ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਜਿੰਨਾ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਝੱਲ ਸਕਾਂਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਰਲਾ ਕੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਰੇ ਜਾਂ ਭਗੋੜੇ ਵਿਖਾਇਆ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਆਪਣੀ ਨਰਕੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਸ ਹੋਏਗੀ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਇਹ ਦੁੱਖ ਜਲਾਲਤ ਨਾਲ ਆਖਰ ਟੁੱਟ ਜਾਣਗੇ ਜਾਂ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸਮਝੌਤੇ ਵੇਲੇ ਦੇਣ ਲੈਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆ ਸਕਣਗੇ। ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸਾਡੇ ਕੱਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀਆਂ ਸਲਾਹਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਨਵਾਂ ਅਫਸਰ ਜਾਂ ਨੇਤਾ ਆਪਣੇ ਜਰ ਅਤੇ ਅਸਰ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਇਹ (ਸਮਝੌਤੇ ਵਾਲੀ) ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਵਿੱਛਾ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਦਖ ਤਕਲੀਫ ਵਿੱਚ ਲੰਮਾ ਚਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹ ਸਾਡੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਫਰੋਲ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਿਸ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਕੈਦ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਰੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਰਵੀ ਨਾਲ ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਬਸ ਇਹੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਸ਼ੁਹੀਆ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਨ ੨੦੦੦ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹੈ। ਉਥੇ ਦੇ ਕਈ ਪਰਮੁੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਬੁਲਾਉਣ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਛਾਪਾਮਾਰ ਜੰਗ ਲੜਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਫਸਾਉਣ ਲਈ ਵੱਡਾ ਚੋਗਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਥਿਆਰ ਦਿਵਾਏਗਾ ਜਾਂ ਵੇਚੇਗਾ। ਇਹ ਜਾਲ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਬੜੇ ਬੰਦੇ ਫਸਾਏ ਸਨ।

ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫਸਾਉਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਜਾਲ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਥਿਆਰ ਇਹ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਅਹਿਮੀਅਤ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਭਗੋੜਾ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਹਥਿਆਰ ਨਾਲ ਸਾਹਾਂ ਵਾਂਗ ਬੱਝ

ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਾਹ ਮਿਲਣ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਾਦੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸੱਚ ਹੋਣ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹੋ ਕੁੰਜੀ ਹਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕੁੰਡੀ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਤਿੰਨ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਫਿਰ ਰਵੀ ਬਾਰੇ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਪੁਲਿਸ ਉਹਨੂੰ ਬਚਾ ਨਹੀਂ ਸਕੀ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹੋ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਉਹਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਮੁਕ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਲੋੜ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਤੋਂ ੨ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਐਂਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਹੈ ਉਹ ਨਸ਼ੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਟੀਕੇ ਵੀ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਹਾਲਤ ਪਾਗਲਾਂ ਵਰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਇਹ ਗੱਲ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਕਾਫੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਕਸਰ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਕੁੱਟ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਜਲਾਲਤ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਹ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਇਹ ਸ਼ਖਸ ਘਰੋਂ ਤੁਰਿਆ ਸੀ ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੰਥ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਪਨਾ ਜਰੂਰ ਸੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਮੀਆਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਅਜਿਹਾ ਵੱਸ ਪਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਤਿਲਕਦਾ ਤਿਲਕਦਾ ਕਿਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਪਿਆ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਆਪਣਿਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਫਰ ਦੌਰਾਨ ਹਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਆਪ ਵੀ ਮਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਹੋਰ ਕਿੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾਉਂਦਾ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਜੁਰਮ, ਬੇਈਮਾਨੀ, ਪਸ਼ੁਪਣੇ ਅਤੇ ਪੀੜ ਦੀ ਗਾਥਾ ਹੈ ਜੋ ਅਜਾਦੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹਰ ਬਹੁਤੇ ਸਾਰੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਵਾਰ ਕਾਲਖ ਦੇ ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ ਮੁੜ ਅਮੁੱਕ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਆਪਮੁਹਾਰੇ ਹੋਰ ਡੂੰਘੇ ਧਸਦੇ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ।

ਦਸਵੰਧ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ

ਜੰਗ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਹੋਣ ਜਾਂ ਆਮ ਹਾਲਾਤ ਹੋਣ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮਾਇਆ ਸਦਾ ਹੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਾ ਵਾਰੂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮਹਿਜ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਘਰਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦਸਵੰਧ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਥ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਇਆ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਾਕਿਆਤ ਇਥੇ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਦਸਵੰਧ

ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਅਣਗਿਣਤ ਸਿੰਘਾਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਨੇ ਦਸਵੰਧ ਰਾਹੀਂ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਮਾਇਕ ਮਦਾਦ ਵੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ। ਧਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਈ ਵਾਰ ਹੋਰ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਾਂ ਪਰ ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਦਸਵੰਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਉਹ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਦਾਅਵਾਂ ਵੀ ਰਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਏਹ ਗੱਲਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਰੂਹ ਸਨ। ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਬਿਨਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਿਰੋਲ ਸੱਤਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਸਵੰਧ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਬਿਨਾ ਧਨ ਵੀ ਨਿਰੋਲ ਕਾਲਖ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਅਤੇ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਸੁਮਾਰ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਜੋ ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਰੁਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜੋ ਦਸਵੰਧ ਕੱਢ ਕੇ ਸਾਡੇ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਦਸਵੰਧ ਰੱਖ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਉਡੀਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਲੁਧਿਆਣੇ ਇਕ ਠਾਹਰ ਉਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਚੰਖੀ ਰਕਮ ਦਸਵੰਧ ਵਜੋਂ ਉਡੀਕਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਆਸ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ

ਉਥੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਕਦੇ ਪੁਛਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਦੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਏਨੀ ਰਕਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੇ ਸਨ

ਮੇਰੇ ਦਾ ਇਕ ਗਰੀਬ ਪਰਵਾਰ ਸੀ ਜੋ ਸਭ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਠਾਹਰ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਨੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਭਾਵਜੂਦ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦਸਵੰਧ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਦਰਬਨ ਸਿੰਘ ਡੱਲਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਉਹ ਦਸਵੰਧ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੈਸੇ ਫਤਾਉਂਦਿਆ ਜੁਆਬ ਸੀ ਕਿ “ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ ਹੈ, ਦਸਵੰਧ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ”।

ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਗੱਡੀ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਬੰਦਾ ਭੱਜਦਾ ਹੋਇਆ ਆਇਆ ਅਤੇ ਹੱਥ ਦੇ ਕੇ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨੇ ਗੱਡੀ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰ ਉਹ ਕੋਈ ਗਰੀਬ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੱਸੋ ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਠ ਕੁ ਸਾਲ ਦੇ ਸਿੱਖ ਨੇ ਭਰਵੀਂ ਫਤਹਿ ਬਲਾਈ। ਫਿਰ ਪੁਰਾਣੇ ਜਿਹੇ ਕੁੜਤੇ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਸੋ ਦਾ ਮੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਨੋਟ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਮੁੱਠੀ ਵਿੱਚ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ “ਇਹ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਤੁਹਾਡੀ ਲੜਾਈ ਲਈ ਮਦਦ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜ ਰਹੇ ਹੋ ਨਾ”। ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਝੁਕ ਗਿਆ। ਮੜ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੋਈ ਜਿਵੇਂ ਸੱਚ ਕਿਰਤੀ ਸਿੱਖ ਦੇ ਦੋਦਾਰ ਹੋਏ ਉਹਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਧਰ ਅੰਦਰ ਖਿੜ ਗਿਆ ਆਪਣੇ-ਆਪ 'ਤੇ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਗਰੀਬ ਜਾਪਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜਿਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਪੈਸੇ ਫੜਾਏ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਭਾਰੀ ਕੀਮਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਦਿਵਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸਿਦਕ ਵਾਲਾ ਭੋਲਾਪਣ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ ਅਸੀਂ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ

ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਵਾਲੇ

ਇਹ ਸੰਨ ੮੬-੮੭ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜਿਆਦਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕਿਸੇ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਇਹ ਠਾਹਰ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਸੜਕ 'ਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਕਿੱਲੇ ਕੁ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਕੋਠੀ ਖੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਖੁੱਲੇ ਥਾਂ ਵਿਚ ਫਲਦਾਰ ਬੂਟੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਘਰ ਵਿਚ ੭੫ ਕ ਸਾਲ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਔਰਤ ਇਕੱਲੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਚਾਰ ਕੁ ਨੌਕਰ ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਜਗ੍ਹਾ ਲੱਗੀ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਆਉਂਤ ਭਰਤ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਰਬਤ ਫਿਰ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਛਕਾਇਆ। ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੌਣ ਹਾਂ ਤੇ ਉਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਘਰ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮਰਜ਼ੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੱਸਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਿਵਾਏ ਇੱਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੋ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੀ। ਉਹ ਬੰਦਾ ਹੀ ਸਾਡੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮਾਤਾ ਦਾ ਪਤੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵੀ ਕੋਠੀ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਰ ਜਾਇਦਾਦ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਦੇਖਭਾਲ ਉਹ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਬੰਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਪਾਠ ਬਹੁਤ ਕਰਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸੁਣਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਜਾਣਾ ਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਮੰਗਤਿਆਂ ਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਦੇਣਾ। ਘਰ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਪੰਛੀਆਂ ਅਤੇ ਕੀੜੇ-ਮਕੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਖਾਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਾਈ ਰੱਖਣਾ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵੀ ਉਹ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਤੰਦਰੁਸਤ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਖਿਆਲ ਖੁਦ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਠਾਹਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬੀਬੀ ਦੇ ਇਕੱਲੇ ਹੋਣ

ਕਾਰਨ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਇਸ ਜਾਇਦਾਦ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ। ਸਾਡੇ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪੰਥਪ੍ਰਸਤ ਇਮਾਨਦਾਰ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਮਾਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਚੰਗੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਓ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਕਲ ਰਹਿਣ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੈਸੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਪੂਰੀ ਕਰਾਂਗੀ”।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਥ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਤੇ ਚਾਚਾ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਕਈ ਵਾਰ ਉਥੇ ਗਏ ਅਤੇ ਰਹੇ ਵੀ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਥੇ ਸਾਨੂੰ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਿੰਘ ਮਿਲ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਭਰੋਸੇ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮਾਤਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਮਝ ਲਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਬੜਾ ਸਦਮਾ ਲੱਗਾ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਵੀ ਫਿਕਰ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮਾਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਹੋਰ ਭਰੋਸੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਸਾਡਾ ਉਥੇ ਜਾਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਸੰਜੀਦਾ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਕੁ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਦੁਨੀਆ ਵੱਲ ਹੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਥ ਜਾਂ ਸ਼ਹਾਦਤ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਬਿਹਤਰ ਸੁਣਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਖਬਰਦਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਜਾਣਾ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਬਹੁਤ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਚਾਚਾ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਥੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਨਾਭੇ ਜੇਲ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮਾਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਹੜੇ ਸਿੰਘ ਸਾਨੂੰ ਉਥੇ ਉਸ ਦਿਨ ਮਿਲੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਰਸ ਕੇ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਆਪਣੀ ਕਰ ਲਈ। ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਅਫਸੋਸ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਵਕਤ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਹਰ ਵਕਤ ਹਰ ਇੰਨੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁਝੇ ਰਹੀਦਾ ਸੀ। ਸਦਾ ਹੀ ਜੰਗ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ, ਸਦਾ ਹੀ ਜੰਗ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਅਤੇ ਜੰਗ

ਦੇ ਉਸ ਤੀਖਣ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ
ਸਾਡੇ ਲਈ ਪੈਸਾ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਕੋਈ ਮਾਇਨਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਜਦਕਿ ਇਕ
ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਲਈ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਮੰਜਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਮਾਤਾ ਹਕੀਕਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਪੰਥ 'ਤੇ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਨਾ
ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਪੰਥ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸਨੇ ਓਹਨਾਂ ਭੇਖੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।
ਮਾਤਾ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਸੇਵਾ ਗੁਰੂ ਕੋਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹਵੇਗੀ ਭਾਵੇਂ ਜਾਹਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ
ਉਸਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਭੇਖੀ ਲਕ ਹੀ ਹਤੋਪ ਗਏ ਹਨ। ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਸਾਇਦ ਪਤਾ
ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਹੀ ਕਰੇਗਾ ਦਰਜਨਾਂ ਹੀ
ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜਿਥੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਜਵਾਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਉਗਨ ਸੰਘਰਸ਼
ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਹ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਰਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸੀ ਜਿਥੇ
ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਈ ਦਰਜਨਾਂ
ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਗਵਾਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਹਾਂ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਪੰਥ ਦੇ ਧਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਨ ਜਾਂ
ਧਰੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਓਹਨਾਂ ਲਈ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਤੇ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਤਲਬ
ਬਦਲ ਗਏ ਸਨ। ਪਨ ਮਾਲ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਅਸਲ
ਵਿਚ ਪਨ ਜਾਇਦਾਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸਹਾਦਤ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾੰਤਰਣ
ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦਾ, ਗਰਜੰਟ ਸਿੰਘ, ਕੰਵਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸੁਖਦੇਵ
ਸਿੰਘ, ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਤੇ ਹਰ ਕਈ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ
ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਈ ਵਾਰ ਗੱਲ ਆਈ ਪਰ ਇਹ ਸਹਾਦਤ ਦੇ ਪਾਧੀ ਰੁਕੇ
ਨਹੀਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਭੇਜਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਬਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਪੈਸਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਲੋਕ
ਦਸਵੰਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਦਸਵੰਧ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹਿੱਸਾ
ਕੱਢਦੇ ਸਨ। ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਦਾਨ ਕਿਸ
ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਦਾਨ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਵਜੋਂ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਰਕਮ ਕਿੰਨੀ
ਵੱਡੀ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ
ਠਾਹਰਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ
ਜੇਕਰ ਜਿਆਦਾ ਪੈਸੇ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੱਸ ਦੇਣਾ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ
ਅਤੇ ਗਹਿਣੇ ਵੇਚ ਕੇ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਪੰਥ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਹਿੱਸਾ ਉਸ ਵਕਤ ਪੰਥ ਦੇ ਧਰੇ ਦੇ
ਕਰੀਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ
ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪੰਥ 'ਤੇ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਅਤੇ
ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪੰਥ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਪੰਥ ਦਾ ਰੂਪ
ਧਾਰਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਉਹ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ

ਜਨਮ
ਮਿਸਟਰੀ
ਮਜੀਤ
ਮਾਤਾ
੨੬੧
੨ ਦਾ
ਰਵਾਰ
੧ ਹਨ
ਜਾਬ
ਸਚਣ
ਕਾਲੀ
ਵਿਚ
ਰੂਪਸ
ਵਿਚ
੪ ਦੇ
੨ ਸੀ
ਸੀ
ਵਿਚ
ਤਕ
ਮਕਾ
ਤਿਵ
ਜਨ
੨ ਰਹ
ਨਾਲ
ਪਥ.
੨ ਕੇ
ਵਿਚ
ਇਸ
੨੩੩
੨ ਦੀ
ਵਿਚ
ਰਜ਼.
੨੪੨
ਮਰ.
੨੪੩
੨੪੪
੨੪੫
੨੪੬
੨੪੭
੨੪੮
੨੪੯
੨੫੦
੨੫੧
੨੫੨
੨੫੩
੨੫੪
੨੫੫
੨੫੬
੨੫੭
੨੫੮
੨੫੯
੨੬੦
੨੬੧
੨੬੨
੨੬੩
੨੬੪
੨੬੫
੨੬੬
੨੬੭
੨੬੮
੨੬੯
੨੭੦
੨੭੧
੨੭੨
੨੭੩
੨੭੪
੨੭੫
੨੭੬
੨੭੭
੨੭੮
੨੭੯
੨੮੦
੨੮੧
੨੮੨
੨੮੩
੨੮੪
੨੮੫
੨੮੬
੨੮੭
੨੮੮
੨੮੯
੨੯੦
੨੯੧
੨੯੨
੨੯੩
੨੯੪
੨੯੫
੨੯੬
੨੯੭
੨੯੮
੨੯੯
੩੦੦

ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਪੈਸੇ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਫਿਕਰ ਹੀ ਰਿਹਾ ਤੇ ਓਹਦਾ ਮਨ ਇਧਰ ਹੀ ਲੱਗਿਆ ਰਿਹਾ।

ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਇਕ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੋਈ ਵਧੀਆ ਸਿੰਘ ਦੇਵੇ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਮ ਮੈਂ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਿੱਸਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਠਾਹਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਬਾਗ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਲਾਟਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਜਿਸਟਰੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਦਿਖਾ ਕੇ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਰਜ਼ੀ ਵੇਚ ਦੇਵੇ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਕ ਅਮਰੀਕੀ ਡਾਕਟਰ ਆਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਏਕੋਟ ਕੋਲ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਲੋੜਵੰਦ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੇ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਈ ਤਾਂ ਦੱਸ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਇਕ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੋ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਾਰੇ ਕਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਵਕਤ ਕੋਈ ਵੀ ਯੋਧਾ ਜੰਗ ਛੱਡ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡੇ ਜਗੀਰਦਾਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਖਾਲੀ ਪਈ ਹਵੇਲੀ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇੱਥੇ ਰਹੋ। ਕਈ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ੧੯੮੪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਘਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਡਾ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਪੈਸਾ, ਗਹਿਣਾ ਗੱਟਾ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਦੁਆਬੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬੀਬੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪੋਟਲੀ ਸਾਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਕੁਝ ਮੇਰੀਆਂ ਟੁੰਮਾਂ ਹਨ ਜੋ ਨੂੰਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਚ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਤੁਸੀਂ ਲੈ ਜਾਵੋ, ਮੇਰਾ ਮਨ ਹੌਲਾ ਹੋ ਜਾਊ। ਰੋਪੜ ਕੋਲ ਇੱਕ ਸਿੰਘ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਗੱਲ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਖਫਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪੈਸੇ ਮੋੜ ਦਿੱਤੇ।

ਜੰਗ ਦੇ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਸਨ, ਜੋ ਤਨੇ ਮਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਪੰਥ ਨੂੰ ਅਰਪਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪ, ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕਰਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਧਨ ਮਾਲ ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਮਾਵਾਂ, ਭੈਣਾਂ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਨ ਮਾਲ ਦਾ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ, ਉਸ ਦਾ ਲੇਖਾ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ ?

ਬਿਬੇਕਗੜ੍ਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ 'ਖਾੜਕੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸਾਖੀ' ਬਾਰੇ ਬੇਨਤੀ

ਹਥਲੀ ਕਿਤਾਬ ਖਾੜਕੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਅਨਾਮ ਸਿਦਕੀਆ ਦੇ ਸਿਦਕ ਅਤੇ ਸਹਾਦਤਾਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਥਿਆ ਕਦੇ ਨਾ ਮੁੱਕਣ ਵਾਲੀ ਬਾਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜੋ ਸਦਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਇਕ ਲੰਮੇਰੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪਾਤਿਸਾਹ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸਦਕਾ ਖਾੜਕੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸਾਖੀ ਦੇ ਅਗਲੇਰੇ ਭਾਗ ਵੀ ਪਾਠਕ ਜਗਤ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਉਣ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਰਜ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਵੇਰਵੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਈ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਬਿਆਨ ਹਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਹਨ ਜੋਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਏ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਵਿਥਿਆ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਵੇਰਵੇ ਹੀ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਲੇਖਾ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ। ਕਿਸੇ ਤੱਥ-ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਉਕਾਈ ਬਾਰੇ ਸੋਧ ਸੁਝਾਅ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜਾਰ ਹੋਵਾਂਗੇ।

'ਬਿਬੇਕਗੜ੍ਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ' ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਯਤਨ ਰਹੇਗਾ ਕੇ ਜਦੋਂ 'ਖਾੜਕੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸਾਖੀ' ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਗ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਛਪਾਉਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਭਾਈ ਹਲਾਈਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਪਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ੧੯੬੧ ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਨਕਾ ਅਤੇ ਚਾਚਕਾ ਪਰਿਵਾਰ ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ ਅਤੇ ਮਿਫ਼ਿਕਤ ਵਜੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ

ਦੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਮੈਕਰਡ ਹਾਰਟ ਕਾਨਵੈਂਟ ਸਕੂਲ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀ-ਮੈਡੀਕਲ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚੋਂ ਮਕੰਮਲ ਕੀਤੀ। ਖਾਤਰੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਜਦੋਂ ੧੯੮੫ ਈ. ਵਿੱਚ ਉਹ ਰੂਪੋਲ ਹੋਏ ਉਦੋਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਵੈਟਰਨਰੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਗਰੁੱਪ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਨਵੰਬਰ ੧੯੮੪ ਦੇ ਦੋਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਾ ਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ੧੯੮੮ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹੱਥਕ ਰਮੇਟੀ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਵੱਡੀਆਂ ਖਾਤਰੂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਯੁੱਧਜੀਤਕ ਪੈਂਤੜਾ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਸੇਧਕ ਵਜੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੮੬ ਵਿੱਚ ਛੱਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਨਾਭਾ ਜੇਲ੍ਹ ਅਤੇ ਤਿਹਾਤ ਜੇਲ੍ਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਅਕਤੂਬਰ, ੨੦੦੫ ਤਕ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਸੇ ਮਹੀਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਬੀਬੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ੨੦੦੫ ਤੋਂ ੨੦੦੯ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਥ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਕੀਤੀ। ੨੦੦੯ ਤੋਂ ੨੦੧੪ ਤਕ ਫਿਰ ਯੂ.ਏ.ਪੀ.ਏ. ਦੇ ਵੱਖੇ ਵੱਖੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਦਿੱਲੀ ਹਕੂਮਤ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਯੂ.ਏ.ਪੀ.ਏ., ਟਾਡਾ ਆਦਿ ਕਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤਹਿਤ ਕੁੱਲ ਡੇਢ ਕੇਸ ਚਲਾਏ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਖਾਤਰੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰਹਿਣ ਦਾ ਕੁੱਲ ਅਰਸਾ ੨੪ ਸਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੰਘਰਸ਼, ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਸੁਭਾਅ ਵਜੋਂ ਨਿਮਰ, ਘੱਟ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ, ਇਕਾਗਰਚਿਤ, ਠੰਢੇ ਅਤੇ ਕੌਮਲ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਚੰਗੇ ਪਾਠਕ ਹਨ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਕਿਤਾਬਚੇ “ਭਵਿੱਖ ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਡਾ ਹੈ” ਅਤੇ “ਅੱਗੇ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ” ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੰਦੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਦੋਸ਼ ਵਿਦੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਲੀਹ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਪੰਥ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਹਿਤ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦੇਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ

ਸਰਾ ਹੀ ਕੁਝ ਬੰਦਿਆਂ ਅਤੇ

ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਥਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਪਿਰਨੀ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ।

ਕਾਮਾ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਹਾਲਾਂਕਿ

ਜਦੋਂ ਬੰਦਿਆਂ ਵਲ ਕਿਸੇ ਹਾਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਵਿਖਾਏ ਅਸਥਾਨ

ਨੂੰ ਹੋਰ ਘੱਟ ਸਿਰਜਣਾ ਕਿਸ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਇਕ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ

ਸੋਚਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ ਅਰਦਾਸ ਜੰਗਾਂ

ਅਤੇ ਫ਼ਤਹਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਮ

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਥੇ ਕਿਰਦਾਰ ਅਤੇ ਅਮਲ ਵੰਡੇ

ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ ।

ਬਿਬੇਕਗੜ੍ਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

ਕੀਮਤ - ੪੯੯/-

\$/€ - ੧੫/-